

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

„L'Ukraine“, revue des études de l'Ukraine, sous la direction de M. Hrushevsky
Sommaire voir p. 177

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Кв. 3

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В С Е У К Р А Ї Н С Ь К А А К А Д Е М І Я Н А У К
ACADÉMIE · DES SCIENCES d'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue bimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hrushevsky, président de la Section

У К Р А Ї Н А

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
(б. Українського Наукового Товариства в Києві)
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

1928
книга 3

К И Ї В

Загального числа
книга 28

Д Е Р Ж А В Н Е В И Д А В Н І Ц Т В О У К Р А Ї Н И

Дозволяється випустити в світ
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. **Аг. Кримський.**

Київськ. Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 2499—2500

Східні Слов'яни¹⁾.

З приводу книжки: Dr. Lubor Niederle, *Původ a počátky Slovanů východních, v Praze 1924—1925.*

Величезна література нагромадилася про східних Слов'ян, але в тій літературі — історичній в найширшому цього слова значінню, етнографічній, антропологічній, археологічній й філологічній — така розбіжність думок, здогадів, теорій (це так у Слов'ян у науці буває, що всі своє говорять, а ніхто того не слухає), що знайти в цій хаосі дуже тяжко. Здавалося, що Нідерле, який поклав собі за завдання свого життя, величавий будинок Шафарика від самих підвалин на новий лад перебудувати, чоловік безперечно талановитий, незвичайно пильний і працьовитий, дасть собі раду і з старосвітщиною східних Слов'ян, і прикладаючи до всієї тої літератури зонду повної, дійсно наукової, тверезої об'єктивності, вилущить із фантастичних оповідань і здогадів здорове, щире зерно, та змалює нам правдивий образ прабувальщини східних Слов'ян, опертий на наукових фактах. І вийшов його підручник *Manuel de l'antiquité slave. Tome I, l'Histoire*, Paris 1923, але якраз ці частини підручника, що тичаться східних Слов'ян, Михайла Грушевського в великій мірі розчарували і невдоволили (див. Україна, кн. 1—2, Київ 1924, сс. 180—184). Нарешті вийшов і *Původ a počátky Slovanů východních, Praha 1924—1925*, отже спеціальний том його твору *Slovanské Starožitnosti* присвячений східним Слов'янам.

Надії наші не сповнилися.

Нідерле в цій своїй великій творі не в силі був зберегти об'єктивного суду супроти всяких теорій і здогадів російських учених та виявив велику нерішучість поставитися на становище дійсних фактів, певних історичних свідощів і сказати виразно, що фантастичні здогади це не наука. Він не веде, а йде за ними, деколи з неохотою, але йде за тими вченими, йде спутаний їх блискучою фантазією, а що-найбільше своєю лагідністю рад-би якось посередничити, розбіжні їх думки зводити до купи, замість сказати своє рішуче слово, що він уважає доказаним, а що ні. Особливо Шахматов йому імпонує і паралізує його самостійний суд далеко більше, ніж самих російських учених, які при всій належній пошані для пам'яті великого свого вченого все-таки бачать і вказують на хиби його теорій (див. Изв. отд. рус. яз. и слов., т. XXV, 1922, присвячений пам'яті Шахматова). Не дасться також заперечити, що і у Нідерльового самого тут більше, ніж денебудь инде, виринають наверх власні вподобання, апіорні ідеї і упередження. Все те характеризує цей твір Нідерльового, але і некорисно впливає на його науковість. Та пригляньмося йому зблизька.

1. В першій розділі займається Н. територією і сусідами східних Слов'ян перш усього в прабатьківщині Слов'ян. А що про саму ту пра-

¹⁾ На бажання автора друкується без зміни правопису.

батьківщину в останніх часах Шахматов¹⁾ і Розвадовський²⁾ висловили відмінні думки, переносючи її далеко на північ або на схід від засвідченої історичними даними її території між Вислою і Дніпром, уміє ще Н. оборонити своє давнє переконання, хоч готов і попустити де-в-чим. Не хоче він сперечатися про те, де сиділи Протослов'яни в II або III тисячолітті перед Хр., бо на вирішення цього питання „бракує нам всяких певних підстав“, але вважає околицю Полісся (на мапі с. 10 на північ від Припеті) за найбільш відповідне концентраційне протослов'янське місце в добу, коли розпадалася єдність індоєвропейська (с. 11). Він не хоче з аподиктичною певністю твердити, що Протослов'яни „не зародилися де инде ніж в Полісся“, але вважає „зовсім певним, що були вони між Вислою та Дніпром давно перед приходом Готів, а не прийшли сюди аж у III або IV ст. по Хр.“. Отже супроти виложених у I томі сс. 26—30 „Слов. Стар.“ границь прабатьківщини Слов'ян готов пересунути її, бодай батьківщину „Протослов'ян“³⁾, таки більше на північ.

Слов'янська прабатьківщина колись у попередущих часах могла бути і де инде. Але чим вона давніша, тим тісніше буде вона зв'язана з прабатьківщиною Індоевропейців, а між ними особливо з прабатьківщиною Балтів. Де і в якому оточенні її шукати, про це за браком усяких історичних свідощів може далі рішати передісторична археологія, але і її рішення тільки до певної міри можуть мати значіння, бо всякі ті річі, найдені в могилах, не можуть з усею певністю дати свідощів, кому вони належали. Далеко певніші результати дало досі, а маймо надію, дасть ще і далі порівнянє мовознавство (Порів. Paul Kretschmer: Die indogerm. Sprachwissenschaft, 1925).

Беручи однак на увагу найстарші історичні свідощи Плінія і Тацита про границі прабатьківщини Слов'ян, з котрих тільки західня докладніше означена рікою Вислою, а всі иньші аж на підставі висновків із історичних даних про Певкінів-Бастарнів, Сарматів і Фінів, як завдалось вони сягали на північ, на захід і на південь, дадуться приблизно означити, можемо сконстатувати, що Н. дуже обережно поступав при нарисованню мапи цієї прабатьківщини в I т. Слов. Стар. с. 30, а так само і в X т. с. 16⁴⁾. Я мав-би відвагу в добу Тацита на підставі його означення меж *inter Reucinos et Fennos* посунути особливо північну границю слов'янської прабатьківщини значно далі поза Припеть — скажимо у Нідерльове Полісся на мапі в X т. с. 10, бо всякі досліди потвердили, що Фіни ніколи не сягали аж до Припеті. Що-ж тичиться Литовців, то Буга не в силі мене переконати, що цілий край, зайнятий пізніше Дреговичами, рішучо був литовським.

¹⁾ В енциклопедичнім творі: Украинский народъ въ его прошломъ и въ настоящемъ, Петроградъ 1916, т. II., учить Шахматов, що „исконною родиной Славянъ былъ бассейнъ Западной Двины“ — „первоначальныя мѣста жительства Славянъ дальше на сѣверъ, в бассейнъ Нѣмана и Западной Двины“. Порівн.: Введение въ курсъ исторіи русс. языка, П-гдъ, 1916: „первой исконной родиной Славянъ было балтійское побережье, точнѣе — нижнее течение Нѣмана и Сѣв. Двины“. Безпідставність і помилковість такого погляду Шахматова дуже добре показав Г. А. Ильинский, Проблема праславянской прародины (Изв. отд. русс. яз. и слов. т. XXV, 1922, сс. 419—436). Ми вповні погоджуємося з словами Й-го, що „нарисованная Шахматовымъ картина праэтническихъ отношеній славянства по существу передаетъ дѣйствительность въ совершенно ложномъ освѣщеніи“ (с. 436). ²⁾ В праці *Kilka uwag do przedhistorycznychъ stosunkówъ wschodniejъ Europy* і прагосудну індоєвропейську на підставі назв вод (Roczn. slaw. VI, 58) посуває Розвадовський прабатьківщину Слов'ян далеко на схід від Німана і Дніпра — трохи не до берегів Волги (порів. названу вище працю Ильїнського). ³⁾ Чому тут робиться ріжниця між Слов'янами та Протослов'янами, нам не ясно. Таж в хвилі, коли в індоєвропейській родині Слов'яни індивідуалізувалися як окремий її вид в окремий індоєвропейський наріз, були вони вже готовою її слов'янською одиницею, були Слов'янами, а не Протослов'янами.

⁴⁾ На останній є очевидні зміни супроти першої.

Стародавня топографічна номенклатура, яка в цілому творі Н-ого грає на його шкоду надмірно велику роль, коли вона не підперта зовсім певними історичними свідченнями про замешкання якогось народу в даній околиці, не може бути рішучим доказом у справі етнологічних розмежувань; її вартість проблематична. Цей аргумент не сьміє бути одиноким. В найдавніших часах різниці між індоєвропейськими мовами не була велика, і тому топографічні назви можна зарівно пояснити і з іншої індоєвропейської, не тільки слов'янської мови. Коли лінгвісти з поясненням цієї номенклатури дуже обережні, то тим більше повинні бути обережні історики і географи. Нас дивує, що Н., якому добре знане це становище лінгвістів (див. особливо Слов. Стар. II, с. 159, де він наводить „знакомиті слова Мікросича, що при добрій волі і без особливих труднощів можна-б і Мекку і Медину оголосити за слов'янські назви“; порівн. також становище Брікнера в цій справі, висловлене в критиці на III т. Слов. Стар. у Славії, Прага, I 383), так часто цим засобом немов наперекір оперує. Зрештою Литовці були завсіди невеликим народом і не займали ніколи великої території, маючи велике море перед собою, а безперечно не були ніколи більшим народом як тепер.

В тій то прабатьківщині Слов'ян „у добі передісторичній“ було гніздо „західних“ Слов'ян на Заході, „південних“ на Півдні, а „східних“ на Сході — таку правду голосить Нідерле на стор. 13-ій у повній згоді з своєю теорією трипартиції, проголошеною вже в I-ім т. на стор. 122-ій „із становища історії і географії“, які науки нам нібито також показують, „що розпад цілоти і сполучень з цим рух за границю відбувся передусім у трьох головних напрямках: на захід, на південь і на схід“. Наглядно представлена ця його теорія на мапі в I-ім т. стор. 129.

Але хто приглянеться зблизька тій мапі, той особливо із становища географії найде хиб в представленню цієї теорії на мапі, а також і в самій теорії. Невже-ж у слов'янській прабатьківщині не жили Слов'яни на її півночі? — Невже-ж із становища географа не треба говорити про північну її сторону, отже і про північних Слов'ян? Невже-ж рух „за границю“ не відбувся також на північ? — Та ж на самій мапі це стрілками виразно зазначено, а крім того в X-ім т. стор. 12 твердить Нідерле, — „що самим Дніпром Слов'яни поступали вже перед Хр. на північ“, а на стор. 61-ій, „що поступ на північ у напрямі до Смоленська розвивався вже в часах перед Хр. і ще в перших століттях по Хр.“ (порівн. 56 і т. д.). Чи можна отже з огляду на таке сконстатування твердити, що „рух за границю відбувся на захід, на південь і на схід“, а „на північ“ ні?

А далі. Чи не виглядає це якось дивно, що „східні“ Слов'яни поширюються з прабатьківщини, як зазначено на мапі стрілками, на північ і на південь, „південні“ — на захід, а „західні“ — також на північ? — Значить: Слов'яни не придержувалися дійсно в своїм поширенню за границю прабатьківщини „напрямів“, визначених їм теоретично географом Нідерлем! — І що-ж така історично-географічна трипартиція варта? — Чим у таких разі виправдана назва „південних“ і „східних“ Слов'ян? — Отак мусить заматися в суперечности, хто назви „південні, західні і східні Слов'яни“, взяті з теперішнього їх розміщення в Європі і тим-то назгал придатні і оправдані, рад-би ще і історично і генетично виправдати.

Друге питання: Невже-ж справді в добі перед Хр. Слов'яни були вже „розпайовані“, розколені, розбиті на три групи? — Серйозний історик, не маючи конкретного, ясного і незбитого на це доказу, не повинен би такого твердити. Наше-ж питання тим більше оправдане, бо нема ще зовсім незбитого доказу на те, чи були вони взагалі так колинебудь

„розпайовані“. От земляк Нідерлього проф. Гуєр у другім виданню свого знаменитого *Úvod' u do dějin jazyka českého*, 1924, на стор. 80 учить, що „прасловянських діалектів була ціла низка — а найменше тільки, кілька в історичній добі находимо словянських мов, які в самостійнім розвитку розвинулися із цих діалектів. Ті діалекти становили нерозривний ретязь, сусідні собі діалекти мали завжди деякі спільні риси з сусідами з цього й того боку. А згоди, що даються констатувати в поодиноких мовах, якщо це є згоди з давньої доби, поучують нас про розміщення прасловянських діалектів, а тим самим і про взаємні відносини самих цих мов. В цілості видко, що прасловянські діалекти розміщені були непричком так, як розміщені в добі історичній ті мови, що з них розвинулися. З усього цього видко, що не вільно словянські мови з якихось унутрішніх причин ділити на західнословянські, південнословянські і східнословянські (або на дві групи: західню і південносхідну). Такий поділ може мати тільки практичну вартість, але не має ніякого наукового оправдання; наукова класифікація словянських мов вдовольняється їх вичисленням і констатуванням стародавніх спільних рисів“.

Таке зовсім тверезе становище лінгвістичне Гуєра — можемо ще додати і Міккол'ї (див. *Urslavische Gram.*, 1913) та й у головних рисах і Брікнера (див. *Die Erforschung der indogerm. Spr.*, 1917) і К. Г. Маєра (*Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft*, 1924) — повинно-б, думаю, і історика і географа Нідерлього спонукати перевірити свої давні погляди про трипартицію, про якісь центри вже в прабатьківщині, бо схематизування в нашій науці показується, як уже тут бачимо, навіть шкідливим, бо баламутним.

Для нас, крім того, це річ зовсім ясна, що трипартиція, коли-б навіть на цю теорію пристати, ніяким чином не могла бути dokonana „так десь у добі різдва Христового“ або, коли слова „по dokonаній трипартиції“ (с. 14) віднести-б до „коли починався великий розхід Словян“ і розуміти-б цей „великий розхід“ так, як Нідерле, то навіть ще перед тим. Ні один лінгвістичний не може на підставі фактів з мов словянських з такою думкою погодитися. Та й не маєм ми на це ніяких свідощів, що тоді вже, в тій добі „починався (зв'язаний з цим) великий розхід Словян“.

Стоючи на ґрунті історичних свідощів, ми можемо тільки це одно з певністю твердити:

а) що Слов'яни в часах Плінія, Тацита і Птолемея, отже в I і II вв. по Хр. ще як цілість, як один словянський нарід, проживали від Висли дальше в глибину східноєвропейської низини менше більше до Дніпра, сягали на північ до Фінів, а на південь, здається, аж до Дністра, а може і до Прута, але ніде до Дунаю, не сягали ще до Чорного моря, а так само ніде не переступили Карпат;

б) що Слов'яни в III в., як показує мапа певтинґерська, все ще як цілість, посунулися вже значно на південь, бо сидять уже між Карпатами та Чорним морем, але не досягнули ще ані Дунаю, ані Чорного моря;

в) в зв'язку з історією Готів і Гунів можемо також з певністю твердити, що Слов'яни — все ще як цілість, як один нарід — посувалися на периферіях своєї прабатьківщини на всі боки поза первісні її межі, досягнули напевно під кінець V в. долішнього Дунаю, та що

г) аж у зв'язку з історією Аварів зовсім напевно можемо говорити про „великий розхід Словян“, про „розпад цілості“, але й то ще тільки *cum grano salis*.

Це все дається доказати, а все иньше — самі тільки здогади або навіть тільки безпідставні вигадки, які не мають жадної вартости.

Тому не переконують нас ані „апріорні докази“ Нідерлього, ані його „апріорна правдоподібність ранішого поступу Слов'ян із Закарпаття на південь“ (Слов. Стар. II, 102, 119, 120), ані його думка, що „Слов'яни після всього пробиралися до Дунаю здовж Морави, Вагу, Грону, Нітри, Іплю і допливів Тиси вже давно перед різдвом Хр.“ (Слов. Стар. II, 143), оперта головню на поясненню топографічної номенклатури (Слов. Стар. II, 148 — 158). Ми не можемо поставитися „на цей історично і філологічно забезпечений ґрунт тези про раніший прихід Слов'ян до Дунаю в перших століттях по Хр.“ (Слов. Стар. II, 161), бо ніяк не уважаємо того Нідерльового ґрунту ані історично — сам Нідерле II, 120 мусить виразно признати, що „історія в нім (цебто в постійнім переселюванні північних народів в I—V вв. із Закарпаття до Дунаю) не наводить виразно Слов'ян“ (Слов. Стар. II, 120) — та що „ніде не бачимо вістки, щоб їм (византийським історикам) Слов'яни були вже давніше знані з побуту на Балкані“ (Слов. Стар. II, 180), ані філологічно певним¹⁾. Історик не маючи зовсім достовірних історичних свідощів, не сьміє при своїх комбінаціях не доцінювати зовсім певних фактів, добутих языкознавцями з слов'янських мов. А таким фактом є, що германські слова²⁾, наведені самим Н-ем (т. X. 70), прийнялися загально і однаково в мові усіх Слов'ян. Це могло статися тільки тоді, коли усі Слов'яни були ще одним народом у своїй закарпатській батьківщині. Отже в добі готській Слов'яни мусіли ще бути одним народом, в однаковій мірі стояти під впливом Готів (порівн. Брікнер, Славія, Прага, I. 382), хоч я не хочу перечити, що і інші германські впливи тут не виключені, все-ж таки в добі слов'янської єдності (порівн. Брікнер, Славія, I. 402). З другого боку історик мусить прислухатися і до негативного голосу слов'янських філологів, щоб топографічної номенклатури в Панонії, над Дунаєм і над Савою перед історично доказаним приходом Слов'ян у ці сторони не пояснювати із слов'янської мови (порівн. Брікнер, Славія, сс. 383 — 393).

2. Що тичиться розміщення Слов'ян у прабатьківщині, то в науці Н-го є досить багато суперечного. Коли вже називати цих Слов'ян, що жили на полудні слов'янської прабатьківщини, Слов'янами південними, — бо тільки з тодішнього становища, а не з теперішнього, можуть бути такі назви оправдані, то не розуміємо,

а) як можна з тим погодити, що „найближче північної границі карпатських пралісів сиділи південні Слов'яни“ — „північнокарпатський нарід — Хорвати“ (сс. 14, 155);

б) як можна Неврів³⁾ „північних сусідів західних Скитів, що їх територію по відомостям, які дійшли до Геродота, мусимо класти за верхів'я Дністра і Буга до сьогодиньного Поділля, а почасти до Волині і Полісся“ (порівн. также: „що сиділи в тім часі на Полісся, на Волині і в Поділлю“ — с. 59), уважати предками „південноруських племен, передусім пізніших Волинян, Дулібів і Деревлян“ (с. 23)? — На якій підставі „сьміємо ще певніше до східних Слов'ян причепити відомість, що їх дуже значно діткнувся похід Дарія“? — А де-ж тоді, в часах Дарія (512 р. перед Хр.) сиділи південні Слов'яни, коли південь слов'янської прабатьківщини замешкували „східні“ Слов'яни? — Тай як це знов з другого боку годиться

¹⁾ Н. М. Петровскій, О новгородских „Словѣнахъ“ (Изв. отд. рус. яз. и слов. XXV, 1922, с. 356) каже: „доводы Нидерле въ пользу болѣе ранняго проникновения ихъ (Слов'ян) туда (къ Дунаю и границамъ имперіи) не представляются убѣдительными, какъ основанные на созвучіи именъ географическихъ“. ²⁾ Порівн. про це наведено вже працю Ильїнського в Изв. отд. рус. яз. и слов. т. XXV с. 432. — Младенов налічує таких слів усього 23. ³⁾ Про Неврів і Будинів порівн. пояснення Брікнера, Славія, III, 193.

з тою наукою, що „осередок, що з нього виростав праруський нарід, клали від прадавна до поріччя Дніпра з долишньою Припеттю і Десною... Тут була спеціальна колиска Рґсів“ (с. 13), та що „при середньому Дніпрі від прадавна була колиска східних Словян... там були вони вже за часів прасловянської єдності“ (с. 56)?

в) і здогад, що „над південною частиною східних Словян... над подільськими і волинськими Слов'янами володіли Бастарни“ (с. 60), нічим не умотивований. Історичним фактом є, що Бастарни жили над долишнім Дунаєм, там, де Волощина, Молдавія, а може і Басарабія. Вони тільки з південного боку межували з слов'янською прабатьківщиною, отже сусідами їх могли бути тільки „південні“, а не „східні“ Слов'яни.

г) і представлення відносин Слов'ян до Готів багато де-в-чім скривлене. Не маю змислу для здогадів. Багато є річий, яких не знаємо і знати не будемо. Тому не буду сперечатися за те, якою дорогою пустилися Готи від Висли на південь (с. 63), чи і оскільки „похід Готів від Висли спричинив рух слов'янських племен із їхньої прабатьківщини“, особливо-ж, чи „поступ т. зв. л'яцьких племен В'ятичів і Радимичів до середини Руси на Сож і Оку в'яжуться вже з готським натиском“ (с. 69). Для мене це нічого иншого як здогади. А фактом є — і на самі факти звертаю увагу — що Готи з початком III в. по Хр. опинилися над долишнім Дунаєм і над Чорним морем, так що, як констатує Нідерле, „сильна візиготсько-остроготська гать у III і IV століттях від Карпат до Дону“ (с. 69) здержала Слов'ян у їх поширюванню на південь.

Але поставмо до купи ці виводи Нідерлього: — „Ще з початком IV століття мали західні Візиготи в своїй силі Молдавію і Волощину“ (с. 65). Н-ле говорить про „добу візиготського панування над Дністром“, „до цих-то наддністр'янських Візиготів проникло християнство і серед них був чинним єпископ Вульфїла (так десь між 311 — 383), перекладач святого письма на готську мову“. — З другого боку: „Східні Готи сягали, здається, до Дністра і Буга, а на південь нападали з Герулами на чорноморські береги..., але ядро, осередок Готів... було, думаю, більше на півночі, десь над Дніпром, в серці східного Слов'янства“... „і хоч не можемо брати дословно відомість Йорданїса, що усі Слов'яни були підвладні Германарика..., все-ж таки останеться певним і для слов'янської історії важним, що наддніпр'янські Слов'яни довший час, найменше 150 літ, були під пануванням Готів“ (с. 67). „Сам прихід Готів і їх поселення між Дністром і Дніпром..., осівши між Дністром і Доном... хоч осілість Готів побіч Слов'ян не тривала довго (ледве два століття) а їх панування над східними Слов'янами ще коротше, все-ж таки ця готська доба має для Слов'ян незвичайне значіння, особливо в культурнім напрямі“ (с. 69), „для культурного значіння Готів в Росії ще і це важне, що вони мабуть увели на Русь перше запізнання з християнством (аріанїзм), бо виключно за їх посередництвом могли до руської частини всеслов'янської мови дістатися напівлатинські, напівгерманські церковні слова: црькы, крьстити, постъ, попъ, і под.“ (с. 71). З цього всього не можемо собі уявити якогось правдивого образу відносин Готів до Слов'ян, а найменше до східних Слов'ян. Бо

д) щоб з християнством Слов'яни познайомилися вже в готській добі, на це нема ніяких доказів. Проти цього промовляє рішучо свідощтво правдомовного Прокопія Кесарийського з половини VI в., що Слов'яни ще і в тім часі, отже яких два століття пізніше, не були християнами. Слов'янської християнської термінології ніяким чином не можна приписувати Готам. Вона витворилася аж за часів Кирила і Методія у Великоморавській державі Ростислава. Не може бути ані мови про це, що „jedině“

за посередництва Готів приймалися в „руській частині всеслов'янського язика“ наведені Н-ем церковні слова. Їх навчилася Русь аж по прийняттю християнства з церковнослов'янських богослужбових книг, занесених із Болгарії.

е) що не всі Слов'яни були підданими Германарика, це зовсім правдоподібно. Бо нехай Готи і були народом зорганізованим, мали свою державу і своє військо, то все-таки тяжко було б собі уявити, що мали вони настільки сили, щоб опанувати великі простори слов'янської прабатьківщини. Але фактом є, що готська держава простягалася на цілому полудні слов'янської прабатьківщини, межувала отже перш усього з „південними“ Слов'янами. Тому відому вістку Йорнанда мусимо так розуміти, що перш усього „південні“ Слов'яни були довший час під пануванням Готів. Маючи на увазі достовірні свідчення Йорнанда і Прокопія Кесарійського з половини VI в., що зміж усіх Слов'ян Словіни і Анти під кінець V в. опинилися найдалше на полудні, над долішнім Дунаєм і над Чорним морем, мусимо собі уявити, що ці слов'янські племена і за готської доби жили в слов'янській прабатьківщині найбільше на полудні та що перш усього над ними Готи панували. Це слідно на тому, що Словіни і Анти споміж усіх Слов'ян показалися в VI в. найбільше зорганізованими і підприємливими. Цього навчилися вони від Готів, в слід за якими посувалися на південь.

З огляду на ясні і зовсім певні свідчення Йорнанда і Прокопія Кесарійського про Словінів і Анти на долішньому Дунаю і над Чорним морем в VI в., уважаю зовсім виключеною можливість класти предків Словінів, Сербів і Хорватів в слов'янській прабатьківщині в околицю „найближче північної границі карпатських пралісів“ (порівн. с. 155), отже властиво в західню її часть. Уважаю так само зовсім виключеним, щоб міграцію цих слов'янських племен на південь вести через Карпати і Угорщину. Сам-же Н. констатує, що „Карпати були завжди до певної міри перепоною для рухів народів. Бачимо бодай неначе якусь установу, як народи очевидячки ізза стосунково нелегкого переходу не йдуть через гори, але обходять їх з обох сторін“ (Слов. Стар. II, 16). Місце їх у слов'янській прабатьківщині мусить дійсно бути на полудні, і через Дунай і гори Дунаєм мусіла йти їх мандрівка на Балкан (порівн. Брікнер, Слав'я, I, 396). А твердження Н-го про зовсім певне панування Готів над „східними“ Слов'янами стоїть у зв'язку з вирішенням, кого маємо розуміти під Антами. Бо хто не погоджується з думкою, що Анти це „східні“ Слов'яни, той не буде так глибоко переконаний про зовсім певне панування Готів над „східними“ Слов'янами. Що Слов'яни в готській добі становили ще народню цілість у тому розумінню, що спільність народня ще не розірвалася, доказом на це служать, як уже сказано, також слова перейняті з готської мови, які осталися майном усіх Слов'ян, не тільки якоїсь одної їх частини.

3. При вирішенню питання, хто були Анти, можемо і мусимо виходити тільки із оцих фактів:

а) Це ім'я стрічаємо в історії зовсім певно в перший раз у Йорданіса і Прокопія;

б) оба згідно подають їх тодішній осідок між Дністром і Дніпром аж до Чорного моря (*qua Ponticum mare curvatur, a Danastro extenduntur usque ad Danaprum*), вони були східними сусідами Словінів (порівн. слова Прокопія: *Ἀνται, οἱ Σκλαβηνῶν ἀγχιῶτα φηχυνται*).

в) Вони, Словіни і Анти, опинившись над долішнім Дунаєм і над Чорним морем, стають для східноримської держави тим самим, чим були їх попередники на цій території Готи. „Відколи вступив Юстиніян на царський престіл (527), не було ані року, щоб Словіни і Анти не пустошили країв східноримської держави за Дунаєм“. Це в перших трох

роках свого панування вдавалося Юстиніанові стримувати страшний напір Слов'ян. Але по смерті хороброго Хілбудія кинулися Слов'яни і Анти з нечуваною силою за Дунай і пустошили страшенно всі краї (порівн. слова Йорнанда: „наслідком щоденних нападів Болгарів, Антів і Слов'янів“; — і Прокопія: „В Іллірії і цілій Тракії, від йонського заливу аж до країни Візантії, Гуни, Слов'яни і Анти, впадаючи туди трохи не що-року, відколи Юстиніан перебрав владу над східноримською державою, страшні творили погроми над тамошніми людьми“. Антів наводить Прокопій 537 р. враз із Гунами і Слов'янами в кінноті аж в Італії в війні проти Готів (див. Слов. Стар. II, 190, X. 75).

г) Анти самі впали між 518—527 до византийської держави (див. Слов. Стар. II, 193), а між 533—545 пустошили Тракію (див. II, 197), вони згадуються ще потім виразно як помічники Візантійців проти задунайських варварів р. 602, а далі їх ім'я зникає, і ніхто більше про них ніде не згадує.

Ці історичні свідчення про Антів такі зовсім достовірні, що ніхто їх не може заперечити. З них виходить зовсім ясно,

а) що Анти враз із Слов'янами були ті слов'янські племена, які під кінець V в. споміж усіх Слов'ян зовсім певно посунулися найбільше на південь на долішній Дунай і над Чорне море;

б) що вони враз із Слов'янами переступили Дунай і протягом цілого VI в. вели завзяту боротьбу із східноримською державою, яка скінчилася тим, що ці слов'янські племена переселилися на Балкан, бо зовсім справедливо і логічно судить Н-ле, що Слов'яни не верталися зі своїх воєнних походів назад за Дунай, а поселялися в добытих землях (див. Слов. Стар. II, 233); тай це зовсім природно і зрозуміло, бо увесь той переселенський рух народів відбувався зі сходу на захід і з півночі на південь, а не навпаки.

в) Зовсім логічний висновок із цих історично засвідчених фактів є, що Антів треба залічити до „південних“ Слов'ян та що їх далі треба шукати на Балкані, а не на Русі.

Так учив Мікласич, мене ці історичні факти вже давно також вповні переконали, таке наукове переконання висловлює і Брікнер у Славії III. 203, який крім того старається там і саму назву Антів пояснити.

Супроти цих ясних і достовірних історичних фактів усі інші комбінації з Антами (див. Слов. Стар. X, 77—81, 144, 166, 173—175; порівн. також II, 270, 271), особливо-ж комбінація, що нібито вони перед Аварями подалися на північ, не мають жадної підстави і жадного змісту. Якби Анти не належали до „південних“ Слов'ян і не перейшли були враз із Слов'янами на Балкан, то безперечно якийсь слід по них був-би лишився десь у сторонах на північ від Дунаю, і напевно десь було-б чути тут якийсь відгомін цього слова так, як нам збереглися давні назви тих різних слов'янських племен, які лишилися в давній слов'янській прабатьківщині і взагалі не могли далі слідом за Слов'янами і Антами посуватися на Балкан, бо спинили їх у тій дорозі Болгари. Однак історія тут про Антів нічого і ніяк далі не згадує. Річ зовсім зрозуміла: їх там уже не було і не могло бути.

Правда, ім'я Антів не збереглося також ніде між балканськими Слов'янами, і в цім головна причина, чому шукають їх усюди інде, тільки не на Балкані. Але мовчанку історії в цім разі дасться скорше зрозуміти і пояснити. В загальному переселенському вирі на Балкані могли далеко легше, ніж серед більш мирного життя за Дунаєм, порватися давні зв'язки племінні а витворитися нові. Переселенський рух на Балкан, щоб бути успішним, вимагав від слов'янських племен більшої, цупкішої організованості, і тому не диво, що цей похід іде далі під іменем Слов'янів, та не

так Слов'инів, як Слов'ян. Бо ми мусимо мати на увазі, що для хроністів чужинців мінімальні ще тоді племінні різниці між слов'янськими переселенцями, які зрештою всюди поступали спільно, не впадали в очі, і вони і з цієї причини почали називати їх одним спільним іменем без різниці, бо для них були це Слов'яни взагалі. Але як тільки на Балкані настають трохи більше сконсолідовані відносини, ми зараз-таки чуємо і про Хорватів і Сербів, про яких ми досі там ніколи не чували. І інші назви племен виринають наверхи. Отже не самі тільки Слов'ини переступили Дунай, але й інші слов'янські племена. Щоб Хорвати і Сербі не перейшли були враз із Слов'инами на Балкан, а іншим шляхом дісталися до свого теперішнього осідку нібито із північного Закарпаття, знад Висли і Одри, із т. зв. Великої Хорватії (див. Слов. Стар. II 262, 272), — про це з філологічного становища ані мови бути не може (порівн. также і Brückner, Die Erforschung, с. 42). Н-му це становище слов'янської філології добре відоме, бо він покликається навіть на Ягіча і Облака (Слов. Стар. II. 278) і на „плавкий ретязь діалектів, що переходять звільна від західної слов'їнської мови (кайкавщини) через чакавські й штокавські діалекти, і далі через перехідні тимоцькі, пиротські, врансько-лесковацькі аж до болгарських¹⁾, який показує, що очевидно одним прудом, одночасно, без пізніших перерв посувалася маса слов'янських діалектів „південної“ групи в тім самому порядку, як є сьогодні, до Дунаю і через Дунай далі над Саву і на Балкан“. Він свідомий также того, що історичні його докази не домагають. Тим більше дивує нас те, що він усе-ж таки веде Слов'инів, Хорватів і Сербів через Мораву, через північні карпатські просмики, і то кілька століть перед VI в. до Дунаю і на Балкан (Слов. Стар. II, 280). Марна праця. Як із Костобоків, Карпів, Сарматів (Limigantes) не дасться зробити Слов'ян, так само з Антів ані Вятичів, ані взагалі „перший політичний твір східних Слов'ян“ (Слов. Стар. X, 79), бо Анти, як вже показано, були південно-слов'янські племена. На них перших з усіх Слов'ян — це історичний факт — кинулися в середині VI в. в своїй мандрівці на захід Авари. Передусім їх і їхніх найближчих сусідів на долишньому Дунаю Слов'инів втягнули Авари в свої військові походи. „Від шістдесяти років, як прийшли Авари до Панонії, виступають (Слов'яни) понайбільше в спілці з ними, і то чи то добровільно під проводом аварських ханів, чи то на їх наказ. Особливо бурхливі погроми пізнали ми в літах 547, 558, 578, 581—584, 592, 597, 598, 600, 618/9, 623 і 626. З кінцем VII ст. займанщина Балкану Слов'янами була вже небезпечно завершена“ (Слов. Стар. II, 240). Це констатує Н-ле в повній згоді з історичними свідченнями, і це мусимо уважати історичним фактом. Таким-же історичним фактом є также, що до цієї спілки належали і Анти. Крайня пора і слов'янську історію очистити з усіх фантастичних і зовсім непотрібних видумок.

4. Історичні свідчення це одинокий певний ґрунт науки. Віддалятися від цього ґрунту значить дати повну волю фантазії. Тоді вона буває і побрикує нестримно. Чого то в Антах не добачали? — І усю Русь (Погодін, Шахматов)²⁾, або знов тільки Київську Русь (Грушевський), або тільки

¹⁾ Порівн. ще также: Brückner, Die Erforschung, 43, „у південних Слов'ян можна говорити прямо про нерозривний ланцюг від Македонії аж до Каринтії“.

²⁾ Шахматов бачить в Антах „восточных Славян, т. е. предков русских“, опираючися на той факт, що „в историческое время находим русских там, где жили Анты“ (порівн. Н. М. Петровскій, О новгородских „Словѣнах“, Изв. отд. рус. яз. и слов. XXV, с. 57). Такими „фактами“ можна дуже багато чого такого доказати, що в дійсності суперечить правді. Не диво, що В. М. Истрин у тім-же томі Изв. стор. 40 каже: „Много было спорного в построении А. А. (Шахматова) теории сложения русской народности. Особенно много спорного оказалось по отношению к древнейшему, доисторическому периоду, когда русские племена находились еще постоянно в брожении“.

Вятичів, то знов Угличів і Тиверців¹⁾. Так і Н-е не може собі з Антами дати ради. Він суває ними на географічній мапі на величезному просторі то сюди то туди як на шахівниці, то кладе їх „місце зросту і занепаду“ на Волинь між горішній Дністер і Дніпро (хоч давніше шукав їх ген аж над горішнім Доном і над Окою), то, як йому треба, на середній Дністер та на Волинь, уважаючи Дулібів за „осередок і ядро антського союзу“, яких він потім веде аж за Припеть, аж до губерні Минської, то знов від Буга — очевидячки південного — до Дніпра, робить, як ми вже бачили, їх залежними вже навіть від Бастарнів (Слов. Стар. Х. 60) — наперекір дуже ясним історичним свідомствам про їх осідок в лукоморі над Чорним морем (*qua Ponticum mare curvatur, a Danastro usque ad Danaprum*) в найближчій сусідстві з Словінами і за Дунаєм, де їх згадують сучасні літописці. Не маючи найменшої історичної підстави, звязує він Антів з Волинянами, учить, що Анти це „була тільки дочасна політична злука південноруських племен, під владою одного племя і одної династії“, „перший політичний твір східних Словян, що попередив Київську Русь, який складався з усіх на південь посунених словянських племен... звязаних до купи одною княжою владою“. (Слов. Стар. Х. 78, 79), хоч супроти достовірного свідомства Прокопія, що „не володіє над ними один чоловік, вони проживають на лад демократичний“, — про одну княжу владу, про якусь династію і мови бути не може. Супроти цього виразного свідомства про політичний демократичний лад нічого не може заважити те, що Йорнанд називає Бооза „королем“. Це сказано так собі з становища Гота, що в його очах кожний начальник мусів зараз таки бути королем. — Що Анти не могли бути „злукою південноруських племен східних Словян“, а тільки хіба південнословянських племен, це ми вже показали вище. Спиняємося тут на цьому тільки тому, бо Н-е, хоч у засаді не відрізняється своєю наукою про „південноруськість“ цих племен від Грушевського, все-таки уважає потрібним дуже рішучо зазначити, що „не був це якийсь особливий словянський народ „малоруський“ або „український“ в змислі новіших українських теорій. Такого народу в IV—VII столітті тут іще не було“ (Слов. Стар. Х. 78). Та хто так рішучо це зазначає, той не сьміє одним душком говорити і про „південноруські“ племена, бо тоді ще і Руси не було, як і взагалі ніяких народів словянських — отже не тільки „малоруського“ або „українського“ — тоді ще не було, а був тільки один словянський народ із дуже багатьма племенами і їх говорами, з яких аж пізніше з їх державнополітичною організацією вийшли народи, між иньшими і український народ, хоч як це Н-му не до шмиги, з організацією Київської Руси. Зародок українського народу був отже вже безперечно в IV—VII вв., і гордовиті кпини на новіші українські теорії зовсім не на місці. Тим усі комбінації Н-го з Антами, які не мають жадної підстави, не стануть ліпші.

5. Від I в., коли появились перші виразні історичні звістки про Словян, аж до VI в. латинські і грецькі літописці чи географи називають Словян *Venedi, Vinidae, Obavēdai*. Аж у половині VI в. у Йорнанда і Прокопія Кесарійського появляются замість того иньші назви Словян. Характеристичне тут місце Йорнанда: „Нехай що назви їх (Вінідів) тепер як до ріжного роду і місця і міняються, все-таки переважно називаються вони Словіни і Анти“.

¹⁾ В найновіших часах Соболевський (Изв. отд. рус. яз. и слов., т. XXXI) уважає Антів за скитське племя, що жило коло рідва Хр. близько Азовського моря. Географічні переміщення і змішання дали опісля такий результат, що „некоторые славянския племена историческаго времени стали потомками скифских племен, смешавшихся со Славянами и утративших свой язык, но сохранивших свои скифския названия“ (порівн. Славія, V. 859).

Йорнандові відома отже ще давня загально досі уживана назва Слов'ян Вініди, але він вже знає, що між Слов'янами потворилися різні племінні назви, і дві такі племінні назви—Словіни і Анти—наводить він (і Прокопій) з додатком, що Слов'яни переважно (*principaliter*) так себе називають. Річ ясна, що Йорнанд подає тут назви знаних йому безпосередньо слов'янських племен, які тоді посунулися вже були найбільше на полудень до границь східноримської держави і своїми воєнними походами присилювали нових сусідів, щоб із ними ближче познайомилися. На назви інших слов'янських племен, тих, що були позаду за Словінами і Антами, він тільки натякає, але їх не подає, бо із його воєнного становища вони йому були менше цікаві, і ані він, ані Прокопій їх безпосередньо не знали.

Та тут ми маємо разом перше історичне свідчення про зріжничкування слов'янського народу на різні племена з своїми окремими назвами. Слова народ уживаю я тут очевидячки не в змислі державнополітичнім, тільки в змислі етнологічнім, як от говоримо ми тепер про український народ і про його говори (племена), хоч він не здобув собі ще наново повної державнополітичної самостійності. Нічим не зазначено в історичних свідченнях Йорнанда і Прокопія якогонебудь „*rozpolťeni*“ Слов'ян, ані біпартиції, ані трипартиції. Навіть для VI в.! Отже ніякими історичними даними вона не оправдана так само, як зовсім безпідставна є думка Шахматова—який у Венедах бачив предків Слов'ян західних, у Словінах південних, а в Антах—східних. Навпаки. Розбираючи ці дані зовсім тверезо, одержуємо про слов'янський народ як совокупність усіх тих людей, що говорили зрозумілою собі мовою, такий приблизно образ: Він проживав собі довгий час у своїй прабатьківщині в оселях далеко від себе розкинутих (*διασκηνημένοι*), змінюючи часто місце побуту (*ἀμειβόντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικησεως ἑκαστον χρόνον*), не знаючи над собою влади одного чоловіка, а здавнадавна полагоджуючи свої спільні справи на лад демократичний (*οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἐνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιῶν βιοτεύουσαι*), віруючи в одного бога громовика—перуна (*θεὸν μὲν γὰρ ἕνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν πάντων ὑρίων μόνου αὐτοῦ νομίζουσι εἶναι*), приносячи йому жертви, але віддаючи також почесьт рікам і русалкам... і воюючи між собою¹⁾ і з чужими ворогами. На війну виступили Слов'яни піхотою з щитами²⁾ і списами в руках (*ἐς μάχην δὲ καθίσταμενοι πεζῇ ἐς τοὺς πολέμους οἱ πολλοὶ ἱάσιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσίν ἔχοντες*). Бувало і панували над слов'янським народом або над його частинами чужинці (Готи, Гуни, Авари), але він множився—народ слов'янський усі уважали багатолюдним, розростається і звільна посувався на всі боки з своєї прабатьківщини.

На її периферіях стикався слов'янський народ із іншими народами. Найтісніший зв'язок на півночі і на північному заході був між Слов'янами і Балтами (Литовцями, Латишами і Прусами). Це показує мова. Далі на півночі і північному сході сусідами Слов'ян були фінські, на заході германські племена. Споміж них велике значіння для Слов'ян мали Готи, які знад устя Висли пробоям перейшли через слов'янську прабатьківщину з початком III століття на південь над долішній Дунай і над береги Чорного моря і запанували над Слов'янами³⁾. Коло р. 238 появляються Готи вже аж на побережжю Чорного моря, і з того часу починаються безпере-

¹⁾ Порівн. ще і пізніший образ нашого Літопису: „Въста родъ на родъ, быша в нихъ усобицѣ и воевати почаша сами на ся“. ²⁾ Це зазначає вже і Тацит словами: *scuta gestant et pedum usu ac pernitate gaudent*. ³⁾ *Hermanaricus in Venethos arma commovit, qui quamvis armis despecti, sed numerositate potentes primum resistere conabantur. Sed tunc (між pp. 332–336) omnes Hermanarici imperiis servierunt. Qui (Vitharius)... suamque dum nititur ostendere virtutem, in Antarum fines movit procin-*

станні їх напади на римські провінції, так що нарешті Римляни за Авреліана р. 271 мусіли їм відступити Дакію. Тоді займали Готи усю країну від Карпат аж до Чорного моря. Панування їх над Слов'янами тривало може яких 100—150 літ. Хоч уся країна була без теперішніх комунікацій і культурних та політичних установ, все-таки на підставі перенятих слів із готської мови мусимо говорити про політичний і культурний вплив Готів на Слов'ян, мусимо думати, що Готи внесли між Слов'ян, особливо між ті слов'янські племена, з котрими вони безпосередно сусідували, нову тугу за чимсь кращим та ліпшим і взагалі спонукали їх до хоч невеликої участі в своїх походах на південь та на захід і до тіснішого зближення з иншими германськими племенами.

Таким чином вже здавендавна краї на південь і південний схід, краї над долішнім Дунаєм і над Чорним морем були для Слов'ян найцікавіші, там вони завжди бачили щось нового, відтіля приходили до них усякі культурні і політичні впливи. Скільки тут народів не проживало: Траки (Даки, Гети, Кімерійці), Іранці (Скити, Сармати), Германи (Бастарни, Готи), Турки (Гуни, Авари, а далі Болгари, Мадяри, Печеніги, Половці). На побережжі Чорного моря були грецькі колонії. Це був якийсь міжнародний шлях, яким ішли все нові народи. На цей шлях дісталася і частина Слов'ян, здається вже почасти за Готів, а далі ще більше за Гунів, що 375-го р. кинулися на Готів, виперли їх знад Чорного моря і знад долішнього Дунаю, і діставшись до нинішньої Угорщини і запанувавши над германськими племенами, стали пострахом Європи, внесли між германські племена войовничого духа і попхнули їх у вир великих воєнних підприємств. Не помилимося дуже, якщо скажемо, що і поодинокі слов'янські племена тягнулися за Гунами на полудень і на захід. По смерті Атилі р. 453-го гунська потуга зломилася, і тоді вже безперечно поширилися слов'янські племена на полудень до Дунаю і до Чорного моря, бо про поширення Слов'ян у ті сторони маємо зовсім певні історичні свідчення.

Але небавом (р. 558) цим самим шляхом, що Гуни, іде зі сходу нова навала Аварів, які сталися для Слов'ян тим, чим були Гуни для германських племен. Панування їх над Слов'янами тривало яких 150—200 літ — досить часу, щоб і між Слов'янами заворушилося нове життя, збудилася охота пошукати поза межами стародавньої своєї прабатьківщини кращої долі. Особливо-ж втягнули Авари зараз ті слов'янські племена (Словінів і Антів), які помалу за Готами і Гунами посуваючися, самі дійшли вже були аж до долішнього Дунаю і до Чорного моря і самі під кінець V в. почали вже нападати на східноримську державу за Дунаєм, до своїх великих походів на Балкан і на захід.

Для слов'янського народу кінчиться цим доба його повної єдності і спільності і настає нова доба, доба перетворення його в поодинокі слов'янські народи, що тривала, як де, і кілька століть.

6. Цілими віками від непамятних часів, відокремившись від індоєвропейської спільності настільки, що порозуміння з иншими членами індоєвропейської мовної родини робило йому великі і чимраз більші труднощі, коли тимчасом порозуміння між своїми людьми було зовсім природне і легке, що зробило його новою індоєвропейською індивідуальністю, слов'янський народ проживав на великій просторі від Висли до Дніпра, від

etum, eosque dum aggreditur, prima congressione superatur, deinde fortiter egit regemque eorum Booz nomine cum filiis suis et LXX primatibus in exemplo terroris cruci adfixit, ut dediticiis metum cadavera pendentium geminarent. Це відноситься до часів перед 375 р.

Але ані готського, ані північного гунського і аварського панування над Слов'янами не уявляймо собі на лад панування над чужими народами теперішніх модерних держав... Данину брали, в походи з собою їти силували, а більше, бачиться, нічого.

Дністра аж ген за Припять, розвивав далі одідичену із часів своєї індоєвропейської спільності культуру, будував собі хати, нехай що ще і Прокөпій називає їх брудними колибами (холѡбаі оіхтраі), займався управою землі, ховом худоби, ловами і т. и., не знаючи иньшої організації як таку, яку давав спільний рід, хіба що навчився нарешті для своєї оборони, а може і для торгівлі „рубити городи“, чим від родової організації переходив до організації племінної, аж нарешті настав і його час зазначити в перший раз чином своє існування в історії людства.

Про поширення Слов'ян на південь маємо ми достовірні історичні свідощтва. Про поширення Слов'ян на захід, на північ і на схід таких свідощтв нема. Ми тільки небавом бачимо Слов'ян на заході ген далеко аж до Лаби, на півночі аж у Пскові і Новгороді, на сході на верхівях Оки і Волги та за Дніпром, і беручи ці факти на увагу, мусимо думати, що поширення їх на всі сторони склалося також в VI і VII столітті. При тім слов'янські племена може декуди і помішалися з собою. Зовсім шабльоново по якійсь схемі, зложеній у XIX або XX столітті, розхід слов'янських племен певно не відбувався. Вони, або тільки їх частини, ішли туди, де було місце. Але треба нам також виразно зазначити, що цим стара прабатьківщина не була опорожнена. Жили в ній і далі слов'янські племена, які здавендавна проживали там, так-би сказати в самім її осередку, тільки що їм тепер вільніше, просторніше стало, і вони могли також розсунутися на всі боки.

А далі: хоч розійшлися слов'янські племена на всі боки і заняли великі простори, то ми не запримечаємо ніде між ними якоїсь прірви, якогось чужого клина. Навіть з тими племенами, що перейшли Дунай і осілися на Балкані, звязки в найближчих часах потім ані Болгарами не були перервані, бо Болгари, як знаємо, і по цім боці Дунаю і Чорного моря шибали собою. Зрештою Болгари становили між слов'янською масою тільки верхню верству, яка сама небавом послов'янищилася. Тому не можна їх уважати клином у слов'янським тілі, яким опісля стали аж Мадяри і Румуни.

Можемо отже сказати, що формально в VI і VII вв. кінчиться для слов'янського народу праслов'янська доба, доба його єдності. Триває-ж вона від часів зіндивідуалізування слов'янського народу як нової індоєвропейської одиниці досить довгий час, як зараз покажемо, ще і після того формального розходу, так що ми, беручи на увагу відомі нам иньші дані про розпад індоєвропейської мовної родини, тривок праслов'янської доби мусимо собі уявити найменше на яких 2000 літ. За той час із малого зовсім однастайного зародку розвинулося серед слов'янського народу із його зростом і поширенням велике багатство меньших і більших родів, а далі і племен, розвинулася слов'янська мова в різні говори, і хоч з огляду на примітивність і одноманітність життя первісного слов'янського народу не можна думати про якісь великі заворушення і зміни в його мові, все-ж таки мусимо відрізняти періоди в її природнім розвитку. А що мова і її розвиток у доісторичній добі слов'янського народу є нам майже одним джерелом пізнання його духового життя і історичним свідощтвом його культурного розвитку, то буде це дальшим і головним завданням славистики, установити і докладніше розмежувати ці періоди, завести хронологію в поодинокі з'явища мови. Досі мало що в цім напрямі зроблено. Славістика з конєчності мусіла займатися чимось иньшим, тай повної свідомости такого її завдання у неї не було. Тому славісти привкли наводити зреконструоване праслов'янське слово або його форми звичайно тільки в однім виді так, якби вони в цілій праслов'янській добі завжди були однакові. Це починається до поширення баламутства навіть між славістами.

Коли н. пр. наводиться як прасловянська форма *prto*, то це може бути жива форма тільки в певній періоді прасловянської доби, бо ніхто чей не заперечить, що доки словянський народ дійшов до такої форми з носовою голосівкою, мусів він довгий час вимовляти після ротової голосівки чисту шелестівку *л*, як це показують споріднені форми *rylŕ*, *reŕi*, *oropa*. А знов факт, що всі словянські мови (з виїмкою польської) в однаковій мірі затратили носові голосівки (затратили властиво тільки вимову голосівок через *ніс*), указує нам на те, що і затрата носоватости цих звуків (бодай зародок і тенденція розвитку цієї зміни звукової) склалася також ще в добі словянської спільности, нехай і під сам кінець прасловянської доби, бо це є, можна сьміло сказати, загальнословянське мовне явище. Таким чином і з огляду на ці явища мовні можемо сьміло говорити про три періоди розвитку, з яких кожна потребувала довшого часу на повне своє завершення в усіх словянських говорах. Факт, що староцерковнословянська мова, як показують її пам'ятки, знала ще в IX в. носові голосівки, а дальший факт, що і руська та й чеська мова, як показують такі слова, як Судъ (*Sund*), варягъ (*varingr*, *βαραγγος*), угрин. (*ougyroi*, *hungari*, *Ungarn*), *Venceslaus*, Чуб (*Kamb*, *Chamb*), *Sventopolcu* в IX в. ще також їх знали, свідчить, що другий період прасловянської доби тягнеться аж ген до X в., сягає отже в часи, коли ми вже набезпечно можемо говорити про окремішні словянські мови, в які перетворилися говори прасловянської мови, а яка саме таким чином закінчила своє індивідуальне життя. Але така пізня затрата носоватости чи там заміна носових голосівок на голосівки ротові в поодиноких словянських мовах як говорах прасловянської мови—ніяким чином не може уважатися такою звуковою зміною, яку витворила кожна словянська мова у себе окремо і самостійно. Вона з огляду на свою загальність є очевидячки тільки наслідком своєрідної вимови носових голосівок вже в поодиноких говорах прасловянської мови, вона безперечно вже в другім періоді прасловянської доби загально зародилася і дістала такий напрям свого розвитку. А тому і затрату носоватости мусимо уважати загальнословянським законом звуковим, хоч цей закон вижився в повні аж в індивідуальному житті кожної словянської мови, все-ж таки вижився він відповідно до зародків і розвиткової тенденції, винесених із попередньої доби кожної мови, в якій вона була ще тільки прасловянським говором.

Так теж переняті із доби індоєвропейської спільности иньші дифтонги то змонофтонгізувалися в прасловянській мові, то знов із її-ж монофтонгів творилися нові, свої вже дифтонги, як це показано у Міккол-і (*Urslavische Gram.*) і у Гуера (*Üvod*) і т. д., але й на це треба було довгого часу, і треба добре відрізняти поодинокі фази і періоди цього розвитку, треба ці явища мови хронологічно добре впорядкувати, що славістика досі тільки почасті виконала.

У зв'язку з прасловянською монофтонгізацією і новою дифтонгізацією витворювалися і закони паляталізації, де ми вже навчилися відрізняти першу і другу паляталізацію, розрізняти періоди в розвитку паляталізації. Звукове явище паляталізації обіймає всі словянські мови, обхопило в них усі шелестівки, спричинило великі зміни в звуковій їх складі, покликане до життя навіть нові звуки. Паляталізація в тім обемі, як вона виявляється вже в прасловянській мові, це одна з найбільше характеристичних її примет, що її одідичили в спадщині живі словянські мови. Ясність і прозорість систему, витвореного і викінченого до крайности на протязі довгої прасловянської доби, свідчить, як вповні просяк прасловянську мову (і її наслідниці—живі словянські мови) закон паляталізації. З того систему, що становить цілість, ми не можемо виймати одної частини—паляталі-

зації звуків *tj, dj, kt* і приділювати їх аж поодиноким слов'янським мовам як продукт їх індивідуального розвитку. Бо

а) Пал'яталізація цих звукових комплексів обіймає усі слов'янські мови;

б) Результати її в поодиноких слов'янських мовах тільки на око відмінні. Корінь їх безумовно спільний і той самий. Процес фонетичного перетворення первісних звукових комплексів в нові—в засаді однаковий і одностайний, тільки що по тій самій дорозі наслідком мінімальних різниць у порушуванні і уставляванні органів мовних зовсім природно розколюється один і той самий повітряний пруд і дає фонетично неоднаковий ефект (*š—ś*). Але ця неоднаковість ефекту не є наслідком засадничої різниці в якості мовного явища і в процесі його перетворення як такого. Якість вповні однакова, і вона з свого боку свідчить про одностайність звукової системи праслов'янської мови. Це zarazом свідчить, що і ця пал'яталізація не є індивідуальним твором кожної поодинокі слов'янської мови, а зчинилася вже в говорах праслов'янської мови і уявляється нам тільки до кінця доведеною рештою загального закону пал'яталізації праслов'янської мови.

Так теж і на нормах, що відносяться до звукових комплексів з *r, l* і до розвитку півголосівок *ъ, ъ*, бачимо, що вони

а) в рівній мірі обіймають усі слов'янські мови,

б) що вони мають спільний корінь і зародок,

в) що розвиток належних сюди звукових змін відбувається в засаді на однаковий лад, іде в однім напрямі, має однакову розвиткову тенденцію.

Нехай що добуток цього розвитку в поодиноких слов'янських мовах на око де-в-чім відмінні, то ми мусимо їх зародок і напрям їх розвитку уважати спільними, і тому усі належні сюди норми треба віднести ще до говорів спільної праслов'янської доби, а тільки далі, більше або менше послідовне переведення і завершення їх на свій питомий лад припадає в індивідуально історичне життя кожної слов'янської мови, які зіндивідуалізувавшись почали і у себе витворювати свій власний звуковий, морфологічний, словотворний і синтактичний систем. (Порівн. друге видання моєї праці: Розвиток поглядів про семю слов. мов, с. 71 і д.).

І досить багато змін, викликаних силою аналогії, як ми їх спостерігаємо в живих слов'янських мовах, мусимо віднести до дуже давніх часів, до доби праслов'янської, і в розвитку всяких аналогічних творів відріжнити їх поширення в говорах праслов'янської мови і їх хронологічний порядок. Згадаю тут тільки на пр. про вплив *ъ—y—пнів* і *ь—і—пнів* на деклінацію інших пнів.

Число мовних фактів з усіх ділянок граматики і словника на доказ, що праслов'янська доба обіймає довгий час і великий простір розвитку та що вона не закінчилася зараз-таки з розходом слов'янських племен із слов'янської прабатьківщини, а триває ще може навіть, як де, і кілька століть довше та сягає аж в індивідуальне життя кожного слов'янського народу (порівн. погляд Меєта, зазначений мною в Розвитку поглядів, сс. 43, 73), яке також так відразу, одним махом ніде не зчинилося, можна-б іще значно збільшити. Та тут не місце цим займатися. Я хотів тільки звернути увагу на те, що з одного боку славістику чекає ще велике завдання—розробити праслов'янську добу як мога як-найдокладніше, увести розвиток усяких змін звукових в як-найбільший хронологічний порядок, виказати найніжніші нитки і переходи між поодинокими слов'янськими мовами ген аж до доби, як ще були говорами праслов'янської мови, розмістити ті говори належито в слов'янській прабатьківщині; а що з другого боку історики праслов'янської доби повинні-б наслухати більше вислідів славістики в питаннях, про які нема ніяких історичних свідочств,

бо тоді тільки мови словянські в цілості wraz із добутками дослідів славістики про прасловянську добу можуть для таких питань бути одним безпечним свідомством і певною основою як-найбільше вірного і правдивого їх з'ясування. Правда, дотеперішній стан славістичних добутків ще не такий, щоб можна на їх тлі малювати образ прасловянських відносин, але велика річ для нас буде сама свідомість того, що і яким способом треба нам ще зробити, аж можна буде до того з успіхом взятися.

7. Цей екскурс мав на меті показати, чому ми не дивуємося, що предствалення відносин в словянській старовині у Н-го нас не вдовольє. Але ми дивуємося, що Н. не найшов стежки до правдивого їх пізнання та що і він вдовольється тим, щоб подати нам дуже багато зовсім проблематичних наук і нездалих комбінацій. Його погляд просякнутий не тільки апіорними міркуваннями, але і апостеріорними невдатними висновками. Для нас це не потіха, що він де-в-чім може покликатися на Шахматова та ин. Тепер і російська наука, яка безперечно має повну причину бути гордою на такого її представника як Шахматов, уміє зовсім тверезо і відкидати його теорії, як про це свідчить XXV том Извѣстій, присвячений памяті Шахматова. Це міг і повинен був зробити і Нідерле.

Вже в самому заложенню його Старожитностей є велика помилка, що він не трактує словянський нарід у належній добі як цілість, а самовільно розбив його на три групи і представляє все так, буцімто такі групи були вже дійсно навіть перед Хр., що рішучо противиться всяким історичним і мовним фактам.

Розміщення словянських племен у прабатьківщині, як Хорватів і Сербів на північному спаді Карпат, а також усіх т. зв. східних Словян тільки над середнім Дніпром ніяким чином не може устоятися перед науковою критикою. І на багато дечого иньшого годі згодитися. Колись словянська філологія, так само як тепер дає нам вже діалектичні мапи поодиноких живих словянських мов, дасть нам і приблизну діалектичну мапу живої словянської мови в різних періодах прасловянської доби, а на ній зовсім певно побачимо і її єдність — а не бі- або трипартицію — і иньше розміщення її говорів, ніж те, яке дає нам Нідерле. Ізофони, ізоглоси, ізотони і т. д. покажуть нам ясно усю спільність і ніжні відтінки говорів і вияснять нам багато дечого із їх взаємних відносин і культурного розвитку словянського народу. Але-ж бо вже і тепер можна дещо більше на цю тему сказати. В нашій граматиці, що вийшла у Відні 1913, на сс. 464—477 вказали ми на цю дорогу і старалися на ці взаємовідносини кинути трохи більше світла. Від того часу наше пізнання ще збільшилося, як це рад був я показати в моїй праці: Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаємне споріднення, Прага 1927. Можу покликатися ще також особливо на погляд Брікнера, як звичайно у цього знаменитого дослідника словянських мов і словянської старовини добре обґрунтований, що „Слов'яни — як показують їх мови — ще і сьогодні майже так само угруповані, як були розміщені в своїй прабатьківщині, а їх поширення відбувалося по своїй істоті концентрично і в промінях на всі боки“ (Die Erforschung der indogerm. Sprachen, III, с. 42). Як показали вже досі хоч далеко ще не докінчені діалектичні досліді словянських мов, то „у південних Слов'ян можна прямо говорити про безпереривний ретязь від Македонії аж ген до Каринтії“. „У західних Слов'ян в такому ретязі настали великі прірви тільки таким чином, що посередні члени вимерли“ (Брікнер, тамже 43). Про східних Слов'ян треба те саме сказати, що сказано про південних Слов'ян, хоч приймають — на мою думку зовсім не оправдано — навіть ще тісніші зв'язки між ними і

установляють окрему „праруську“ мову (порівн. Розвиток поглядів). Правда, Брікнер з надмірною рішучістю твердить, що „нема жадного тіснішого зв'язку ані переходу між сходом і півднем, між сходом і заходом, між заходом і півднем, т. зн. між цими трома гостро відокремленими від себе групами. Переходи бувають завжди тільки серед цих груп (див. критику Брікнера на Вондракову Vgl. Grammatik der slav. Sprachen, Zeitschrift für slav. Phil. II, 1925, с. 304). Але це цим разом не умотивовані твердження, і вже наведені там Брікнером факти мовні самі їх заперечують. В ніякому разі не може це відноситися до праслов'янської доби, в якій ті говори, що з них вийшли мови словацька і словінська, безперечно з собою сусідували (*šidlo*). Так само з огляду на деякі зовсім ясні явища мовні мусимо признати факт, що праслов'янські говори, з яких вийшла південно-східня (українська) мова, мусіли сусідувати з одного боку з чеськословацькими, з другого боку з південнослов'янськими говорами. Не можна також так рішучо, як це робить Брікнер, перечити, що між північнозахідними та північносхідніми Слов'янами нема найменших зв'язків, тай звисока називати противні але оперті на дійсних мовних фактах погляди — байками. Хто це перечить, повинен-би своє переконання бодай добре аргументувати. Це теж непорозуміння, коли Брікнер твердить, що такі ізоглоси не мають жадного значіння, бо вони перетинають зовсім чужі мови. Ізоглоса „мазурування“ простягається від Лінебурської пуші аж ген до Новгородського Полаби, Поморяни, Поляки, Пруси, Латиші і новгородські Руси. Це прецінь незаперечений факт. Може бути, що ми причини цього факту не вповні розуміємо, не розуміємо, чому він обіймає не тільки слов'янські мови, але і латиську, але факт остається таки фактом, і ця ізоглоса зовсім не є безвартісна, особливо коли можемо вказати на давність цього мовного явища і коли ще і інші так само давні мовні явища підпирають думку про якийсь очевидний колишній сусідський і ближчий зв'язок між північнозахідними і північносхідніми Слов'янами (порівн. ще також цікаву працю Н. М. Петровського: О новгородскихъ „Словѣнахъ“, Изв. отд. рус. яз. и слов. XXV, 1922, сс. 356—389).— Клин малярський і румунський вбився в слов'янське тіло аж далеко пізніше від доби, про яку йде мова. Клин аварський не був властиво жадним клином, бо, як показують історичні свідощтва, Слов'ян завжди бачимо в суміш із Аварями в спільних походах на всі сторони. Слов'яни були, так би сказати, Аварями присилувані кинутися з ними у вир світовий, тому то ще і в аварських часах не можна говорити про цілковите пірвання всяких зв'язків між слов'янськими племенами, хоч Слов'яни вже розійшлися на всі сторони. Про герметичне відділення одних від других ані бесіди бути не може. Зрештою в аварській добі, в добі розходу слов'янських племен на всі сторони, винесли ті племена з праслов'янської батьківщини зародки і напрями дальшого розвитку своїх мов на довгі часи, і якраз цей розвиток мовних явищ у поодиноких мовах показує спільний корінь цих зародків і напрямків. Коли-ж уявимо собі всіх Слов'ян ще прикупі в їх прабатьківщині як один народ, то ще тим менше дасться говорити в тій добі про західних, південних і східних Слов'ян так, що між цими групами не було жадних зв'язків, бо це значило-б заперечувати слов'янську єдність, заперечувати існування говорів в живій мові. Такому-ж поглядові як-найбільш рішучо противляться мовні факти.

Маючи перед очима слов'янський наріз у його цілості в слов'янській прабатьківщині між Вислою і Дніпром, маючи перед очима також і дотеперішні добутки слов'янського лінгвістики, можемо ми собі тепер, беручи ще також на увагу теперішнє заселення колишньої слов'янської

прабатьківщини, приблизно ось яке розміщення говорів прасловянської мови уявити:

В її осередку (так десь на теперішній Волині) жили племена—для ліпшого розуміння дамо їм теперішні назви—в меншій частині від заходу польські, в більшій частині від сходу, а може трохи ще і з півдня від польських—українські (Бужани, Волиняни, Дуліби, Лучани, Деревляни, Тиверці).

З польськими племенами на північ межували Поморяни (Кашуби, Словінці). Вони сягали аж до Балтів (особливо Прусів).

Полабські племена були західними сусідами Помор'ян, а ще в більшій мірі західними сусідами польських племен.

Лужицькі Серби межували на північ із полабськими, на схід із польськими племенами.

З ними-ж та польськими на північ, а з українськими на схід межували чеськословацькі племена.

З українськими племенами, з якими з заходу, а може також почасті і з півночі стикалися, як вже сказано, польські, а на заході чеськословацькі племена, межували на північ білоруські племена (особливо Дреговичі над Прип'еттю) та зараз за ними Кривичі, за якими далі на північ ішли великоруські племена (Радимичі і Вятичі), так що з заходу всі вони ще стикалися з польськими племенами. На самім північному сході в сусідстві з Поморянами на захід, а з Балтами і далі з Фінами на північний схід сиділи Словіни.

З чеськословацькими, а почасті і з українськими племенами на південь межували десь так від Дунайця або Вислоки здовж Карпат до околиць горішнього Дністра південнословянські племена Словінів, а на схід від них далі між Дністром і Дніпром межували з українськими племенами з полудня сербські і хорватські племена (Анти).

Словінські і антські племена займали отже південні периферії словянської прабатьківщини від Карпат до Дніпра, чеськословацькі, лужицько-сербські і полабські племена—західні периферії над Вислою, помор'янські племена (Кашуби, Словінці) і Словіни (новгородські)—північні, великоруські—північносхідні (до Березини або може аж до горішнього Дніпра), а українські (Сівер'яни, Поляни, Угличі)—східні і південно-східні (може вже від устя Прип'еті до Дніпра аж десь по Рось).

Так уявляю я собі приблизно розміщення словянських племен в їх прабатьківщині¹⁾ що-найменше до часів готських, бо аж в наслідок мандрівки германських племен, яка розпочалася властиво маркоманською війною, Слов'янам була дана можливість на західній і південній периферії посуватися по малу наперед. Не виключена можливість, що словянські племена і на північній, північносхідній і східній периферії почали також по малу і постійно посуватися наперед до досі чужих собі територій, бо може і напір від осередка внаслідок зросту населення вже цього вимагав. Під кінець V в. бачимо ми вже південних Слов'ян аж над долішнім Дунаєм і над Чорним морем; західні Слов'яни посунулися вже в намічених теперішнім їх розміщенням напрямках аж за Одру і до Лаби: північнозахідні Слов'яни досягнули вже Балтійського моря. Не помилюся, коли скажемо, що так само і північносхідні Слов'яни протягом VI і VII вв. дійшли аж до Ільменського озера, чим перервався їх колишній зв'язок із північнозахідними Слов'янами (Кашубами і Словінцями). Ані одні ані другі не могли посуватися прямо на північ, де сиділи все-таки

¹⁾ Розміщення у Кульбакина, Древ.-церк.-слов. яз. языкъ, Харків 1913, с. 4, де усього північ слов. прабатьківщини займають полабський, поморський—серболужицький, польський говір, не може бути вірне.

близькі їм Балти, отже обходячи Балтів найшлися перші на захід від них, а другі на схід від них. Так само Радимичі і Вятичі „от Ляхов“ пустилися в східнім напрямі над Сож і Оку, бо на них напірали Кривичі і Дреговичі, які не тільки зайняли їх місця, але і собі посувалися ще далі в північнім напрямі за Слов'янами і в східнім за Радимичами і Вятичами. Маємо повну підставу думати, що і Сівер'яни і Поляни найшлися тоді вже за Дніпром. Інші-ж українські племена ішли в слід за ними (Деревляни), то знов поширювалися в слід за південними Слов'янами не тільки на південь в напрямі ген до Дунаю і до Чорного моря (Тиверці, Угличі), але і до Карпат і звільна навіть через Карпати на їх південний спад (Тиверці, Дуліби) тим більше, що південносхідні (українські) Слов'яни найшли і на сході і на полудні для свого дальшого поширення непереможні перепони, а все поширення Слов'ян на всі сторони відбувалося назагал по лінії найменшого спротиву, хоч цим не хочемо сказати, що відбувалося воно без боротьби. Південнослов'янське поширення на Балкан і українське на схід і південний схід сполучене було навіть із завзятими боротьбами.

Треба було це докладніше, конкретніше розібрати, опираючися на знані нам факти мовні і історичні, щоб тим наглядніше виявилось:

а) що Н. не має рації говорити про якісь центри або „колиски“ західних, південних і східних Слов'ян. Фактом є і лишить, що що рід—то свій центр, в дальшій розвитку, що племя (більша кількість родів)—то свій центр, а далі поза це до розходу Слов'ян, ба ще довго і по розході не дійшло.

б) Так само не має він рації говорити про якийсь окремий центр східних Слов'ян. Не було такого центра або коліски східних Слов'ян на середньому Дніпрі. Слов'яни новгородські, Радимичі і Вятичі і Кривичі тай Дреговичі середнього Дніпра ані не бачили і в тій колісці ніколи не лежали і звідси в свої нові оселі ніколи не розходилися, тільки прямо із свого первісного осідку в прабатьківщині, так-би сказати, найкоротшою дорогою напрямці, посуваючися навкруги Балтів, ішли до нового осідку. Так само і Бужани, і Волиняни, і Дуліби, і Тиверці не вилігувалися в колісці над Дніпром. Якоїсь єдності і спільності східних Слов'ян з одним якимсь центром не бачимо ми навіть ще далеко пізніше, а не то в цих давніх часах. Східні Слов'яни, т. зн. їх частини (племена) стикалися в тих часах однаково і з північними, і західними, і південними Слов'янами, т. зн. з поодинокими їх племенами, ніякі спільні інтереси супроти інших груп їх тоді докупити тісніше не вязали, так що про якийсь окремішній спільний їх розвиток у суперечності до південних і західних Слов'ян ані сліду ніде не бачимо, так як ще і тепер про якусь особливу спільність н. пр. Гуцулів, Бойків, Лемків, Верховинців, хоч усі вони замешкують одні Карпатські гори, супроти інших Українців нема мови. Найліпшим свідомством нам на це все-таки остається наш найстарший Літопис. Думка про центри має свій корінь в „обединительній“ ідеології ХІХ і ХХ вв. Переносити такі думки на ті давні часи не можна, нема на це жадної підстави.

в) Тому і „прусська“ мова є тільки більш політичним витвором ХІХ в.

З цією урештєвою єдністю східних Слов'ян сам Н. ради собі дати не може. То обстоює її дуже рішучо „супроти деяких малоруських філологів або антропологів“, то знов сам собі противорічить, коли все-таки мусить говорити про окремішні концентрації в Новгороді, Рязані, Києві вже в VI в., про різниці в культурі і соціальних установах, навіть про різниці етнографічні, про різні впливи, на які були виставлені поодинокі східні племена, то знов вертається до вилеліяного в своїй душі ідеалу „єдиної

неділимий“ Руси, властиво Росії ХІХ в., ідеалу „великої світової імперії“, який переносить він вже в найдавніші часи. До цього ідеалу прикроє Н. і літописні вісти про Русь, не вагаючися зовсім фальшиво їх толкувати. Особливо дивне це у історика, що літописна Русь уявляється йому не так тим, чим вона спершу дійсно була,— державнополітичною організацією, до якої належали і неслов'янські племена, а більше етнографічною одиницею і виразницею єдності східнослов'янських племен (Русь = усі руські племена, сс. 144, 211). Так він на підставі літописного місця: „Се токмо словѣнскъ языкъ в Руси: Поляне, Деревляне, Ноугородьцы, Полочане, Дреговичи, Сѣверъ, Бужане... Вельняне“— зовсім невірно твердить, що „автор кїївської Повісти врем. літ усі руські племена, північні і південні, і усі їхні мови згортав в ХІ столітті до купи в поняття одного народу, одної Руси“. Якраз навпаки. З цього місця виходить ясно як на долоні державнополітичне значіння слова Русь, а вступних слів не можна інакше розуміти, як тільки: „Бо це тільки є слов'янські народи в Руси“, т. зн. в державі Русь, де були і неслов'янські народи. Тут отже відрізняються і вчисляються в Руси різні слов'янські народи (языкъ!), а не якась єдність. Він як історик не зважає навіть на те, що наш Літопис аж надто часто згадує східнослов'янські племена в різних групах, н. пр. під р. 859: „Имаху дань Варязи, приходяще из замория, на Чюди и на Словенех, и на Мери, и на Веси и на Кривичах, а Козаре имаху на Полянех и на Северех и на Вятчих“, ба і таке, що „Поляне быша обидимы Древляны“, то знов, що Ігор „воюя на Древляне і на Угличе“ і т. д., так що Пархоменко (Початок історично-державного життя на Україні, 1925) вже в найдавніших часах, про які згадує наш Літопис, відрізняє аж три окремі племінні групи східного Слов'янства. Ось така то була єдність того народу, єдність Руси.

г) Поява Русів, що з ними властиво повинні-б кінчитися „старожитности“ східних Слов'ян, бо цим починається вже прецінь історичне життя, опановує всі думки Н-го при з'ясуванню цих „старожитностей“, так що самі старожитности обмежуються на обговорення території, означення сусідів і бувальщини східних Слов'ян до приходу, Русів, а вже від 86-ої стор. аж до кінця (с. 213) цього тому старожитностей предмет його є Руси, що не належать вже властиво до старожитностей, а до історії. Але і тут Н. як історик нас не вдовольє. Між мовознавцями нема найменшого сумніву, що Руси були Скандинавці (Германи), а зовсім певно не Слов'яни. До них пристає і Нідерле. Але історик повинен-би нам, витягаючи з цього факту консеквенції, перш усього показати еволюцію значіння слова Русь, Руси, бо-ж фактом є, що воно служило первісно на означення скандинавського народу, далі заснованої ним держави або держав, а аж пізніше одержало і значіння назви певного слов'янського народу, його мови, його етнографічних прикмет (подібно було це н. пр. з назвою Болгари). З умисної або ненавмисної неуваги істориків до цього питання виходить багато баламуцтва. Бо як із назви великої колись держави Туреччина ще не виходить, що всі народи колишньої Туреччини, отже н. пр. Серби, Болгари, Греки, Альбанці були Турками, або з назви теперішньої держави Чехословаччина не виходить, що всі народи, отже і Німці і Мадяри і Українці, які її замешкують, є Чехословаки; або як із назви держави Польща не можна виводити, що всі народи в ній, отже і Українці, і Білоруси, і Німці, і Жидає Поляки і т. д.: так само із колишньої назви Русь ще не знати, доки вона уважалася твором Скандинавців і мала в міжнароднім життю характер скандинавський, які народи в ній проживали, коли стала вона в міжнароднім життю ува-

жатися державою слов'янською, який саме слов'янський народ став перед усім руським народом, взагалі, щоб маємо під словом Русь у кожному конкретному разі розуміти. А прецінь Н. говорить про Русь так, як-би то були там від самого початку Руси в теперішньому значінню цього слова, або ще докладніше — в значінню таким, яке цьому слову надавали і надають деякі кружки в найновіших часах. Це велика хиба цілого твору, від якої терпить наукова його вартість. Факт, що ще в Х в. такий свідок як Константин Багрянородний докладно відрізняє народність Русів і Слов'ян, мусить істориків заставити до перевірки їх дотеперішнього погляду, бо з цього історичного свідощтва виходить, що і характер державних творів Русів в IX і X, а може ще і в XI в. був властиво ще скандинавський. А це знов силувало-б нас дивитися на ці державні твори зовсім иньшими очима і витягнути з того факту зовсім иньші висновки ніж досі.

Не менше падає на вагу факт, що ми на порозі історії східних Слов'ян стрічаємо властиво аж три Руси. Тішуся, що можу тут указати на дуже цікаву працю Володимира Мошіна: „Treće rusko pleme“, що появилася в Славії, V (1927) сс. 763 — 781, в якій бачимо серйозне старання розкрити характер особливо т. зв. Чорноморської або Тмуторканської Руси і добре порозуміти арабські свідощтва про Русів, які і у Н-го грають таку велику роль. Про слов'янськість цієї третьої Руси, думаю, тепер мови бути не може. Тому то і всі теорії про поширення східних Слов'ян аж на Чорне і Азовське море, на Дон і Волгу та Кубань і про їх поворот, а в зв'язку з цим і русько-антська теорія показуються простим непорозумінням, викликаним неправильним розумінням значіння слова Русь, яке воно мало ще в Х в. Характеристична річ, що наш найстарший Літопис про Слов'ян на Дону або на Волзі ані словом не згадує і не знає Слов'ян у південних степових поясах або на берегах Чорного моря, найбільше східне плем'я Сівер'ян знає тільки на Десні, Сулі і Сеймі, а згадує тільки про „гречський путь и соляный и залозный“ як „отець своихъ и дѣдъ своихъ пути“!

Багато ще прийдеться широко попрацювати, щоб усі ці питання в'яснити. А перш за все треба буде, як каже Пархоменко, „відкинути цілком неісторичну стару гадку про існування великої Київсько-Російської монархії Олега-Володимира і про дуже поширене значіння Києва за той час“, відкинути Нідерльову „одностайну Русь“, бо такі теорії путають дослідників і збивають їх на манівці, як це бачимо і у самого Нідерльового. Упередження в науці завсіди мстяться.

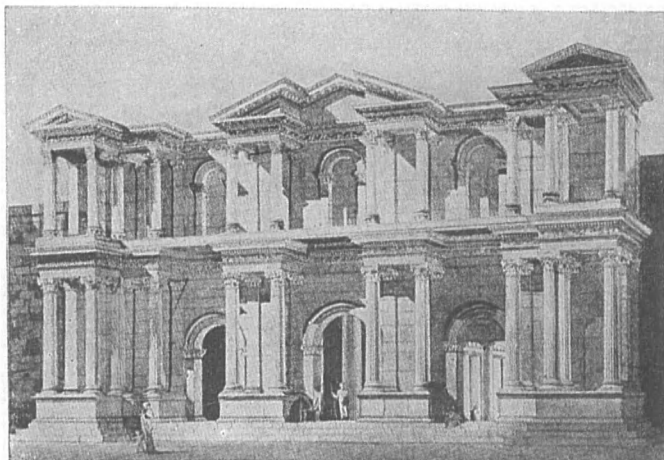
Тому і Мих. Грушевський у своїй оцінці цього твору Нідерльового зовсім справедливо осудив його методи, так що і я можу спокійно свою студію про східних Слов'ян з приводу цієї книги Нідерльового закінчити важкими словами Мих. Грушевського: „Антропологічне, яzikове і етнографічне вилучення Східного Слов'янства з всеслов'янської громади, фізичні, економічні й культурні фактори його розвитку і диференціації, фактори відцентрові і елементи зв'язку — сі питання або не зачеплені, або зачеплені і нерозроблені, або „злизані“ — збуті загальними фразами“, — а „ріжні русофільські і всякі иньші упередження, котрі він уважає своїм обов'язком маніфестувати в своїх творах, не можуть не захитувати довіря до їх висновків“. „Політиканство робить неприємне вражіння в книзі, що має претенсію замінити для сучасного Слов'янства великий твір Шафарика“ (див. Україна, 1925, VI. сс. 134 — 138).

Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському.

Німецький дослідник архітектури і співредактор часопису „Wasmuths Monatshefte für Baukunst“—Leo Adler, на підставі книжки автора цих рядків „Архітектура старокнязівської доби X—XIII ст.“ (Прага 1926), опублікував у згаданому часопису (W. M. B. Berlin, 1927, Heft 2, с. 102) статтю під заголовком „Das Markttor von Milet und eine ukrainische Kirchenfassade aus dem 18. Jahrhundert“, де робить інтересне спостереження, що фасад володимиро-волинської катедри з 1753 р. незвичайно подібний до Мілетської брами на Ринку, що походить з II ст. нової ери (Tore Römischer Provinzen. W. M. B. 1926, Н. 6, с. 209). Додані до статті рисунки катедри і реконструкція брами наочно переконують про цю дивну спорідненість, яка на думку Адлера є просто загадковою! Далі той самий автор зазначає, що йому невідомо чи існує історичний зв'язок поміж тими двома будовами, але що цей випадок може служити далшим матеріалом тієї зв'язаности розвитку будівничого мистецтва, що розділене століттями перепроводжує однакові будівничі задуми (Baugesinnung) і будівничу формотворчість (Baugestaltung).

Зачеплена тема має неабиякий інтерес, виростає в цілу проблему, що її розв'язати скороспілими догадками та вимушеними припущеннями не можна, тим більше, що ми не маємо в руках усіх потрібних даних щодо володимирської будови. Тут постараємося з'ясувати, на підставі дотеперішньої літератури, лише історію перебудови катедри XVIII ст. Найповніші відомості щодо цього питання подає Є. Дверницький у своїй праці „Памятники древняго православія въ г. Владимиръ - Волынскомъ“ (Київ 1889, стор. 65 з 7 ксилограм.) — почасти за Батюшковим („Памятники русской старины“), почасти на підставі нових матеріалів, що він сам здобув. Декотрі доповнення дає також О. Левицький (Историческое описание Владимир-Волынского Успенского храма, Київ 1892, сс. 4 + 132 з 1 хромолітогр. і 2 фототипіями). Що-ж до інших авторів, як Н. Теодорович (Городъ Владимиръ Волынск. губ. въ связи съ исторіей Волынской ієрархіи, Почаєвъ 1893, сс. 234 + 269 + XIII з 9 гравюрами), Г. Лукомський (Волынская старина — „Искусство въ Южной Россіи“, Київ 1913, сс. 285) та інші, то вони йдуть цілком за вищезгаданими працями і нічого нового не дають.

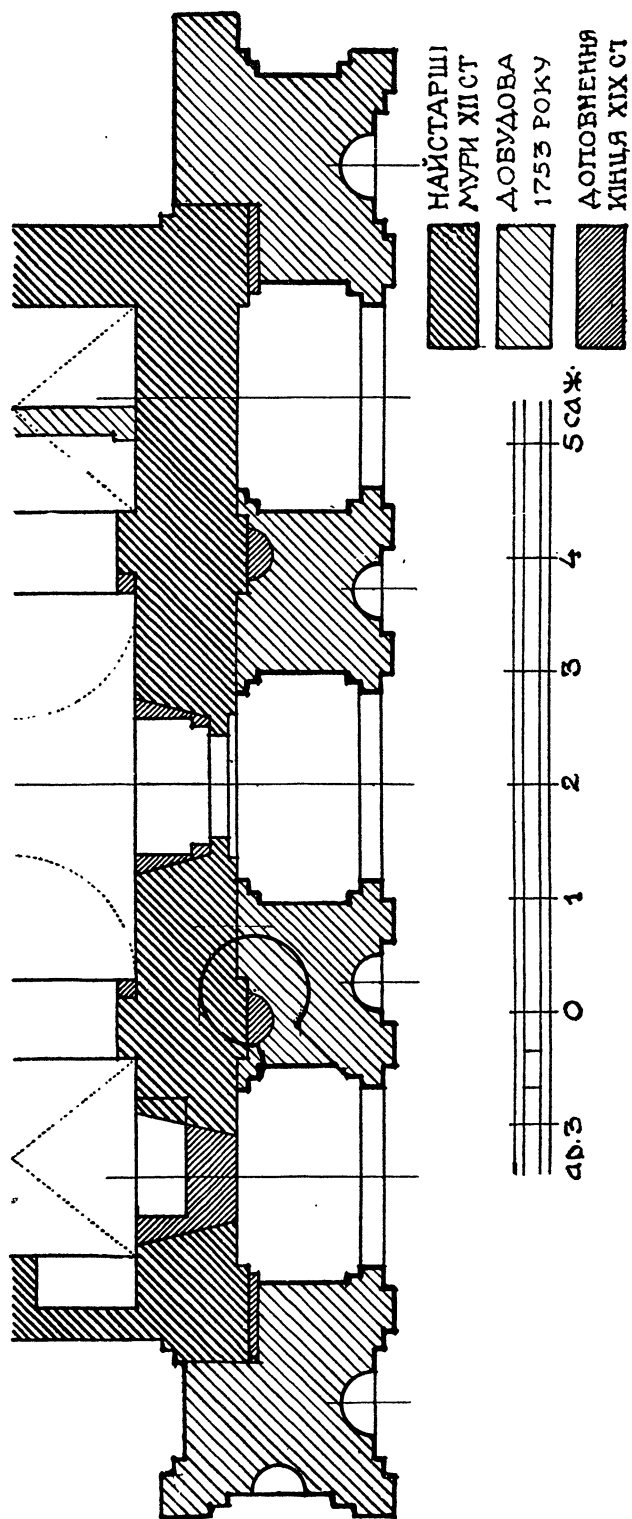
Катедру закладено коло 1157 р., а скінчено в 1160 р. — про це свідчить Никонівський літопис. За Батієвого знаходу, як це стверджує Іпатівський літопис, будови не пошкоджено. Лише в 1491 році собор спалили Татари — про це оповідає Суспральський літопис. Але мабуть, що ушкодження не були великі, бо вже в р. 1494 її відновлено заходами володимирського єпископа Васіона, — до того-ж у літопису говориться не про відбудову мурів, а тільки про відбудову „іконами, ризами і сосуди, паче же книгами“ (Суспр. рук., с. 140). В середині XVI ст. катедру знову пошкодили — але вже не Татари, а свої-ж таки „душпастирі“ — за „боротьби“ двох



Брама на Ринку в Мілеті з II віку нової ери (реконструкція).



Рисунок Успенської катедри у Володимирі-Волинському перед перебудовою кінця XIX віку.



План західного прицілку Володимирської катедрі перед перебудовою кінця XIX віку.

претендентів на володимирську єпископію. Тоді один із цих „кандидатів“ обстрілював дня 14 жовтня 1565 р. єпископський замок, де засів його противник. Під час обстрілу „церковъ самую соборную, передцерковья и ганокъ з дель побито, пострелено“. В 1588 р. направлено мури, склепіння і башти, а в 1596 р. катедра перейшла до уніятів. Р. 1683 за величезної пожежі міста погорів також дах катедри, до того-ж „отъ сильного огня потрескались и раскололись щиты мурованные и верхнія башни“, а через якийсь час і самі склепіння церкви завалилися. Незабаром церкву ремонтвано, так що з візитації р. 1695 виходить, що в той час була вона досить у доброму стані. За митрополита Л. Кішки (1711 — 1728) катедра знов погоріла десь у рр. 1715 — 1717. Невідомо, коли саме направляли її після пожежі, але треба одмітити, що в заповіті митрополита Кішки призначається досить велику суму 20.000 золотих „на репарацію погорівшої катедри Володимирської“ (О. Левицький).

Нарешті капітальний ремонт катедри переведено в 1753 р. при уніятському єпископі Теофілі Годабським. Тоді саме прибудовано з західнього причілку поверховий фронтон (див. план), який є тепер центром нашої уваги. Крім того пороблено в мурах нові вікна і поширено старі, вистелено долівку кам'яними плитами, пороблено в середині церкви бокові вівтарі тощо (Дверницький, с. 20). Далі в 1782 р. коли зробили в одному з пілонів (стовпів) сходи до проповідниці, цей пілон завалився, а за ним і частина склепінь. У такому поруйнованому стані стояла церква до 1795 р. — час приєднання західньої Волині до Російської імперії. В 1805 р. розпочав ремонтувати катедру архітектор Шельдер. Тоді поставлено того пілона що завалився, підперто контрфорсами північний мур що тріснув, направлено дах, але в квітні 1805 р. стовп ізнов завалився. Праця припинилась, і будова залишилась в руїнах аж до кінця XIX ст., потроху розвалюючись; найбільші ушкодження сталися ще в 1829 р., коли остаточно завалилась головна баня, і в 1859 р. за пожежі.

Лише в 1886 році комісія під проводом А. Прахова зробила досліді над собором. До складу комісії входили В. Б. Антонович, О. І. Левицький і Е. Н. Дверницький. Тоді-ж таки виконано рисунки та план руїн — це і є головне джерело до пізнання як первісних мурів так і пізніших добудов.

В иншому місці (Архітект. старокн. доби, Прага 1926, с. 25) ми з'ясували на підставі тих рисунків та історичних указівок, що первісний вигляд будови мав романський характер, з двома баштами із західнього причілку, з трикутнім високим фронтоном поміж ними та з романськими деталями. Бокові (північний і південний) фасади також мали подібні фронтони на виступах трансепта. Що-ж до твердження офіційної урядової комісії 1891 р. (Котов, Суслов), що „характеръ устройства носить на себѣ всѣ слѣды византийской архитектуры и исполнѣ тождественъ по формамъ съ одновременными постройками кievскаго и новгородскаго періода“, то зроблено його занадто в поверховій та неясній формі, більше під натиском „истиннорусскаго“ патріотизма, і „ревностнаго служенія православної вѣрѣ“, ніж справжніх наукових об'єктивних дослідів. Згідно з думкою цієї урядової комісії і з затвердження петербурзької академії мистецтв (sic!) не тільки у варварський спосіб розібрано розкішний поверховий фронтон 1753 р., але знесено первісні башти на західньому фасаді, облуплено тинк зі слідами розписи, обвалено стрільчаті готичькі підпружні арки (правдоподібно 1494 р.) та знищено більшість романських деталей, розуміється як вияв „католическаго вліянiя“. Що комісія 1891 р. (Котов, Суслов) не була на висоті свого завдання, це доводить факт, що тоді не зроблено точних обмірів, рисунків і фотографій руїн. Правда, н Котова плані 1896 року „возстановляемаго собора“ зазначено добу-

дови 1753 р., але лише як мури „предполагаемые къ сломанію“, до того-ж план виконано не з більшою точністю як план 1886 року, вміщений у праці О. Левицького. Оці два рисунки і послужили авторів цих рядків матеріалом для складення плану добудови 1753 року (див. рисунок).

Дальша доля собору відома — в останніх роках XIX ст. будову відновлено за проектом архіт. Котова „въ первоначальныхъ очертаніяхъ его плапа“ у чудернацькому псевдо-византійському „стилі“, при тому-ж, як самі пишуть „возстановители“ — „карнизы фасадныхъ полуколонъ и угловыхъ лопатокъ, алтарный карнизъ, архивольты вѣнчающихъ наружныя стѣны полукружій и глава возстановляются предположительно“ (Церков. Вѣдомости, СПб. 1896, № 31), а деталі у формах „подобныхъ деталей въ византійскихъ церквахъ соответствующаго характера“.

Що до стилістичної особливості прибудови 1753 р., то треба мати на увазі, що на середині XVIII ст., як на Наддніпрянській Україні так особливо на Західній Україні після буйного розцвіту бароко і рококо помітний потяг до більш простих, спокійних і монументальних класичних форм. Уже у башті-давніці Києво-печерської Лаври архіт. Шеделя (1731—1744) бачимо цю більшу спокійність форм; переходового характеру до стилю Людовика XVI є батуринський палац гетьм. Розумовського; в таких строгих формах є і фасад палацу у Вишнівці на Волині (1730—1740). Дуже часто, а найбільш у релігійному будівництві Західної України, цей потяг до чистіших і спокійніших форм виявлявся тим, що брали зразки ренесансового, найперше італійського будівництва, але в дійсності виходила будова всеж-таки по суті бароковою. Мабуть такий випадок ми маємо в добудові володимиро-волинської катедри 1753 р.

Чергове завдання — це як-найповніш дослідити перебудову 1753 року. Нам, на жаль, невідомо, хто саме виконував проект перебудови, хто перекладав мулярську працю, та ін. А саме такий матеріал був-би з'ясував питання, яким чином володимирська катедра XVIII ст. має таку різну схожість у загальній концепції, в загальних архітектурних формах і пропорціях із римською будовою II ст. у Мілеті. Чи тут маємо діло з безпосередніми впливами, чи скорше посередніми через Італію та іншим шляхом, чи нарешті з явищем „історичного паралелізму“ — повторення тих самих формотворчих задумів, як про це каже Leo Adler.

Київський перепис 1666 р.

Заходи уряду Московської держави коло заведення на Україні своїх воевод і оподаткування тутешньої людности на потреби московської адміністрації скінчилися р. 1666 ніби цілковитим успіхом. Після смерти Хмельницького, продовжуючи його політику, козацька старшина уперто обороняла фінансову незалежність „Війська Запорозького“, зручно використовуючи її на свою власну користь в умовах дезорганізації державного ладу за часів Руїни; але мусила скоритися, розбита і здеморалізована чотирорічними заколотами на Україні, коли царський уряд, більш або менше вдало, підтримував усяку опозицію проти пануючої верстви і військовою допомогою, і високим своїм авторитетом, який мав серед ширших мас людности. Влучними дипломатичними і військовими заходами переведено вибори Івана Брюховецького. Цей гетьман, позбавлений підтримки з боку старшини, що в той час була єдиною на Україні організаційною силою, мусив іти за волею свого протектора — царя.

Але новий гетьман мусив аж на три роки затримати переведення в життя вимог царського уряду. Передача московській адміністрації фінансових функцій на Україні боляче калічила автономність політичного буття Гетьманщини, бо податки і суд — це були дві основні, коли не єдині функції всякої адміністрації тогочасної держави, до того-ж функції нерозривно зв'язані між собою, і згублення одної з них фактично тягло за собою згублення і другої, як ми бачимо в історії Слободжанщини. Брюховецький мусив оглядатися на старшину, що все ще мала певне значення. Крім того система податків, звичайна в Московській державі, мала вдарити не лише по більш загосподарених продукційних верствах міщанства й селянства, але і по бідніших напівпролетаризованих (як бачимо напр. з нижче надрукованого опису Київів).

Тільки р. 1665 поїхав Брюховецький до Москви „видѣти царские очи“. За новим варіантом умови про з'єднання України і Московської держави, цар дістав право ввести до українських міст своїх воевод з військовими залогами і збирати з людности податки за нормами і системою, продиктованими з „приказів“. Для певности Брюховецького одружено з пишною бояришнею — Долгоруковою, а zarazом викликано до Москви делегатів з більших українських міст для складення інструкції про оподаткування української людности (крім козаків та духовництва). На історії цієї депутації українського міщанства, на історії переговорів у Москві і нормах оподаткування, що їх вироблено, не буду спинятися — це вимагає окремої розвідки. Незабаром по виробленню інструкції з'явилися на Україні і уповноважені переписувачі. Це були — Ігнат Корсаков, стольники Олександр Ізмайлов і Кирило Осипович Хлопов. Здається були і інші керівники перепису (див. нижче).

На історії перепису також не буду тут спинятися. Книжки перепису вивезено до Москви, де їх мали скопіювати (справді, ми маємо одну з книжок Хлопова в копії); на підставі цих копій незабаром розпочалося і зби-

рання на Україні податків. Але події, що перетворили знову Україну на палаюче побойовисько, припинили не лише переведення в життя нових порядків, але припинили і всякі дальші спроби московського уряду ввести на Гетьманщині власну фіскальну систему.

Нема потреби спинятися на оцінці матеріалів перепису 1666 р. Він охопив міщанську і селянську людність майже цілої Гетьманщини (Лівобережжя) — і, на думку дослідника Руїни В. О. Ейнгорна ¹⁾, досить повно. Належність перепису до кінця першого десятиліття по смерті Хмельницького — проводиря великого визвольного руху 1648—49 рр. — надає йому особливого інтересу. Відомості про розподіл міщанства на різні категорії, про маєтковий стан селянства і численні „скріпи“ (підписи) урядових осіб дають багатий матеріал для суспільно-економічної історії Руїни і історії урядування і самоврядування по містах і селах. Цінний матеріал становлять також і описи „оренд“ — промислових закладів.

М. Костомаров перший здається оцінив дані перепису, і, з метою притягти до нього увагу дослідників, надрукував у своїй монографії про часи Руїни досить великий витяг з переписної книги Ізмайлова. Але знав Костомаров і інші книжки — як книжки перепису Хлопова ²⁾. Але дальші дослідники українського минулого обминали переписні книжки 1666 р. очевидно через велику кількість часу і матеріальних витрат, яких вимагало опрацювання книжок, а в великій мірі і через малоприступність тих книжок для систематичних студій над ними. Року 1886 згадав про книжку, що її обробив М. Костомаров (не посилаючися на нього) І. Оглоблін у своїй розвідці „Кієвскій столъ Разряднаго приказа“ ³⁾. Допіру лише р. 1895 повний реєстер усіх п'яти переписних книжок, почасти вперше знайдених, почасти забутих і знову відшуканих, подав В. О. Ейнгорн у згаданій вище замітці „О вновь найденныхъ малороссійскихъ переписныхъ книгахъ“. О. Лазаревський, обговорюючи замітку В. О. Ейнгорна ⁴⁾, висловив побажання, щоб як-найшвидче розпочати опрацювання переписних книжок. Року 1899 О. Лазаревський видав цілком переписну книжку, невідомо під чийм керівництвом складену, з архіву Сибірського приказу (стовпець № 1637) ⁵⁾.

Перепис р. 1666 переводився взагалі за одним планом, звичайним у московській приказній практиці. Але ведений кількома особами, він має деякі відміни в окремих своїх частинах. Безперечно найцікавіша і найдетальніша споміж книжок перепису 1666 р. є книжка перепису північної Чернигівщини — міст Стародуба, Мглина, Погару і Почепу з околичними селищами, складена під керівництвом К. Хлопова, але писана українським письмом українськими писцями з захованням місцевої термінології і метрології (єдина з усіх відомих) ⁶⁾. Її велика хиба — брак підсумків по селищах і менш, ніж в інших книжках, зовнішня виразність записів, через те ця книжка — технічно найтяжча до оброблення. Друга книжка перепису Хлопова ⁷⁾ є копія з українського оригіналу (цей оригінал не зберігся) з підсумками кількості людности по селищах і по категоріях

¹⁾ О вновь найденныхъ малороссійскихъ переписныхъ книгахъ, Чтенія въ московскомъ О-вѣ Исторіи и Древностей, 1895, кн. 2. ²⁾ Историческія монографіи и изслѣдованія, т. 15, „Руина“, СПб. 1882, сс. 132—141. ³⁾ Кіевская Старина, 1886, кн. XI. ⁴⁾ Кіевская Старина, 1897, кн. IV і „Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, т. IV, К. 1898, сс. 108—110—О малороссійскихъ переписныхъ книгахъ. ⁵⁾ Чтенія въ о-вѣ Нестора Лѣтописца, кн. 13, К. 1899. В останні часи з'явився Огляд архівних матеріалів з історії західно-руського та українського права, що переходять в Древлехранилищі М. Ц. А. акад. О. Малиновського (Праці комісії для виуч. зах.-рус. та укр. права, К. 1926, т. 2) — тут уміщено і загальний огляд книжок перепису 1666 р. ⁶⁾ Древлехранилище московського Централарху, Архів Посольського приказу, Справи Малороссійські № 73 (р. 1665). ⁷⁾ Архів Малороссійського приказу, книжка № 12.

і з переводом українських мір на тогочасні московські. Вона охоплює південно-східню Чернигівщину — міста Глухів, Батурин, „батуринские приписные города“ Бахмач, Конотоп, Нові Млини та інші. Для прикладу і порівняння з переписом Київа подам підсумки людности по м. Батурину:

пахатныхъ мѣщанъ	72,
ремесленныхъ людей	36,
промышленныхъ „	75,
торговыхъ „	15,
молодыхъ „	165
	363

Менш цікаві інші три книжки — оригінали, писані рукою московських писців-подячих. Це — безіменний (невідомо, під чиїм проводом складений і зовнішньо не подібний до інших) опис центральної і південно-східньої Полтавщини — полків Полтавського, Миргородського, Прилуцького, почасти Лубенського¹⁾; він являє собою оригінал, писаний на стовпцях; на звороті по скліях — численні скріпи представників сільського і містечкового урядування (певніш — самоврядування). Згаданий вище витяг, що його надрукував був М. Костомаров, зроблено з книжки перепису О. Ізмайлова²⁾, він обіймає міста південної Чернигівщини і північно-західньої Полтавщини — Ніжен, Борзну, Кобижчу, Носівку, Переяслав, Баришпіль, Баришівку, Золотоношу, Кропивну, Іркліїв і інші. Нарешті з останньої книжки — книжки перепису І. Корсакова — друкуємо тут найцікавішу частину її — опис м. Київа³⁾. Крім Київа в цій-таки книзі переписано інші міста північно-східньої Київщини і південно-західньої Чернигівщини: Гоголів, Березань, Басань, Бобровицю, Остер, Козелець, Мену і Сосницю, селища коло них, численні хутори, пасіки, гуті, рудні і т. д.

Переписом у Київі і сумежних містах (переписаних у цій-таки книзі) керував представник московського уряду Ігнат Корсаков; на берегах книжки міститься його скріпа: „Игнатей Корсаков руку приложилъ къ симъ переписнымъ книгамъ“⁴⁾. Але самий перепис, як і по інших містах (хоч не всюди), переводили самі міщани — можливо спеціально на це виділена комісія, звичайно з участю московських представників. На л. 38 звор., у кінці перепису дворів, знаходимо такий запис: „А у окладу были и оклад себѣ чинили киевские мещане лутчие люди“; далі подано і реєстер членів цієї комісії, — це були війт київський Данило Полоцький, райця Купреян Філіпов, бурмистер Прокофій Сахнович, міщани: Федір Іванов і Яків Степанович Брилев, київський писар (sic!) Улас Желѣсков, знову бурмистер Сергій Бібіков і міщани: Богдан Дроздеников, Іван Демидович Биков, Петро Ондрійович Полоцький і Богдан Іванов, усіх 11 осіб (л. 38). Проте, питання про участь цих осіб у фактичному переведенні перепису лишається нерозв'язаним. По-перше, мова перепису — російська; грошеві одиниці, в яких визначено податки, такі вирази, як „лутчие люди“, „язба“ і інші подібні, а також письмо показують, що текст перепису писаний рукою московського писця. По-друге, „скріпи“, щоби підписи міщан, уміщені на долішніх берегах книжки, не цілком відповідають реєстру осіб, що офіційно мали брати участь у складанні перепису. Ось ці скріпи:

- 1) „Киевской войтъ Данил Анѣдреевич Полоцкий руку приложил к симъ книгам“;
- 2) „Купреянъ Филиповъ, и вмѣсто бурмистровъ Прокопья Сахновича да Федора Ивано-

¹⁾ Архів Сибірського приказу, стовпець № 1637; як згадувалося, цю книжку видав О. Лазаревський, але без скріп і поміток на звороті і з неавсяди добре підібраними по порядку листками. ²⁾ Архів Розрядного приказу, Київський стіл (повиття), книжка № 1 (27). ³⁾ Архів Сибірського приказу, книжка № 495. Перепис Київа міститься на листах 14—45. ⁴⁾ На жаль загинув початок книжки — перші 13 листків, де мала міститися передмова з загальними відомостями про переведення перепису, як це звичайно бував в московських переписних книгах.

вича да Якова Стефановича Брилевича, по их веленью, что они грамоте не умѣют, руку приложил"; 3) „Иван Демидович Быкович, и вмѣсто бурмистра сегорочного Сергѣя Бибиновича и вмѣсто райцы старшого Богдана Дрожченикова по их прошенью, что они грамоте не умѣют рукою приложивъ“.

Отже з усього складу київських „переписувачів“ лише три особи були письменні: сам війт Полоцький, Купреян Філіпов і Іван Бикович. Мимоволі виникає думка, що ми тут (як і по інших містах Лівобережжя, треба сказати) маємо справу з свідомим ухиленням від підписування перепису; можливо, що те саме ухилення мало місце і за переведення самого перепису. Скріпи написано характерним дрібним українським письмом.

Переписи 1666 р. складаються звичайно з трьох частин: передмови (ця частина київського перепису, як згадувалося, загинула), самого реєстру жителів і опису прибуткових „статей“, яких у Києві, противно до інших міст, зазначено досить багато. Реєстер жителів Києва (л. 14—38) зберігся не весь, але в великій частині (зберігся опис 540 дворів з загальної кількості 684). До реєстру цього записано самих міщан; але очевидно до цієї верстви належала взагалі вся людність Києва крім козаків і духівництва та окрім безпосередньо-залежної від цих двох верстов людности (коли така під той час у Києві була). По дворах чи по окремих хатах зазначено імена хазяїв (чоловіків), інших жителів—чоловіків, між ними підсусідків, що жили по хазяйських дворах, і нарешті дітей—також чоловічої статі, з зазначенням їх віку (отже переписні книжки р. 1666 поруч із іншими подібними переписами становлять добре джерело для дитячої статистики XVII ст.). В деяких випадках додано вказівку, що хазяїн живе не в своїй хаті, а двір, або принаймні земля під ним, належить іншому власникові; таким власником майже в усіх випадках є монастирі та церкви (л. 86), лише в одному випадкові зазначено: „Васка Иванов сынъ Стороженко, живет на мещанской землѣ Гордия Мильцова“ (л. 37), 1 міщанин живе на дворі війта (л. 19), 1 на козацькій землі, та 2 двори належать „служі“ Печерського монастиря Данилові Лещинському (л. 29). Жителі всіх цих дворів (л. 91) записані до категорії найбідніших. Інших подробиць у реєстрах немає. Бачимо т. ч., що відомості, які подає перепис, досить убогі: немає (як згадано) перепису інших категорій людности (козаків і духівництва), не переписано жінок; немає відомостей за професією жителів і навіть про господарство (кількість хат, інші будівлі у дворі, худоба—як подається звичайно в описах сел перепису 1666 р.); отже заможність людности можна визначити лише на підставі оподаткування її і розподілу на категорії, а це не дає звичайно підстав для більш-менш тривких висновків.

Основні принципи перепису і норми оподаткування визначено в Москві під час нарад між представниками українських міст і московського уряду. Норми ці були в різних містах не однакові. Київську людність поділено на 4 категорії (статті). Окладу перших двох категорій не можна визначити, бо реєстер їх, а почасти і третьої, що містився на перших листках книжки, загинув. Оклад третьої можна вираховувати з підсумків: кожний двір мусив платити по 1 карб., а підсусідки по 40 „денег“ (20 коп.). Четверту категорію оподатковано в 16 алтин 4 деньги, цебто 50 коп., а підсусідків так само 20 коп. (6 алтин і 4 деньги). Ці оклади показують, що київська людність була порівнюючи дуже заможна, бо коли третю категорію оподатковували 1 карб. з двору, то перша платила мабуть 2 чи навіть більше; а першу категорію інших міст оподатковували іноді лише 50 копіями.

Переходимо до підрахунків перепису. Як показала часткова перевірка реєстрів, підрахунки ці досить точні, а самим-же реєстрам ми не маємо поважних причин не вірити. Перепис перших двох категорій зник,

але загальну кількість людности в цих категоріях можна визначити, вилучивши суму людности III і IV категорії з загального підсумку. Таким чином дістаємо такі числа:

	Дворів	Людей без підсусідків	Підсусідків	Усього
I і II категорія	91 (13 ⁰ / ₀)	—	—	105 (16 ⁰ / ₀)
III "	175 (26 ⁰ / ₀)	- 181	12	193 (26 ⁰ / ₀)
IV "	418 (61 ⁰ / ₀)	429	32	461 (58 ⁰ / ₀)
	684			759

Таким чином міщанська людність Київ (ремесники, купці, городники і селяни, що жили в місті) нараховувала 759 чоловіків (цебто коло 1500 душ обох статів) і жила у 684 дворах. З них, як зазначалося, 593 двори належало самим жителям, а 91 — іншим установам і особам. З поданої вище таблиці бачимо:

1) До заможнішої частини населення (перших двох категорій) записано лише коло $\frac{1}{6}$ всієї людности; до середньої верстви (III категорія) — коло $\frac{1}{4}$, до найбіднішої (IV категорія) — коло $\frac{2}{3}$, цебто більше від половини.

2) Кількість підсусідків у категорії бідніших порівнюючи з середньою збільшується майже втриє.

3) Кількість людности (чоловіків) на двір у дворах заможніших більша (1,16 на двір), ніж у дворах бідніших (1,10 на двір), але тримається дуже близько до одної людини на двір, особливо коли відкинути підсусідків. Уважніший розгляд перепису показує, що по 2 чоловіки живуть майже самі тільки брати. Таким чином можемо зробити додаткові висновки: а) що кількість старих, непрацездатних була невелика; в) людність була досить заможна і не дуже стиснена просторово: дорослі сини швидко відділялися від батьків. Спосіб оподаткування по дворах виключає можливість подачі неправдивих відомостей.

З реєстрів досить бідних на відомості можна проте зробити ще деякі висновки щодо київського міщанства, а саме — щодо національного складу його і професій жителів. Під час перегляду реєстрів людности впадає в вічі рішуча перевага українських форм прізвищ: Короленко, Мещенко, Кисленко, Коленик, Колениченко, Коробочка, Горбач і т. д. і т. д., все прізвища, що і тепер разураз трапляються поміж жителями київських передмість, де людність менш рухлива. Коли вилучити крім того назви професій (також виключно українські за винятком терміну „прасол“) і невиразні форми імен („Петров“, „Іванов“), яких закінчення походить очевидно від писаря-Росіянина, то лишається дуже невелика кількість прізвищ, що того-ж також здебільшого неясного походження. Це піддає гадку, що процент національних меншостей серед київського міщанства був невеликий, тай ті прихोждки, що осідали в Києві, швидко приймали місцеві українські форми прізвищ. Нема підстав гадати, що прізвища представників національних меншостей ховаються в великій кількості під нейтральними формами прізвищ на -ов (від імен), особливо прізвища Поляків. Серед прізвищ неясного чи чужого походження мені вдалося виписати такі: російські (і сумнівні) — Словъков (?), Бережной (?), Хлѣбник (?), Калашник (?), Коцуков (?), Рубакин, Канонов (?), Мокеев (?), Брылев, Железков (?), Бибинов (?), Плескачов, Плешков, Москвитин (3 випадки), — отже б. м. певних лише 4 прізвища; польські — Молодецкий, Сталицкий, Подвойский (?), Огрызкевич (?), отже також дуже мало; в одному випадкові маємо Волошенин, далі Шидловский, Бритцкий.

Важче, ніж національний склад людности, визначити професії жителів. Прізвища, що походять від назов реместв, трапляються дуже часто, але мало імовірно, щоб тоді (як і зараз) вони відповідали дійсній професії носителя такого прізвища. До розв'язання питання можна підійти з иншого боку. Справа в тім, що звичайно імена реєстрів складаються з двох частин: ім'я і по-батькові, або ім'я і прізвище. Т. ч. можна думати, що третій член імени є назва професії. Та більш уважний перегляд реєстрів виявляє, що прізвища можуть бути і на третьому місці, після по-батькові (нпр. див. вище „Левко Ондреев Сысенко“). Таким чином лише тоді, коли ім'я, що має зв'язок з ремеством, іде після виразного прізвища (а не після по-батькові) — лише тоді можна вважати його за назву професії (нпр.: „Івашко Крук, швец“ [див. вище]; „Гордюшка Римар, прасол“). З огляду на такі неясності відповідних підрахунків не зроблено¹⁾. Найчастіш трапляються такі прізвища від реместв: Римар, Коваль, Резник, Кровец, Швец (дуже багато), Ткач, Кожемяка (дуже багато) Рыбалка, ще Хлѣбник, Прасол (дуже багато).

Щоби скінчити огляд реєстрів людности, наведу нечисленні подробиці топографічного характеру, що трапляються в цих реєстрах. На л. 15 в складі реєстру третьої категорії зазначено: „...„За острогом в Кожемяцкой слободе“ ...переписано 10 дворів; на л. 16: „...„Да в верхнемъ го-роде“ ...один двір.

Перейдемо до опису прибуткових статтів у Києві і ближчих околицях його. Їх можна з грубшого поділити на три групи: податкові (посередні) збори, промислові заклади і млини.

1. Посередній додаток „за ранду“ — 600 карб. (л. 39).

2. З Кружечного Двору — ще більше — 899 карб. 35¹/₄ коп.:

3. На перевозі, ціловальники за воеводи Львова з 1/IX до 19/XII 1665 р. зібрали 282 руб. 14 алтин, а на рік збирають усього, більше 600 карб. (л. 40).

4. Дві бані (невідомо чи орендовані, чи приватні) — 44 крб. 5 коп.: одна — „за киевскими пушкарями за Демкою Радивоновим да за Савкою Орѣховыхъ платить оброку... в казну В. Г. в Киеве“ — по 31 руб. на рік; друга — за пушкарем Г. Калашниковим — по 13 руб. 1 алт. 4 ден. (13 крб. 5 коп.) на рік (лл. 39—42).

5. Млини (міщанські) — всього 3 на 3 кола; солодовня і винниця; всього з них збирається 10 крб. і натурою: 1) Млин на стругах Ф. Степанова — до казни половину прибутку. 2) На Кудрявці млин на 1 коло Овдоті Івановни, удіви Івана Табачного, коло млина двір із солодовнею та винницею; чиншу платила полковникові Василю Дворецькому 4 рб. на рік; „а по скаске полковника Василья Дворецкого прежде сего с той мельницы и солодовни и съ винокурни имал он у вдовы Овдотьицы на четверть года по полтретья (2¹/₂) рубли, а ныне де ему Василью до тое мельницы дѣла нѣтъ, и тѣ деньги с той мельницы и с солодовни и с винокурни платить ей Овдотьице по Васильеве скаске в казну В. Г.“ 3) Нижче цього млина млин на 1 коло Стеньки Ігнатєва, раніш „по скаске платил на ратуш 6 руб.“ на рік; надалі має платити до казни, в Приказній Ізбі (лл. 41—43).

Це все; отже господарство київського міщанства не було розвинене (3 млини, солодовня і винниця, може не великі, коли плачено з 1 млина, солодовні і винниці разом 4 карб., а з млина С. Ігнатєва, з одного — 6 карб.). Ратушне господарство було більше — місто мало вагу, воскобійню, броварню і заїзд, коли не рахувати 2-х бань, що три-

¹⁾ Такі „треті“ прізвища надруковано умовно з маленької літери, решту — з великої.

мали пушкарі. Подані вище цитати показують, що реформа 1666 р. болюче була по міським і навіть полковим фінансам, відбираючи від них прибуткові статті (перевіз, міщанські млини). Підбиваючи підсумки, бачимо, що Київ мав платити коло 1555 карб. з самого лише міста без подвірно-подушного податку, а разом з перевозом — 2.155 карб. На невелику кількість київської людності — 759 чоловіка це становило досить таки велику суму — 2,84 к. на душу.

Ми знаємо, що церкви і церковні мастки, як і козацькі, не підлягали оподаткованню. Проте ми знаходимо і про них деякі відомості; очевидно, царський уряд мав на думці зробити спробу і на церковні прибутки накласти свою руку. В перепису ми знаходимо: 1) відомості про монастирські двори, де жили міщани; 2) опис монастирських млинів у ближчих околицях Києва; 3) реєстер монастирських сел.

Монастирські і церковні двори (хати) переписані в реєстрі міщан IV-ої категорії; лишається неясним, на яких правах користалися міщани цими дворами. Таких дворів (чи хатів) указано всіх 86, а саме:

Братського монастиря	22,
церкви Миколи Доброго	22,
„ Василя Великого	14,
Фролівського монастиря	7,
Печерського „	6,
Троїцького „	3,
Кирилівського „	3,
Михайлівського „	3,
Межигірського „	2,
церкви соборної Богородицької	2,
„ Пречистенської	1,
монастиря Миколи Пустинського	1.

Млинів монастирських зазначено 11, а з сумнівними (церкви Василя Великого) — 15 на 16 кол усього:

Кирилівського монастиря 4 млини на Сирцю;	
Братського „ 4 „ „ Котирі;	
Межигірського „ 2 „ „ „ ;	
Печерського „ 1 „ „ „ .	

Крім того на Сирцю було 4 млини, про які маємо такий запис: „А преж сего бывали тѣ мельницы лядские, а владѣл тѣми мельницами киевский полковникъ Василей Дворецкой, и отдал он, Василей тѣ мельницы к церкви Василя Великого, и даную на тѣ мельницы им дал, и о о тѣх мельницах что В. Г. укажет“ (л. 43).

В кінці перепису у знаходимо реєстер селищ, що належали 1666 р. київським монастирям.

Перший листок (уклеєний коли роблено палятурку?)

№ 8. От сотворения мира 7174-го году от Рождества Христова 1666 году. Кн. 495.

Листи 1—14 певно зітліли, у книзі їх нема.	Захарко Іванов сынъ Молодетцкой.
1)	Івашко Михайловъ сынъ Кровецъ. л. 14 зв.
Ерошка Кровецъ, у него подсосѣ(д)ник. л. 14.	Остапко Оксененко.
Івашко Короленко.	Данилко Герасимовъ сынъ Отрубеї.
Івашко Овдѣвѣ.	Ортюшка Богдановъ сынъ Швець.
Пронка Іванов сынъ Рымар.	Івашко Васильевъ сынъ Ткачъ.
Савка Степановъ.	Івашко Ондрѣвъ сынъ Галемский, прасол.
Трошка Мещенко.	Васка Словъковъ.
Сенка Яцков Кисленко.	Стенька Яцковъ сынъ Кисленко.
Михалко Осипивъ сынъ Коваль.	Онтонко Степановъ сн....., роденко, швецъ.
Тер...ка Степановъ сынъ Колесникъ.	Івашко Степановъ сынъ Переварушко, швецъ.
Ігнатко Нестеровъ сынъ Кардашовъ.	Сенка Гавриловъ сынъ Швець.
Єтка Васильевъ сынъ Колесниченко.	Карпунка Яковлевъ сынъ Швець.
Тишка Демѣяновъ сынъ Резник.	Юрька Шихмер, цынбалистъ. л. 15.

¹⁾ В оригіналі зазначено двори („Вд.“) і бездвірні хати („Вз.“ — „в избѣ“); але в підсумках їх пораховано разом.

Климка Савельевъ сынъ Прасолъ.
 Янашка Зосоновъ сынъ Крупеник.
 Івашко Григорьевъ сынъ Димерецъ.
 Стенька Харитоновъ сынъ Рядовник.
 Ятцко Михайловъ сынъ Троцевский, прасол.
 Сенька Ондрѣевъ сынъ Коптевичъ.
 Івашко Артемьевъ сынъ Плющ, слѣсар.
 Созонко Терентьевъ сынъ Прасолъ.
 Тишка Ооминъ сынъ Коробочка.
 Лавринко Аеонасовъ сынъ Долгоборовъ.
 Сидорко Гурьевъ сынъ Резникъ.
 Луканъ Ельфимовъ сынъ Резниковъ. л. 15 (зв.)

Той же статьи за острогом
 в Кожемяцкой слободѣ.
 Тимошка Федоровъ сынъ Мартыновъ.
 Васька Семеновъ сынъ Куленич, кожемяка.
 Троенико Захаревъ сынъ Семаченко, коже-
 мяка.

Савка Васильевъ сынъ Шищенко, кожемяка.
 Ровка Софроновъ сынъ Кожемяка.
 Івашко Киприяновъ сынъ Кожемяка.
 Стенька Ігнатьевъ сынъ Мельникъ.
 Петрушка Дмитреевъ сынъ Кожемяка.
 Івашко Демидовъ сынъ Гребельник, кожемяка.
 Ятцко Захаревъ сынъ Семаченко, кожемяка. л. 16.

Да в Верхнемъ городе.

Ортемокъ Почека Горбачъ.

И всего третие статьи сто сем-
 десятъ пять дворовъ, людей в них сто девяносто
 три человекъ; в том числѣ двенадцать че-
 ловѣкъ подсосѣдниковъ, по окладу на них
 окомѣ подсосѣдниковъ сто семдесятъ пять
 рублей, с подсосѣдниковъ два рубля три нате-
 цать алтынъ двѣ деньги, а обоего с мещан
 и с подсосѣдниковъ сто семдесятъ семъ
 рублей тринацать алтынъ двѣ деньги.

Четвертая статья по окладу
 по шестнадцать алтынъ по че-
 тыре денги в двора и с избы. л. 16 (зв.)
 Максимко Григорьевъ сынъ Рыбалко.
 Давытко Созоновъ сынъ Швець.
 Ятцко Сыселко Рыбалка, у него подсосѣд-
 ники Васька Нестеровъ да Митька Юрьевъ.
 Пашка Емельяновъ сынъ Пильчюк у него под-
 сосѣдникъ Мосейко Корнѣевъ.

Зиновко Швець.
 Анница Остафьева доч Скочкова у неѣ под-
 сосѣдникъ Стенька Ольховикъ. л. 17.

Вдова Оксиница Ленцкова Скочкова.

Івашко Крукъ, швецъ.
 Ермолка Мироновъ.

Гришка Чирвинъ, гречаникъ.

Петрушка Блоха, кравецъ.

Богдашко Чичка, кравецъ.

Левка Ондреевъ сынъ Сысенко.

Васька Ивановъ сынъ Гречаникъ.

Филька Петровъ сынъ Гречаникъ.

Матюшка Бубликъ.

Алешка Бережной.

Дмитрейко Харитоновъ сынъ Срокидной. л. 17 (зв.)

Тараско Ельфимовъ сынъ Кровецъ.

Кондрашка Васильевъ сынъ Сысенко.

Микиорко Онтоновъ сынъ Ткачъ.

Пронка Васильевъ сынъ Рыбалка.

Гришка Литвинъ Черной.

Вдова Оринка Григорьева.

Лучка Филиповъ.

Гришка Савинъ сынъ Мотовиловецъ.

Павлик Кононовъ сынъ Кравецъ.

Сенка Іевлевъ сынъ Дробышовъ.

(У двори) Шькуры новосельсково живеть
 Логинко Ереминъ.

Лутцко Борисовъ сынъ Рыбалка.

Мишка Яковлев, у него подсосѣдникъ Кан-
 драшка Колесниченко. л. 18.

Демьянко Кушнер.

Ісайко Васильевъ сынъ Мокѣевъ.

Сенка Демерековъ сынъ Резникъ.

Елфимка Романовъ сынъ Хлѣбникъ.

Моска Павловъ сынъ Калашникъ.

Дмитрейко Богдановъ.

Івашко Анаѣинъ сынъ Головченко, у него
 подсосѣдникъ Сенька Ондрѣевъ сынъ Хва-
 стовець.

Івашко Пилчюга.

Лучка Федоровъ сынъ Бритцкой.

Мишка Нестеровъ сынъ Войтечко.

Гордюшка Рымар, прасол.

Анашка Харитоновъ сынъ Бубликъ. л. 18 (зв.)

Лазарко Чеховской.

Гаврилко Ондрѣевъ сынъ Торговой, кушнер.

Савка Тимофѣевъ.

Вдова Матреница Кадрьнина.

Трошка Переваруха, у него подсосѣдникъ
 Сидорко.

Софоновъ, Филимонъ, Филимонко Мининъ,
 Пронька Вилимовъ.

Фетка Григорьевъ сынъ Кушнер, Пинчюк.

Максимко Ивановъ.

Фетка да Самошка Трофимовы.

Фомка Григорьевъ сынъ Прасолъ.

Вдова Марица Ефимова Шельпица.

Васька Пивовар.

Трофимко Богдановъ, живет Киевского войты
 на дворѣ Данила Полотцкого.

Марчко Ігнатьевъ сынъ Рыбалко.

Ромашка Дмитреевъ.

Вдова Варварка Жатчиха.

Богдашко Васильевъ сынъ Пинчюк.

Тимошка Коцукъ.

Трошка Кононовъ.

Кондрашка Кириловъ сынъ Рыбалка.

Вдова Евѣгеница Войтехова.

Власко Григорьевъ.

Аниска Гавриловъ сынъ Кушнер.

Стенка Буть.

Нестерко Прасолъ
 Климка Волошенинъ. л. 19 (зв.)

Левка Потаповъ сынъ Рыбалка.

Кирюшка Васильевъ сынъ Звонникъ.

Яська Корнилов, у него подсосѣдникъ Ятцко-
 Конарченко.

Обрам Яковлевъ сынъ прасолъ.

Фетка Демяновъ сынъ Швець.

Кондратъ Федоровъ сынъ Рубаникъ.

Костька Васильевъ сынъ Городченинъ.

Сенка Якимовъ сынъ, прасолъ.

Вдова Овдотица Петриха, у него подсосѣд-
 никъ Парфенко Тимофѣевъ. л. 20.

Максимко Денисовъ сынъ Кравецъ.

Ермолка Григорьевъ сынъ Рыбалка.

Вдова Натальяца Леониха.

- Оська Жгун Рыбалка.
Евсейко Павлов сынъ Долгополенко.
Тимошка Яковлев, у него подсосѣдник Юрька Иванов.
Мишка Мигаль.
Яско Убийкобыла.
Пашка Васильевъ сынъ Городчанин.
Пашка Корастошевецъ.
Ятцко Ондрѣевъ.
Сенка Павловъ, на землѣ Троицкого монастыря.
Лучка Бендикъ, на землѣ того-же монастыря. л. 20 (зв.)
Івашко Никонов.
Осташко Димитрець.
Софронко Кузмин сынъ Кровецъ, на землѣ Печерского монастыря.
Родка Яковлев, у него подсосѣдник Фетка Мартынов сынъ Коваль.
Алешка Анисимов, на землѣ болшово Печерского монастыря.
Петрушка Ятцков, на землѣ Печерского монастыря.
Стенька Федоров сынъ Швець.
Онтонко Григорьевъ сынъ Швець.
Ілюшка Фоменко. л. 21.
Ольферко Софронов сынъ Синѣтовъ, у него подсосѣдник Тишка Соколенко.
Фирско Иванов.
Гаврилко Белетцкой.
Вдова Овдотьица Оськина жена Тиховетцкова, у него подсосѣдник Гришка Долгобороденко.
Федька Седяренко, у него подсосѣдник Ондрюшка Иванов.
Сенка Степанов сынъ Варгуненко, на землѣ Межигорского монастыря.
Морчко Богданов сынъ, у него подсосѣдник Матюшка Аеонасьевъ на той-же землѣ. л. 21 (зв.)
Фетка Гавриловъ, у него подсосѣдник Ромашко Степанов.
Ондрюшка Степов сынъ Огрызкович.
Марчко Ерьмолин сынъ Плискович.
Ермолака Константинов сынъ Могиливецъ, кушнер.
Стенка Косой, коваль, на церковной соборной Богородитцкой землѣ.
Мишка Федоров сынъ Прасол, на той-же землѣ.
Яско Михайловъ сынъ Коваль, на землѣ Братцкого монастыря.
Андрюшка Олексѣевъ, на той-же землѣ. л. 22.
Кондрашка Ондрѣев, на той-же землѣ.
Вдова Атафьица Фирсова Бредничова, на той-же землѣ.
Овдѣйко Васильев, на той-же землѣ.
Ятцко Ондрѣев, на той-же землѣ.
Гришка Ондрѣев.
Дмитрейко Микифоров, у него племянник Пашка Гритцков, на землѣ Братцкого монастыря.
Ондрюшка Зинovieв на землѣ Кирилова монастыря.
Ондрюшка, Новогородка Сѣверскова, на той-же Кириловской землѣ. л. 22 (зв.)
Івашко Данилов сынъ Кушнер, у него подсосѣдник Давытко Пезик да Кондратко Сипли, был на землѣ Михайлова монастыря.
Ятцко Михайлов на землѣ Братцкого монастыря.
Карпушка Васильевъ сынъ Крюкъ, швец.
Тимошка Семенов.
Кирилко Семенов.
Левка Кушнер Могиливецъ.
Ондрюшка Кринченко Рожевецъ.
Ондрюшка Дрыга, рымар.
Фетка Коробочка.
Івашко Руденко швецъ. л. 23.
Полунка Демидов, у него подсосѣдник Фетка Ондрѣевъ.
Грицько Якубенко, коваль.
Івашко Иванов сынъ Чербылецъ.
Гришка Матѣвев сынъ Крошня.
Вдова Парасковьица Тишкова жена Швеца, на церковной землѣ Никола Доброго.
Вдова Настасьица Сухопариха, на землѣ Печерского монастыря.
Софонко Селивоненко, на землѣ Братцкого монастыря.
Якимко Мартынов сынъ Тесля, на той-же землѣ.
Івашко Переясловецъ, на землѣ Никола Пустынного монастыря. На том-же дворѣ в своей избѣ Гришка Кононов. л. 23 (зв.)
Вдова Настасьица Еетифѣва, на землѣ Печерского Девичья монастыря.
Куземко Лаврентев сынъ Курда, коваль, на той-же землѣ.
Тишка Сидоренко з Раковки, у него подсосѣдник Гришка Григорьевъ.
Петрушка Васильевъ сынъ Тесля.
Івашко Романов сынъ Гончар, на землѣ Братцкого монастыря.
Івашко Гаврилов сынъ Кушнер. л. 24.
Ятцко Марковъ сынъ Рудомецъ.
Якимко Ондрѣев сынъ Тесля.
Ондрюшка Рогоз, резникъ.
Тимошка Кушнер.
Івашко Богданов сынъ Бордунович, швецъ.
Вдова Настасьица Павлиха.
Фетка Коробочка.
Данилка Семенов сынъ Кровецъ.
Петрушка Степанов сынъ Швець.
Анисимко Шелутченко.
Гришка Ключовденко Яковлев сынъ.
Кондрашка Иванов сынъ Швець.
Ромашка Шелутченко. л. 24 (зв.)
Мартышко Иванов сынъ Коваль.
Алешка Датцков.
Фетка Шманов Швецъ.
Вдова Аленка Семенова.
Павлик Мищенко, у него подсосѣдник Серешка Скороход, Рожевеу.
Тишка Ільинъ Швець, на землѣ Никола Доброго.
Максимко Иванов сынъ Швець, на той-же землѣ.
Леска Григорьевъ сынъ Перепекар, на той-же землѣ.
Фетка Ратковъ, на той-же землѣ.
Филька Тесля, на той-же землѣ. л. 25.
Стенька Свидерской, на той-же землѣ.

- Мишка Степанов сынъ Кушнер, на той-же землѣ.
- Ятцко Леонов сынъ Коваль, на той-же землѣ.
- Вдова Ленка Тимоѣева, на той-же землѣ.
- Васька Михайлов сынъ Перепечай, на той-же землѣ.
- Сидорко Петров сынъ Швеѣ, на той-же землѣ.
- Похомко Евсѣевъ сынъ Швеѣ, на той-же землѣ.
- Матюшка Полѣщенин, на той-же землѣ.
- Гришка Жданов сынъ Перепечай, на той-же землѣ Николы Доброго. л. 25 (зв.)
- Ятцко Федоров сынъ Полулах.
- Пашка Коробочка, на церковной землѣ Николы Доброго.
- Тимошка Микулин, на той-же землѣ.
- Ивашко Денисов сынъ Попов, у него подсосѣдник Карпушка Плескаченко, на той-же землѣ.
- Яска Могуненко Прасол, на той-же землѣ.
- Гришка Мартынов сынъ Перепечай, на той-же землѣ.
- Максимио Бубликъ. л. 26.
- Вдова Аѣмиѣца Фомина.
- Степка Степанов сынъ Цынбалистъ.
- Протаско Алексѣев сынъ, на землѣ Печерского монастыря.
- Микитка Еремѣев сынъ Бубликъ, на церковной соборной Пречистенской землѣ.
- Ивашко Павлов сынъ Рымар, на землѣ Печерского Троицкого монастыря.
- Васка Протасов сынъ Кушнер, на землѣ Братцкаго монастыря.
- Вдова Марьица Ондриѣха на той-же землѣ.
- Вдова Аѣмиѣха Омелянѣха. л. 26 (зв.)
- Мишка Максимов сынъ Корченица, на землѣ Братцкаго монастыря.
- Ивашко Лукашов сынъ Бондырь.
- Емелька Костянтинов сынъ Пекаръ, на церковной землѣ Николы Доброго.
- Гритцка Мартынов сынъ Пекаръ, на той-же землѣ.
- Якимко Гаврилов сынъ Дубровленин, пекаръ, на земле Братцкаго монастыря.
- Семивонко Коробочка, на землѣ Николы Доброго.
- Алешка Радков сынъ Пекаръ, на землѣ Братцкаго монастыря.
- Карпунка Васильевъ сынъ, на той-же землѣ. л. 27.
- Степка Щербинин, у него зять Степка Яковлевъ, на той-же землѣ.
- Дмитрейко Иванов, на той-же землѣ.
- Гаврилко Иванов, на той-же землѣ.
- Ятцко Матѣевъ сынъ Крошня, швецъ.
- Васка Богданов, на той-же землѣ.
- Оска Могиловецъ, на той-же землѣ.
- Павликъ Козельченинъ.
- Микиѣорко Иванов сынъ Муконос.
- Пашка Захожей.
- Алешка Помѣрной.
- Гришка Степов сынъ Швеѣ.
- Киришка Захаров сынъ Рудомет. л. 27 (зв.)
- Васька Остафьевъ.
- Елфимко Гончар.
- Осташка Сидоров.
- Вдова Агаѣѣца Ондриѣха.
- Ятцко Огафонов сынъ Резникъ.
- Говрилка Иванов сынъ Панчощникъ.
- Мартышко Романов сынъ Панчощникъ.
- Игнатко Явлевъ сынъ Олейникъ.
- Вдова Марьица Глуховская.
- Фетка Игнатѣев.
- Вдова Татьяна Васильева.
- Сенка Санченко, прасол.
- Гарасимко Иванов сынъ Сабельник. л. 28.
- Степка Александров сынъ Швеѣ.
- Вдова Федорица Гараскина жена Лещенка.
- Вдова Овдотѣѣца Якимѣха.
- Вдова Оксинѣѣца Иванова дочь Степаѣха.
- Перфилько Ильин сынъ на землѣ Кириловского монастыря.
- Фетка Иванов сынъ Перепечай.
- Ивашко Микитин сынъ Пекаръ.
- Гурка Данилов сынъ Кушнер.
- Гришка Михайлов сынъ Перепечай.
- Вдова Татьяниѣца Олександрѣкова жена Остроумская. л. 28 (зв.)
- Ивашко Наумов сынъ Гончар.
- Ромашко Шишков Рожевецъ.
- Гритцко Авакумов сынъ Шелутченко.
- Ондриюшка Винник, у него подсосѣдник Терешка Созоненко.
- Васька Романов сынъ Швеѣ.
- Ерешка Сасков, прасол.
- Вдова Степаниѣца Власѣха.
- Елфимко Мартынов сынъ Мотовиловецъ, на землѣ Фроловского Девичья монастыря.
- Вдова Марьица Иванова, на той же землѣ. л. 29.
- Сенка Дуденко Белогородец, на той же землѣ.
- Оска Марков Корастошевецъ, на той же Фроловской землѣ.
- Леска Кишка Гончар.
- Степка Ермолин.
- Гришка Ерчакъ, сапожник.
- Вдова Зиновѣѣца Ятцкова, у неѣ подсосѣдник Осташка Григорьевъ.
- Ондриюшка Страховецъ из Яблонки, на землѣ Фроловского Девичья монастыря.
- Аничка Кондратов из Яблонки, на той же землѣ. л. 29 (зв.)
- Левка Гаврилов сынъ Золотаръ, на той же Фроловской землѣ.
- Марьица Иванова, на церковной землѣ Василия Великого
- Ивашко Овдѣев сынъ Коробочка, на той же землѣ.
- Ромашка Харьков Прасол, у него подсосѣдник Матюшка Новоселецъ, на той же Васильевской землѣ.
- Пронка Павлов сынъ Пекаръ, на землѣ Печерского монастыря слуги Данила Лещинского.
- Тимошка Мельникъ, на той же землѣ. л. 30.
- Степка Шестак Резник, на церковной Василия Великого землѣ.
- Гришка Петров сынъ Тесля, на той же Васильевской землѣ, у него подсосѣдник Аниська Гарасимов.
- Матюшка Ондриѣев, на той же землѣ

- Стенка Михайлов, на той-же Васильевъ-ской землѣ.
 Климка Афанасьев сынъ Прасол.
 Сенка Васильев.
 Игнатко Федоров сынъ Скоробогатой, на церковной Васильевской землѣ.
 Онтошка Богданов сын Прасол, на той-же землѣ. Л. 30 (зв.).
 Дениско Матвѣев сын Резник, на той же землѣ.
 Зиновейко Кондратов сын Рожевец; на той-же Васильевской землѣ.
 Павлико Макаровецъ.
 Лавринко Митуриной Рожевец; у него шурин Івашко Григорьевъ.
 Сафонко Григорьев сынъ Рожевецъ.
 Івашко Микитин сынъ Рожевецъ.
 Івашко Степанов сынъ, Макаровец, на церковной Васильевъской землѣ.
 Івашко Жданов на той же землѣ.
 Савка Семенов сынъ Сопенко. Л. 31.
 Трошка Данилов сынъ Макаровецъ.
 Мишка Григорьев сынъ на церковной Васильевъской землѣ.
 Фомка Лавринов сынъ Кушнер.
 Родка Коваль, Мотыженецъ.
 Оверчка Васильевъ сынъ Коваль.
 Сенка Семенов сынъ Золотар.
 Гришка Михайлов сынъ Водопьян.
 Емелька Семенов Прасол.
 Івашко Михайлов Мыльникъ.
 Васька Остафьев сынъ Коваль.
 Стенка Максимов сынъ Волчковоцъ.
 Мишка Васильевъ сынъ Колесникъ.
 Харламко Федоров сынъ Швець. Л. 31 (зв.).
 Вдова Татьяна Михайлова жена Мыльнина.
 Гришка Степанов сынъ Швець.
 Фетка Васильевъ Швець.
 Вдова Еуфимица Митькова.
 Васка Семеновъ сынъ Барышполець.
 Микѣтка Васильевъ сынъ Веташвецъ.
 Вдова Аленка Гурьева.
 Вдова Ульяница Іванова дочь Дородная.
 Яска Данилов сынъ Мотовиловецъ.
 Лукашка Харитонов сынъ Сущена, ткачъ.
 Тимощко Тихонов сынъ Швець.
 Сенка Васильевъ сынъ Бондырь. Л. 32.
 Вдова Марѣца Савельева дочь Мартыниха.
 Гришка Вербитцкій Ятцковъ.
 Емелька Федоров сынъ Рожевец, на землѣ Михайловского монастыря.
 Прохорко Федоров сынъ Рожевецъ, на той же землѣ.
 Осташка Петров сынъ, у него сынъ Киремка.
 Фетька Кирилов сынъ Швець.
 Васька Долгобородовъ.
 Фетка Прокофьевъ.
 Вдова Татьяна Васильева жена Вешнякова.
 Устимко Кондратьевъ. Л. 32 (зв.).
 Кондратко Ятцков Литвинченко, у него зять Ерощка Прасол.
 Кондратко Одрѣв сынъ Писаренко.
 Ігнатко Прокофьев сынъ Сѣренко.
 Аничко Прокофьев сынъ Прасол.
 Ятцко Филос сынъ Воронковецъ.
 Мартынка Іванов сынъ Дутченко.
- Зиновко Захарьевъ.
 Матюшка Филомонов, у него подсосѣдникъ Максимко Яковлев сынъ Величка.
 Оеѣросиньца Кирилова жена Коробочки.
 Ондрюшка Володимеров сынъ Косенко, прасол.
 Карпушка Яковлев сынъ Швець. Л. 33.
 Оска Васильевъ сынъ Каменский, кравецъ.
 Микиеорко Ятцковъ.
 Лучка Прокофьевъ на землѣ Братцкого монастыря.
 Івашко Одрѣв сынъ Пастушинскій, Подвойской.
 Гришка Семенов сынъ Гребеникъ.
 Івашко Микиеоров сынъ Зеленский, Подвойской.
 Павлико Мосѣевъ сынъ Подвойскій.
 Гришка Іванов сынъ Гончаровъ, Подвойскій.
 Мартынка Іванов сынъ Подвойскій.
 Елфимко Васильевъ сынъ Подвойскій.
 Ільющка Григорьев сынъ Подвойскій.
 Івашко Михайлов сынъ Дичко.
 Івашко Мартыновъ сынъ Волковской.
 Куземка Лукьянов сынъ Кушнер. Л. 33 (зв.).
 Кірюшка Максимов сынъ Сенникъ.
 Киевской ратушной подписокъ... Іов Богданов сынъ Шидловской.
 Селивонко Петров сынъ Коваль.
 Мойсѣйко Емельяновъ сынъ... Мостытич, Подвойскій.
 Васка Кондратьевъ.
 Фетка Федоров сынъ Плешковъ.
 Гришка Ратков сынъ Новоселець.
 У казака у Кліма Іванова, мещанин Ондрюшка Лупиня.
 Яська Горкуша Подвойскій; на том же дворѣ в своей избѣ Гришка Іванов сынъ Плева. Л. 34.
 Мартинко Іванов сынъ Подвойскій.
 Сенка Григорьевъ сынъ Мяконкой, коваль; у него подсосѣдникъ Кононко Іванов сынъ Колесникъ.
 Данилко Афанасьев сынъ Тесковъ.
 Вдова Ориница Наумова жена Макарова за За Острогом в Кожемятцкой слободѣ:
 Ятцко Микюлаевъ сынъ Гончаръ.
 Вдова Татьяна Захарьева жена Каледина.
 Елфимко да Якимко Лазаревы дѣти Борщовцы.
 Марчко Гаврилов сынъ Кривковец, у него зять Максимко Іванов. Л. 34 (зв.).
 Васька Іванов сынъ Борщовець, у него сынъ Матюшка Кожемяка.
 Кондрашка Никиеоров Кожемяка.
 Стенка Матвѣев сынъ Белогородецъ, кожемяка.
 Гритцко Белогородец, живет в мещанском дворѣ у Івашка Кожемяки.
 (У дворі) казатцком Гарасима Комарова мещанин Москвитин Левка.
 Вдова Федоссица Михайлова дочь Сигаиха, у неѣ подсосѣдники Мишка Олферов да Стенка Семенов сынъ Тонкоголос. Л. 35.
 Гришка Іванов сынъ Осталетцкой.
 Михалко Яковлев сынъ Борщовець.
 Осташко Федоров сынъ Кожемяка.
 Леска Богданов сынъ Бѣлогородецъ.

Гришка Шавуленко Бѣлгородецъ.
 Захарко Матвѣевъ сынъ Кожемяка.
 Ятцко Степановъ сынъ Корастовещевъ.
 Фетка Лыберецъ.
 Вдова Агафѣица Анисимова жена Ретчика.
 Ятцко Демидовъ сынъ Шинка, Коваль.
 Корнюшка Ивановъ сынъ Гребельникъ.
 Матюшка Родионовъ сынъ Кожемяка.
 Івашко Михайловъ сынъ Рѣпа, швецъ. Л. 35 (зв.)
 Ондрюшка Ивановъ сынъ Складъ, кожемяка.
 Михалко Ивановъ сынъ Камысаренко.
 Вдова Марѣица, Михайлова жена Степанова.
 Вдова Оринка, Михайлова жена Перева-
 рушкина.
 Фатѣйко Ивановъ сынъ Клочковъ, кожемяка.
 Васка Остафьевъ сынъ Гребенникъ.
 Гордюшка Васильевъ сынъ Прасолъ.
 Мишка Симановъ сынъ Бирковецъ.
 Вдова Ульяница Ортемьева, жена Черны-
 шенка.
 Вдова Марѣица, Кондратьева жена Звон-
 ника.
 Івашка да Васька, Марковы дѣти Сня-
 жичи (?) Л. 36,
 Киришка Григорьевъ, сынъ. Чернобровка.
 прасолъ.
 Потапко Желѣзченко, прасолъ.
 Ермолка Ждановъ сынъ, бондырь.
 Куземка Петровъ сынъ Харчичникъ.
 Дмитрейко Ивановъ.

Фетка Аноереевъ сынъ завягла.
 Ондрюшка Торшинникъ
 Вдова Еєимица, Емельянова жена Кушнера.
 Фетка Микиборовъ сынъ Стрѣльниченко.
 Ятцко Ондрѣевъ сынъ Гончаръ.
 Сидорко Терентьевъ сынъ Мельникъ. Л. 36 (зв.)
 Івашко Ивановъ сынъ Бышевецъ.
 Мирошка Семеновъ сынъ Швеѣцъ.
 Івашко Михайловъ сынъ Белгородецъ.
 Ондрюшка Кириловъ сынъ Швеѣцъ.
 Дмитрейко Степановъ сынъ Макаровецъ.
 Давытко Фоминъ сынъ Москвитинъ.
 Родка Ондрѣевъ сынъ Кожемяка.
 Гаврико (!) Ивановъ сынъ Каледенко.
 Фетка Михайловъ сынъ Кушнеръ.
 Вдова Анница Степанова жена Золотаренка.
 Матюшка Кондратьевъ сынъ Рожевецъ.
 Евстратко Даниловъ сынъ Кожемяка.
 Івашко Яковлевъ сынъ Кушнеръ. Л. 37.
 Самошка Яковлевъ сынъ Белоношка, у него
 зять Петрушка Степановъ сынъ Мельникъ.
 Івашко Степановъ сынъ Мельникъ.
 Юрька Федоровъ сынъ Цихмистренко.
 Оська Ивановъ сынъ Плещачевъ.
 Ермолко Карповъ.
 Пронка Лукьяновъ сынъ Пекаръ.
 Івашко Михайловъ.
 Васка Ивановъ сынъ Стороженко, живетъ на
 мещанской землѣ Гордия Мильцова.
 Л. 37 (зв.).

И всего четвертой статьѣ чотыреста осмнатцать дворовъ и избъ, людей въ нихъ чотыреста шестьдесятъ одинъ человекъ. Въ томъ числѣ триццать два человекъ подсосѣдниковъ. По окладу на нихъ, окромѣ подсосѣдниковъ, двѣсти девять рублей; с подсосѣдниковъ по шти алтыновъ чотыре денги: итого шесть рублей тринатцать алтынъ двѣ денги. Обоого с мещанъ и с подсосѣдниковъ двѣсте пятнатцать рублей тринатцать алтынъ двѣ денги.

Л. 38. И всего въ Киевѣ въ чотырехъ статьяхъ мещанскихъ шестьсотъ восемьдесятъ чотыре двора и избъ, людей въ нихъ семьсотъ пятьдесятъ девять человекъ.

А по окладу с мещанскихъ дворовъ и с избъ семьсотъ два рубли шестьнатцать алтынъ чотыре денги да с подсосѣдниковъ десять рублей.

Обоого с мещанъ и с подсосѣдниковъ семьсотъ двенатцать рублей шестьнатцать алтынъ чотыре денги.

Л. 38 (зв.). А у окладу были и окладъ себѣ чинили Киевскіе мещане лутчіе люди: войтъ Данило Полотцкій, Киприян Филиновъ сынъ райца, Прокофей Сахновичъ бурмистръ, Федоръ Ивановъ, Яковъ Стефановъ сынъ Брылевъ, киевскій писарь Власъ Желѣсковъ, Сергій Бибиловъ бурмистръ, Богданъ Дроженниковъ, Иванъ Демидовъ сынъ Быковъ, Петръ Ондрѣевъ сынъ Полотцкій, Богданъ Ивановъ.

Л. 39. Въ Киевѣ-жъ за ранду с питья, с пива, с меду, с вина, сполковъ (?) сѣстныхъ товаровъ и с лавокъ и с торгу и с воскобойни и с пивоварни и з двора гостиннова и с вѣсу—по шти сотъ рублей на годъ. Платять тѣ денги Киевской войтъ и бурмистръ въ казну великого государя въ Киевѣ въ приказной избѣ въ году на два срока с сентября по мартъ, а с марта по сентябрь мѣсяцы.

Л. 39 (зв.). Да с Кружечного двора по окладу противъ прошлаго 173 году восемьсотъ девяносто девять рублей одиннатцать алтынъ полпаты денги; а тѣ денги збирають на вѣрѣ: киевской пушкаръ, голова Яковъ Сусловъ с целовальники.

Л. 40. Баня торговая на оброке за киевскими пушкарями: за Демкою Родионовымъ да за Савкою Орѣховымъ. Оброку на годъ платятъ они с той бани въ Киевѣ въ казну великого государя по триццати по одному рублю денегъ.

Баня-жъ торговая за киевскимъ пушкаремъ за Ганкою Калашниковымъ. Платитъ онъ с той бани въ Киевѣ въ казну великого государя по тринатцати рублей по одному алтыну по чотыре денги оброку на годъ.

Л. 40 (зв.). Противъ Киевѣжъ черезъ Днепръ реку на стругахъ перевозъ, а с того перевозу великого государя въ казну збирають на вѣрѣ целовальники. А при окольничемъ і воеводе, при князѣ Микитѣ Яковлевичѣ Лвовѣ с того перевозу въ зборе сентября с первого числа сто семидесятъ четвертого, декабря по девятое на десять число двесте восемь-

десять два рубли чотирнадцять алтын, а во все лето с того перевозу збираетца больши шти сот рублей.

Л. 41. На рекѣ ж Днепрѣ мельница на стругах на одно колесо жерновное, а строил тое мельницу и ныне держит киевской мещанин Фетка Степанов, а с той мельницы великого государя в казну он Фетка платит из доходу своего половину.

Л. 41 (зв.). У Киева ж на рѣчке Кудрявце мельница вдовы Ивановские жены Табачного Овдотьицы Ивановы дочери, у той же мельницы еѣ ж дворъ, а на дворѣ солодовня да винокурня,—оброку с той мельницы по еѣ Овдотьицыне скаске по четыре рубли на год; а платила де она тѣ деньги Киевскому полковнику Василью Дворецкому, а мельница наливная на одно колесо жерновное. А по сказке полковника Василья Дворецкого прежде сего с той мельницы и с солодовни и с винокурни имал он у вдовы Овдотьицы на четверть года по полтретя рубли, а ныне де ему Василью до тое мельницы дѣла нѣтъ и тѣ деньги с той мельницы и с солодовни і с винокурни платитъ ей Овдотьице по Васильеве скаске в казну великого государя.

Л. 42. На той-же рѣчке Кудрявце, ниже того, мельница на одно колесо жерновное за Киевским мещанином за Стенкою Игнатьевым, а по ево скаске прежде сего платил он с той мельницы в Киевскую ратушу оброку по шти рублей на год, а впредь ему тот оброк платить в казну великого государя в Киеве в приказной избѣ.

Л. 42 (зв.). Да блиско Киева-ж на рѣчке Сырѣ мельница Фетки Степанова сына Сахардаченка на одно колесо жерновное. На той-же рѣчке мельница Сидорка Титенка на одно колесо жерновное.

На той-же рѣчке мельница Івашка Степанова на одно колесо жерновное.

Л. 43. На той-же речке мельница Васи Солопа на одно колесо жерновное, а през сего бывали тѣ мельницы лядские, а владѣл тѣми мельницами киевской полковник Василей Дворецкой и отдал он Василей тѣ мельницы к церкви Василя Великого и даную на тѣ мельницы он дал и о тѣх мельницах, что великий государь укажет.

А с тѣх мельниц платили они Василью Дворецкому оброку по десять рублей на год с мельницы.

Л. 43 (зв.). Да на той-же рѣчке Сырѣ четыре мельницы по одному колесу жерновных у Кирилова монастыря. На рѣчке на Котыре четыре мельницы Братцкого монастыря, а в них пять колес жерновных. На той-же рѣчке мельница на одно колесо Печерского монастыря.

Л. 44. На той-же рѣчке двѣ мельницы по одному колесу жерновному Межигорского монастыря.

Л. 44 (зв.). Да в киевском же уѣзде монастырские села и деревни: Печерского Троицкого больницкого монастыря местечко Бровары, а в нем крестьянских сорок шесть дворов да остров Осетино, да село Осаковки, да деревня Восковица, да деревня Красиловка, а в них крестьянских сорок дворов і всего Печерского Троицкого монастыря больницкого восьмидесять шесть дворов крестьянских.

Печерского Большого монастыря, деревня Пуховка, да деревня Рожевка, да деревня Богдановка, да деревня Здымерка, да деревня Гябдин, да деревня Вишенки, а в них девяносто пять дворов крестьянских і бобыльскихъ.

Николы Пустынного монастыря село Княжици да село Бортничи, а в них шестьдесят дворов крестьянских и бобыльских.

Михайлова монастыря деревня Вигуровщина, в ней шесть дворов крестьянскихъ.

Л. 45. Братцкого монастыря деревня Позняки, а в ней два двора крестьянскихъ. Да Выдубского монастыря село Лѣтковици Большие, в нем пятнадцать дворов. Да того-ж монастыря Гута, что дѣлаю(т) скло.

(Далі йде опис м. Гоголева).

Скріпа на листах унизу:

1) К симъ книгамъ Киевской войтъ Даниль Аньдреевичъ Полоцкий руку приложил (лл. 25—37).

2) ...преянь Филиповъ и вмѣсто бурмистровъ Прокопья Сахновича да Федора Ивановича да Якова Стефановича Брилевича по их веленю, что они грамоте на умѣют, руку приложил.

3) Иван Демидович Быкович.. вмѣсто бурмистра сегопочного Сергѣя Бибиновича и вмѣсто райцы старшого Богдана Дрожченикова по их прошенью, что они грамоте не умѣют, рукою приложивъ (лл. 14—37).

4) На краях (через усю книгу): К симъ переписнымъ книгамъ Игнатей Корсакъ руку приложилъ.

Глухівські сутички 1750 року.

У харківському центральному історичному архіві переховується чимало справ, що малюють нам взаємини різних кол місцевого українського населення з постояльцями — офіцерством та салдатством російських військових частин. Взаємини ці здебільшого гостро ворожі, і ціла низка справ подає дані про великі зловживання постояльців. Одну з таких справ використав Д. П. Мілер у статті „Хозяева и постояльцы“¹⁾. Ця справа, як і чимало ще неопублікованих справ, яскраво вказує, що постояльці власне й були хазяїнами, а не тубільці. Відомі також численні факти зневажливого ставлення до місцевих форм урядування з боку російського штаб та обер-офіцерства. Досить згадати поведження Веліамінова, увагу Мініха про суд на Україні тощо. Кожен перший - ліпший офіцер найменшої ранги вважав себе за персону значнішу від генеральних старшин українських, що може діяти що хоче і як хоче. Отже в тих справах, що збереглися до наших днів, чимало є скарг на поведження військових, на їхні знуцання. Нема жодного сумніву, що взаємини між „хозяевами“ й „постояльцами“ були дуже й дуже напружені. Зрозуміла річ, що це напруження набирало за першої-ліпшої нагоди цілком конкретних форм.

Від смерті Дан. Апостола й до обрання на гетьмана Кир. Розумовського, Україною „командували“ настановлені від центрального уряду резиденти з генералів російських. Це був час, коли і сотенна, і полкова, і генеральна старшина на кожному кроці відчували своє безсилля й упослідження. Обрання на гетьмана Кир. Розумовського сприйняли верхи українського суспільства, як новий курс у політиці, — курс, що ставив конкурента української старшини — російського офіцера на другий план. Разом з тим і широке кола населення в обранні гетьмана також бачили кінець пануванню російського офіцерства. Що це так, стверджує справа про сутички в Глухові, якої зміст я тут перекажу²⁾.

Глухівський комендант полковник Делятур у „покорнейшем доношении“ гетьманові з 5 листопада 1750 року повідомив про цілу низку незвичайних подій у Глухові.

Насамперед Делятур скаржився на те, що вночі 8 жовтня хорунжий військової генеральної артилерії Григорій Кологривий прийшов „пьяной незнаемо зачем“ у глухівську гарнізонну канцелярію, де сидів аудитор цієї канцелярії, декілька ротніх писарів та інші, і почав бити заарештованого купця Черникова, „ругая ево и называя злодеем“. Коли-ж, пише Делятур, аудитор й інші почали втихомирювати Кологривого, той почав хапатися за шаблю з погрозами, і до того-ж „ругал и бранил матерно и сквернословил всех и при том говорил мы де всех вас скурвих сынов москалей перевешаем и вам де уже лихо будет“.

І ось із такими нахвалками приходив він тієї ночі „неоднократно“, приводив з собою „незнаемо каких Малороссіян“, сидав у шапці за су-

¹⁾ Сборник Харк. Ист.-Фил. Общества, том 18.

²⁾ Справа № 30820. Черниг. відділ, харк. центр. істор. архіву.

дейський стіл та нарешті говорив при тому салдатам і всім присутнім у канцелярії: „знаете де, что он генеральной артилерии такой обер офицер, как и ваши да еще и лутче“. Далі Кологривий, сидячи на гауптвахті, кричав, лаявоя, взагалі „немалые чинил азорничества“, і скинувши шаблю кинув її на гауптвахті тай пішов. Ідучи дорогою знову такий лаявся „матерно же и называя москалей скурвыми детьми хуже де вы моих собак и вы де все пропадете в прибытие гетмана как собаки“.

Делятур — так пише він гетьманові — одразу „представил“ Генер. Військовій Канцелярії, щоб ця допитала Кологривого, але Кологривий на допиті заявив, що він нічого не говорив лихого і що приходив він у гарнізонну канцелярію зовсім тверезий і розмовляв спокійно з аудитором та іншими „только де в жартах“, а без нахвалою. Далі Кологривий відзначав, що сторонніх свідків в аудитора та писарів нема, а їм „яко того доносителям в свидетельстве быть не должно“. Генер. Військова Канцелярія пристала на цю думку і ухвалила, що коли є інші свідки, то належить комендантові їх „к подлежащему рассмотрению представить генеральной канцелярии“.

Далі скаржився Делятур, що того-ж таки 12 жовтня до нього години в четвертій дня в дім комендантський прийшов писар глухівської ратуші Семен Євсеїв з глухівським обивателем Михайлом Яковлевым. І ось, мовляв, Євсеїв „весма пьяной“ почав говорити „с немалою неучтивостию ваши де гренадеры убили мене“. Коли-ж я спитав, пише Делятур, де вони, Михайло Яковлев також п'яний сказав: утекли. І ось, пише Делятур, я загадав Євсеїву іти на „говтвах и на кого покажет сищут и сатисфакция учинена будет“, але Євсеїв зняв галас великий, не хотів іти. Тоді Делятур послав його з вартовим сержантом до глухівського сотника Туранського. Трохи згодом прийшов той сержант і заявив, що Євсеїв дорогою парнув його палицею в груди, так що той ледви на ногах устояв, та до того ще й почав гукати що-силю „вы де скурвые сыны воры какие, де вы воры такие и командиры ваши будет де вам москалям скурвым синам лихо“.

І ось ізнову, пише Делятур, від Генеральної Військової Канцелярії „никакой сатисфакции не учинено“.

Крім того, 9 листопада приблизно о 3 годині дня, коли надсилали з Військової Генеральної Канцелярії на гауптвахту „якобы с краденою коровою“ — так пише Делятур — глухівського салдата Суханова „связанного и привязанного к корове“, зібралася „незнаемо чего ради“ юрба „Малоросіян“, і серед них був Грек Дем'янов. Цей Грек почав спершу лаяти салдат „называя всех москалей злодеями“, а далі почав битися з салдатами, поліном ударив одного салдата. А далі і вся юрба, вхопивши поліна, почала бити вартових салдат. Побачивши це, вартовий поручик Алфимов вийшов, щоб припинити бійку, але один „Малоросіяннин — называемый Макаров“, скинувши з себе вовчу шубу, вхопив поручика, наляв його і хотів бити.

Тимчасом підполковник Яблонський пішов до Військової Генер. Канцелярії повідомити про події, але підскарбій Скоропадський¹⁾ сказав Яблонському: „я де малоросійского народа раздражать не буду... и никакowo в том нападении запрещенія не учинил“.

І ось Делятур далі скаржиться гетьманові, що „солдатству от малоросійского народа чинены были и ныне непрестанно чинятся немалые обиды, яко то в напрасном битьи и увечьи и в непечении солдатству хлеба в недопусканіи до квартир, а у кого и покажут от ратуши сол-

¹⁾ Михайло Васильович Скоропадський був генеральним підскарбієм з 1741 до 1753 р.

датству квартири, то многих те обиватели не пускают и бьют в чем солдатство претерпевают великие нужды“, і що Генер. Військ. Канцелярія та інші українські установи не дають сатисфакції і замість розібрати усні заяви салдат і жінок їхніх за день-два, примушують подавати „писменніе прошеніе“, затягають справу.

І ось Делятур прохав гетьмана в усіх цих справах „повелеть изследовать при определенном от полку Глуховского депутата и с винными учинить по государственным правам“.

Генеральна Військова Канцелярія 7 грудня 1750 року повідомляла у „покорнейшем доношении“ гетьмана у відповідь на його ордер, що ні на Кологривого, ні на Євсеїва нема певних доказів, що справа з Кологривим припинилася „без надлежащего доследования“, бо полковник Делятур не надіслав „сверх доносителей“ свідків, ба навіть не дав відповіді Генеральній Військовій Канцелярії. Що-ж до Євсеїва, то його свідки присягли, що він нічого лихого не говорив; що-ж до сержанта, то з його свідків є власне самий тільки Яковлев, що його „яко одного свѣдителя за силу малороссійских прав не силно, за неимѣніем же таковых доказательств по малороссійским же правам ближае показан отвод отвѣтной сторонѣ нежели истцовой присягою“, а Євсеїв склав присягу. Отже Генеральна Військова Канцелярія „видя з оного таково его полковника и коменданта Глуховского Делятура напрасное бездоказательное и поклепное представление приводящее ведно токмо здешній народ огорченіе и безвинное порицаніе не могла сего опустить без доклада о том ясневелможности вашей“.

До свого „доношенія“ Генеральна Військова Канцелярія додала екстракт справ, і з цього екстракту такі подробиці виявляються: на Євсеїва, коли йшов він передмістям, напало 12 салдат, і почали бити, приказуючи: „нада де чубов бить, а то де на них роги будут расти понеже де не один чуб что солдатам учинил“. І ось пішов Євсеїв жалітися полковникові, але полковник наказав вести його на гауптвахту; свідок Євсеїва додав, що сержант і салдати ведучи Євсеїва „обще сукиным и скурвым сыном и чубом называли“, пхали його, штовхали, кажучи при тому, „что они знают, как с чубами поступить“.

Делятур надіслав скаргу Военній Колегії.

Цікаво відзначити, що в скарзі Делятур і про те писав, що Генер. Військова Канц. заарештованого салдата Григор'єва „опредѣлила“ під вікнами Делятуровими „в три пили бревна резать, о чем послан был с прозбою порутчик Воропанов коему подскарбій господин Скоропадскій объявил бревна перевозить некем, а что же режут и под то еще лутче спать“.

5 грудня 1750 року С. Апраксин писав гетьманові, що Военна Колегія одержала Делятурову скаргу на Генер. Війск. Канц., „но понеж каким образом от лица военной коллегіи с вашим графским сіятелством о таких и протчих случившихся делах корреспонденцію иметь пристойно, о том еще постановленія не учреждено, и в таком случае для скорейшого тех от малор. народа оказуемых своевольных и противных поступок прекращенія, и чтоб без дальнѣйшаго чрез учрежденныя апартamentы затрудненія и разглашенія миноватца могло, за потребно разсуждено мнѣ вашему графскому сіят. представить“, щоб гетьман наказав організувати спеціальну комісію, що має розслідувати справу і покарати винних.

У січні 1751 року в Глухові згідно з ордером гетьмана утворено таку комісію: з полковн. ніженського Кочубея, бунч. тов. Хведора Чуйкевича та обозного полк. стародубівського Юркевича. За депутата від глухівського гарніз. полку надіслано капітана Михайла Денисова.

Комісія почала була працювати, але незабаром капітан Денисов зірвав роботу, кинув, заявивши, що Чуйкевич робить Кологривому „немаліе

наставлення и поправку и притом сумнителніе им причиненіе от него слова растолковивает“, і в руках держачи попередні відповіді Кологривого „приводит на то чтоб с нинѣ произведенными ответами были сходни, и рассуждая говорили между собою что де, напрасно о пустом представлено“. Подавав Денисов ще низку фактів, і що Комісія не в повному складі працює. Але відповідь Комісії малювала поводження Денисова инакше: що Денисов поводився не як депутат, утручався в допит і так далі, і коли йому „объявлено от присудствующих чтоб он депутат в допросе его хорунжаго не перемѣшивал, но подолжности депутатства его слушал бы, то с того разсердясь и вящше стал помѣшательства в допросѣ оного хорчинить, и ходя по коммѣссіи кричал“.

Почалася дальша тяганина, і чим саме скінчилася справа з Кологривим та Євсеївом, відомостів нема. Можна тільки відзначити, що Кологривий спокійно провадив свою службу далі. Тай те треба відзначити, що утворено в цей час і иншу комісію, яка мала провадити слідство про шкоду та насильства, що заподіяли салдати населенню.

У комісії тій за депутата від Генер. Військ. Канц. був бунчуковий товариш І. Яновський, а решта були офіцери глухівської залоги, бо-ж за головних об'єктів слідства мали бути військові глухівської залоги. І ось 23 грудня І. Яновський подав екстракта, в якому відзначав, що того слідства „здешнего глух. гарнизона по означенним делам ни штап ни обер-офицерам производит не доводится“, бо всі вони винні в насильствах над населенням, і слідству „подлежат даже самого до самого первенствующого штапа полковника и коменданта глуховского“.

Такий був висновок депутата, представника скривдженої частини населення—„Малороссіян“. І як бачимо, депутат кидав обвинувачення чисто всьому офіцерству глухівської залоги.

У цілому вся вище згадана справа подає, хоч і коротко, яскраві дані, що свідчать, яку реакцію викликали надуживання військових. Хоч і Кологривого, і Євсеїва формально ніби виправдано—хоч справу не скінчено, проте ми маємо два гостро ворожі табори: місцеве українське населення (звісно, це не заперечує моментів класової боротьби всередині цього населення) і великоросійське військо, маємо боротьбу двох влад: місцевої—Генер. Військ. Канцелярії, влади, що втілювала й боронила інтереси української козацької старшини, котра перетворювалася на дворян, і влади зайшлої—військової, в даному разі' глухівського коменданта. Обрання гетьмана це було підсилення значення місцевих українських установ і зменшення впливу зайшлої—військової сили.

Це й стверджує справа, якої зміст ми оце переказали.

„Преображенський скит“ у Китаїві в його колишньому й сучасному стані.

В одній з мальовничих околиць Києва — Китаїві (верстов 8 від осередку міста) київська секція наукових робітників улаштувала для своїх членів будинок відпочинку. Що-року збираються там улітку українські вчені та письменники, щоб користуватися природою місцевости та гарними умовами життя. Цю велику садибу, що колись мала назву Преображенського скиту, навкруги оточує гай. Серед садиби є кілька будинків для житла, окремих будинків для бібліотеки з кабінетом для занять, добре влаштована їдальня, пристойний майдан для тенісу чи крокету і т. и. Сполучення з містом провадиться міським трамваєм, а далі власним автомобілем.

Будинок відпочинку засновано недавно (1924 р.). Раніш уся місцевість, що лежить між двома підвладними Лаврі монастирями — Голосіївським та Китаївським, належала Лаврі. На місці Преображенського скиту довго не було ніякого селища. Ще до половини ХІХ ст. там був великий гай, зарослий липами, дубами, грабами. Лише у 60-х рр. засновано тут так званий „Болгарський хутір“, а насупроти його монастирське кладовище з церквою Преображення, навколо якого розвинувся далі цілий скит.

Про походження цих селищ є цікаві звістки у документах Лаврського архіву. Вони містять у собі подробиці колишнього монастирського життя та вказівки на досить складні події політичного характеру, що були зв'язані з цією місцевістю.

Болгарський хутір засновано для болгарського уніятського архієпископа Йосифа Сокольського¹⁾. Унія болгарської церкви з римською була першою, але невдалою проявою національного відродження Болгарії. Це був протест проти насильств та зловживань константинопільських патріархів-Греків, що мали не тільки церковну, а й державну владу над православним населенням Турецької імперії, але вороже ставилися до інтересів слов'янських племен. Року 1860 кілька представників болгарського духовенства звернулися до папи з пропозицією про об'єднання болгарської церкви з римською. На чолі цієї партії став старий, мало освічений архимандрит Йосиф Сокольський. Він поїхав до Риму, де папа Пій ХІХ висвятив його на архієпископа болгарської церкви. Але-ж цей учинок Йосифа не мав успіху в Болгарії. Більша частина болгарського духовенства і народу до унії не пристала, а провадила й далі боротьбу за автокефалію болгарської церкви. Вимагання Болгар з політичних міркувань обороняв російський посол — гр. Ігнатієв. Наслідком було затвердження для керування болгарською церквою окремого єгзархату, незалежного від константинопільського патріарха. Унію з Римом розірвано.

Коли не вдалось його справи у Болгарії, Йосиф утік до Росії під протекторат російського уряду й церкви. Йому дозволено оселитися у Києві,

¹⁾ Лавр.: арх. „Монашеское № 1094, д'яло Духовного Собора К. П. Лавры о Болгарскомъ уніятскомъ архієпископѣ Іосифѣ Сокольскомъ, бывшемъ въ К. П. Лаврѣ на покоѣ и присоедилившемся къ православію. Въ семъ же д'ялѣ подѣ отводъ ему между Самбурокъ и Китаева мѣста для развода виноградника“.

і Лавра дала йому приміщення у Голосіївському монастирі. У червні 1861 р. він приїхав до Києва і зараз-таки послав до Синоду заяву про своє бажання приєднатися знов до православ'я. У лютому 1862 року він одержав від петербурзького митрополита Ісидора повідомлення, що хоча Синод прихильно поставився до його прохання, але-ж покищо не може його задовольнити, бо щоб не порушити мирних відносин до константинопільського патріарха, вважає за потрібне звернутися до нього з заступництвом щодо прощення вини Йосифа.

Ця справа, як побачимо далі, затяглася на довгі роки. А покищо Йосиф узявся за хазайство. Він звернувся до київського митрополита Арсенія з пропозицією влаштувати на користь Лаврі на її землях виноградника, бо мовляв Лавра купує за дорогу ціну багато вина для церковної відправи тай для братії, а могла-б мати своє вино дешевше й краще. Митрополит згодився, і для Йосифа влаштовано окремий хутір між Голосіївом та Китаївом (далі цей хутір стали називати болгарським). Року 1863 на хуторі збудовано невеликий домочок для Йосифа та перевезено з Голосіїва меблі та усяке начиння.

Йосиф оселився на хуторі й заложив виноградника. Коло будинку влаштовано повітку на виноградарський струмент та посуд, а також на паливо. Щоб захистити рослини від худоби, що випасалася у гаї, викопано глибокий рівчак, більш як на верстуву завдовжки. Рівчак цей існує й досі.

Як провадилася виноградарська праця, ми не маємо звісток. Здається, виноградник існував недовго. Як жив Йосиф на своєму хуторі, також мало відомо. До церковної відправи його, як уніята, не допускали. Він жив „на покої“. Матеріально він був досить забезпечений. Ще року 1862 йому призначено утримання 60 карб. на місяць, цебто 720 на рік; а року 1868 додано ще 280 карб.—цебто разом 1000 карб. на рік. Крім того він користався у Лаврі харчуванням у тому розмірі, як манахи вищого рангу. В одному донесінні лаврського келаря є цікаві подробиці про те харчування, а саме: „Пр. Іосифу отпускаема была улучшенная противъ общей братская трапеза, наравнѣ съ архимандритами, живущими въ Лаврѣ на покоѣ, как-то: борщъ съ свѣжею рыбою, уха, каша и жареная рыба, а въ праздничные и воскресные дни прибавлялось осетрина и сельди; хлѣбъ, квасъ, медъ. Кромѣ того отпускалась разная провизія „на закуску“, какъ-то вино, водка, икра, сельди, сыръ, свѣжая и соленая рыба, чай, сахаръ и т. п.“. Здається Йосиф та його послухники іноді прибільшували свої вимоги, і це викликало непорозуміння. Наприклад, хліба для самого Йосифа, крім того, що видавалося на послушників, вимагали від 8 до 12 пудів на місяць, а келар обмежив видачу на 4 пуди. На початку Пилипівки 1865 року сам Йосиф зажадав свіжої риби, вина та горілки, а келар відмовив, бо риби у піст манахам не давалося, а вина та горілки у складі немає. Йосиф пожалівся митрополитові, а цей справив від келаря відомості, що саме видавав він Йосифові. Келар подав докладні відомості за чотири роки 1862—1865. Крім звичайної харчі видавалося на рік: цукру 5—7 пудів, чаю 8—13 хунтів, хліба 24—75 пудів, кислощів 5—25 відер, меду 12—35 відер, вина 50—80 пляшок. Митрополит, розглянувши звідомлення, написав: „Жалоба оказалась неосновательною. Оставитъ безъ послѣдствій“. А про вина додавив: „и прежде не слѣдовало давать и послѣ отнюдь не давать, потому что у насъ для вина нѣтъ безмезднаго источника“. Йосиф скаржився, що йому зменшують видачу припасів, особливо за часів виїзду митрополита з Києва, та взагалі на якісь утиски з боку лаврського духовенства. „Это можно объяснить, — писав він, — или произволомъ нѣкоторыхъ лицъ, или тѣмъ, что я возбудилъ чѣмъ нибудь неудовольствие своихъ благодѣтелей. Въ первомъ случаѣ, это оскорбительно, во

второмъ прискорбно, что это мнѣ не объявлено. Тогда бы я увидѣлъ, что мое пребываніе здѣсь уже тяготитъ моихъ благодѣтелей, и постарался бы исправить дѣло, испросивъ позволеніе возвратиться во свояси¹⁾. У відповідь на це митрополит наказав видавати Йосифу усе потрібне і „вообще въ удовлетвореніи всѣхъ его нуждъ, какъ мнѣ извѣстно, немногочисленныхъ и незатѣйливыхъ, не отказывать“...

Після десяти років такого плохого життя у становищі Йосифа сталася несподівана зміна. Російський уряд, що колись дав йому притулок з огляду на свої політичні інтереси в „східньому питанні“, тепер поклав використати Йосифа для іншої своєї потреби, у іншому місці. У західніх провінціях російської держави, що їх приєднано до Росії після поділів Польщі, довго зберігалися рештки уніятства. Російський уряд дуже вороже ставився до унії і силкувався її знищити. За царювання Миколи І унію силоміць скасовано р. 1838 у всіх провінціях, окрім Холмщини. Холмщину приєднано лише р. 1815 на підставі постанов Віденського конгресу, і входила вона у склад так званого „Царства Польського“. Унію там не скасовано. Існувала холмська уніятська єпархія з єпископом на чолі, уніятська духовна семінарія, якої студенти готувалися до заняття парохій. Російський уряд неприхильно ставився до цього, але зустрічав опір з боку населення і духовенства. Р. 1871 холмського єпископа Калиновського, що не задовольняв заміри уряду, вислано до В'ятки, а на його місце призначено іншого—Куземського, а як і цей поведився дуже обережно, то його звільнено на покій, а керування єпархією доручено протоєреєві Маркелу Попелю. Це призначення викликало одначе деякі труднощі, бо протоєрей не мав права висвячувати священників. Отже, щоб усунути цю перешкоду, уряд поклав скористатися перебуванням у Росії Йосифа, що був уніятським архієпископом. Але уряд ставився до цієї справи дуже обережно. Міністерство народньої освіти, що в завідуванні його чомусь були уніятські справи, послало урядовця окремих доручень у справах уніятського визнання „надворного совѣтника“ Кокошкина та доручило йому разом із Йосифом поїхати з Київ на Холмщину та наглядати за його поведінням. У справі є цікавий лист Кокошкина, де він подає яскраву характеристику Йосифа. „Пр. Іосифъ,—пише він,—въ буквальномъ смыслѣ столѣтній старикъ (хотя и пользующійся еще силами и здоровьемъ). Человѣкъ совершенно простой, малограмотный, поражающій съ перваго взгляда восточною странностью своихъ пріемовъ и не свободный отъ своего рода старческихъ причудъ и капризовъ. Простоту своего домашняго быта и привычекъ онъ доводитъ до того, что едва соблюдаетъ необходимое приличіе въ одеждѣ и то уступая съ неохотою постороннимъ внушеніямъ; собственными руками приготовляетъ себѣ пищу. По русски онъ почти не говоритъ, или говоритъ такъ плохо, что его съ трудомъ можно понимать; равно какъ и самъ онъ съ трудомъ понимаетъ русскую рѣчь, особенно въ бесѣдѣ съ людьми новыми и не приносившими къ его способу выраженія. О положеніи уніатскаго дѣла въ Холмѣ онъ не имѣетъ почти никакого понятія, и даже не старается что либо узнать въ этомъ отношеніи. Какъ человѣкъ неразвитой и по старости лѣтъ впавшій въ ребячество, онъ требуетъ постояннаго руководства и ближайшей над собою опеки...²⁾. Въ Холмѣ пр. Іосифъ произвелъ не особенно пріятное впечатлѣніе. Но недостатки его имѣли и свою

¹⁾ Сам Йосиф, як побачимо далі, навряд чи міг написати таку складну заяву. Це мабуть писав приставлений до нього вроманак Евкарпій, що про нього скажемо далі.

²⁾ „По старости лѣтъ онъ забылъ порядокъ церковныхъ службъ; поэтому при немъ разрѣшено было оставаться студенту К. Д. А. Алексѣю Петкову (Болгарину) и Лаврскому іеромонаху Евкарпію, состоявшему при немъ втеченіе 10 лѣтъ“.

хорошую сторону, потому что устраняли всякія затрудненія въ какихъ-бы то ни было скрытныхъ дѣлахъ его миссіи... Вообщѣ пр. Іосифъ отказывался отъ выраженія какихъ бы то ни было своихъ желаній... Наконецъ ему пріятно было возвращеніе архієпископскихъ почестей, которыми онъ десять лѣтъ не пользовался, а также надежда на награду...”

Чотири рази їздив Іосиф до Холму—у січні 1872, у листопаді 1872, у жовтні 1873 та у жовтні 1874 років. Холмське духовенство урочисто зустрічало його; він кілька разів служив у соборі разом із міським духовенством, висвячував ставлеників на дияконів та священників¹⁾. Все це відбувалося порядно, і Кокошкин доносив, що „владыка бодръ, не смотря на преклонныя лѣта; духовенство и народъ ведутъ себя отлично“. Міністерство „для поддержанія авторитета преосвященнаго“ видавало на ці подорожі досить великі субсидії (на першу 2000 карб., на три пізніші по 1000 карб.), а самому преосвященному щедрі нагороди—два рази по 1500 карб., а за третім „орденъ св. Анны I степени—за оказанную имъ ужъ третій разъ важную услугу Холмской епархіи посвященіемъ молодыхъ дѣятелей на пользу церкви и государству...”

Але скоро для „молодыхъ дѣятелей“ знайдено иншу форму діяльності. Попель на чолі з представниками холмського духовенства поїхав до Петербургу з проханням про приєднання до православія. Року 1875 унію у Холмщині скасовано. На „услуги“ Іосифа не було більш потреби. Тоді він відновив свої клопотання про приєднання його до православія. Він подав митрополитові заяву, що в ній писав: „Сдѣланная мною вслѣдствіе греческаго притѣсненія ошибка обладала моимъ духомъ самое короткое время. Я почти тотчасъ по возвращеніи из Рима оставилъ свое отечество Болгарію и пришелъ въ Россію—желая тогда-же присоединиться обратно къ родному мнѣ православію“. Нагадуючи, що це не здійснилося через заперечення патріярха і що його тим часом уважається за уніятського архієпископа, Іосиф відновлює свої клопотання про приєднання до православної церкви. Чотири рази, каже він, їздив він у Холмщину з доручення російського уряду для висвячування уніятських священників, але тепер, коли згідно з його-ж таки умовленням уніятське населення переходить до православія, він просить поставити його на чолі „возсоединяющихся“ у сані православного єпископа. Таку саму заяву послав він і до Синоду на ім'я прокурора Д. А. Толстого. Ніякої відповіді на ці заяви у справі немає. Певне патріярх не змінив своєї постанови.

Іосиф жив після цього ще три роки. Жив він навперемінку то в своєму „болгарському“ хуторі, то у Лаврі. Здоров'я його підупало, і він їздив лікуватися до Одеси; але й це не помагало. 30 вересня 1878 р. він помер на хуторі. Перед смертю він сповідався та причащався „по чину православної церкви“. Поховали його на Преображенському кладовищі „по чину иноческому православної церкви“. Гріб його існує й досі. Після Іосифа залишилася спадщина—960 карб. готівкою, білет Волзько-Камського банку на 6000 карб. та деякі речі. На цю спадщину заявили претенсію його родичі з Болгарії (до російського підданства він не перейшов). У справі є досить велике листування про цю спадщину, але для нас воно не має інтересу. Будинок Іосифа Лавра кілька років здавала у найми дачникам, а згодом розібрала та перенесла до Преображенського. Хутір залишився. Його звуть тепер „болгарськими городами“, але мало хто знає походження цієї назви.

¹⁾ При обговоренні цієї статті М. І. Корнилович додав справку, що Іосиф Сокольський висвятив 70 священників, як це видно з справи канцелярії Обер-Прокурора (Архів № 258, від. II № 253),—за це висловлюю шановному М. І. щиро подяку.

Навпроти болгарського хутора лежить Преображенський скит, що відділяється від його дорогою з Голосіїва на Китаїв. Засновано цей скит також у 60-х роках XIX ст. Спочатку це було тільки кладовище для лаврських монахів; далі збудовано церкву та приміщення для кількох монахів. Кількість монахів помалу збільшувалася, ставились нові будинки—кам'яні та дерев'яні для монахів і прочан, збудовано пекарню, стайню і т. и. Так розвинувся досить великий скит. У 90-х роках садибу обведено великим парканом, а на це витрачено 1500 карб. (за ігумена був тоді Анін, може тому на знадвірній стіні церкви є образ такого мало відомого святого).

У лаврському архіві є декілька справ, що стосуються до цього скиту, здебільшого про збудування церкви¹⁾. Преображенську церкву збудовано здається переважно, а може й виключно, на приватні жертвування. Зі звідомлення лаврського скарбника видно, що йому видано шнурову книгу для записування жертвувань на будівництво церкви на болгарському хуторі; у нього на приході було 6773 кр. 60¹/₂ коп., а витрачено 6339 кр. 15 к.; решту 434 крб. 45¹/₂ к. він просив приєднати до загального лаврського скарбу. Самої книги у справі немає, але є деякі вказівки на походження цієї суми. Є шнурова книга, де записано жертвування 1341 крб. 55 коп. Жертвували здебільшого лаврські монахи різних рангів: еромонахи давали переважно по 50 карб., еродиякони 5—25 карб. (тільки один дав 30 карб. та дописав „бо ж а я бо гови“), схимники 25, 10, 1 карб., послушники 1—3, одна странниця 6 карб., друга 10 карб., відстановний салдат 1 карб. Були анонімні жертви—кілька разів записано „дано 5 рублей“. Крім цієї книги є окремі вказівки про одержання скарбником грошей на церкву. Так, із грошей, що залишилися після померших монахів, певна частина йшла на церкву—з 700 карб. 200, з 180—35, з 40—20. Приватні особи жертвували досить великі суми—700, 400, 150 карб. Послушник Галактіон Ломакин (невисвячений) дав 70 р. 30 коп. та другим разом ще 50 р. Може й ці суми ввійшли до загального підсумку скарбника.

В архіві є ще окрема справа про одне жертвування. Архимандрит Іпатій заявив духовному собору, що він і собі хотів-би взяти участь у зборі жертвувань на церкву, але не має готових грошей, і тому жертвує розписку київського коменданта г.-л. Новицького на 1000 карб., котрий узяв у нього набір. На цій розписці Новицький дописав, що він не може в пору повернути ці гроші, але зобов'язується виплачувати що-місяця по 50 карб. Скарбник прийняв цю розписку та й почав вимагати оплати. Новицький платив протягом 15 місяців, хоча почасти з запізненням, а далі покинув. Духовний собор надіслав йому листа, але одержав відповідь, що Новицький виїхав за кордон. Потім Новицький повернувся, та все-ж таки не платив грошей. Собор уже хотів звернутися до воєнного міністра, але митрополит поклав таку резолюцію: „мѣру сію имѣть въ виду на будущее время, а пока заготовить новое отношеніе къ самому Новицкому“. Новицький²⁾ скорився й став виплачувати, тільки вже не по 50, а по 25 карб. і виплатив усю суму. Духовний собор домогався, щоб він виплатив ще 1000 карб., що він був винний покійному еромонахові Поликарпу, але на це ніякої відповіді у справі немає.

Наведені факти подають досить цікаві подробиці про колишнє життя. Ставлення російського уряду і лаврського духовенства до Йосифа, мана-

1) Общее № 2563, дѣло объ устройствѣ кладбищенской церкви и прочемъ къ ней относящемся. Общее № 2552, дѣло о взысканіи съ Кіевскаго Коменданта генералъ-лейтенанта Новицкаго, пожертвованныхъ архимандритомъ Іпатіемъ на устройство церкви въ Китаевскомъ виноградникѣ. Общее № 2922, дѣло объ устройствѣ при Спасо-Преображенской пустыни ограды на пожертвованные пок. игуменомъ Ілією и др. лицъ, деньги. (У цій справі є два докладні плани пустині). 2) Він уже називається „бывшій комендантъ“.

стирське господарство тих часів, жертвування на будівництво церкви манахів, послушників, странників, фінансові операції манахів з комендантом— усе це малює склад поняття та громадського життя давніх часів. У Преображенському хуторі залишився ще цікавіший „пережиток“ старовинних поняття. Це велика печера, що її викопав уже наприкінці ХІХ ст. один манах. Він десять років працював над нею самотужки, копав і виносив землю й засипав нею ціле провалля. Печера ця існує й досі. Своїми розмірами та виглядом вона подібна до відомої „Досифеївої“ печери у Китаївському городищі.

Революція ХХ ст., що змінила усі умови життя у цілій Росії та на Україні, відбилася й на стані Преображенського скиту та його околиць. Голосіївський та Китаївський гаї перейшли до завідування Сільсько-Господарчої Академії; у Голосіїві збудовано розкішний палац Лісового Інституту; більшу частину Китаївського гаю вирубано й обернено на великий сад, що в ньому насаджено більш як 4500 садкових дерев і відновлено виноградну культуру, ще й почато вироблення вина з винограду, ягід ба навіть із городніх рослин, заходом досвідченого і талановитого спеціаліста Я. Т. Павленка. У Преображенському скиті влаштовано будинок відпочинку київської секції Наукових Робітників, який притягає все більше наукових діячів з України і Союзу. Нове могутнє життя йде на зміну пережитому старому.

До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі.

Працюючи над питаннями давнього періоду української історії, Костомаров спеціально спинився над обопільними відносинами земель та князівств. Коли мати на увазі не війни, походи та мирні умови, а „черты народной истории“, ті обопільні відносини набувають великого значення: поруч із князівськими війнами, нападами, спустошеннями,—виступають землі з своїми власними бажаннями, які дуже часто не сходяться з бажаннями, замірами та змаганнями князів. У тих указівках наших джерел виявляються, хоч і нечасто, поривання народніх верств, які корились князівській владі, але жили своїм життям.

Що таких указівок не так багато трапляється в наших джерелах, надає нечисленним указівкам особливої ціни та значення. Костомаров не раз скаржився, що наші джерела дуже бідні на вказівки про народне життя. Він не раз підкреслював, „въ какое неприятное положение поставляют нас старые наши летописцы, коль скоро мы захотимъ изслѣдовать судьбу старой народной жизни: насъ угощаютъ до-сыта княжескими междуусобиями, извѣстіями о построении церквей, со щепетильною точностію сообщаютъ о дняхъ, даже часахъ кончины князей и епископовъ, но какъ постучишься къ нимъ въ двери сокровищницы народной жизни — тутъ они нѣмы и глухи, и заброшены давно въ море забвенія ключи отъ этихъ завѣтныхъ дверей. Слабыя неясныя тѣни остались отъ далекаго прошедшаго“. Як бачим, історик добре розумів ті труднощі, що стають на перешкоді до вияснення народнього життя далеких століть: мало самих указівок у наших джерелах літописних, тай у тих нечисленних указівках не все ясно, не всі терміни вповні ясні, навпаки викликають сумніви, як саме їх слід розуміти.

Обопільні відносини земель і становили одно з таких складних та малорозроблених питань. Костомаров спинився докладніш, аніж попередники, на цім питанні, хоч рамці журнальних статтів не давали можливості докладно пояснити кожний крок наукового дослідження, аргументувати кожний висновок, як це можна було зробити в науковій статті. Умовами популярної журнальної статті і треба пояснити, що висновки великої та уважної роботи все-ж таки не завжди передано докладно та ясно.

„Понятіе о Землѣ обнимало ту или другую русскую народность въ извѣстномъ пространствѣ по ея размѣщенію въ этомъ пространствѣ“ (Мысли, с. 133). Таким чином, формування певних земель, як Київська, Чернігівська, Полоцька, Ростовська, не мало в собі нічого неясного; в основі лежать певні народності, які відрізняються одна від одної. Висловлюючи такий погляд, дослідник знав і про існування иншого погляду, що зменшував вагу та давність різниці між племенами та землями, підкреслюючи зате „одно географическое отношеніе сосѣднихъ земель“, збільшував значення моментів єдності, які підготували пізніш утворення „рус-

скаго народа": цей погляд використовували централісти в полеміці проти змагань українських культурників, зменшуючи значення своєрідних прикмет українського народу, на яких хотіли культурники будувати українську культуру. Централісти доводили, що є один тільки „руський народ“, одна культура, а своєрідні риси української людності є щось дрібне супроти спільних прикмет. Полеміка надавала особливого значення виясненню того питання, чи своєрідні прикмети української людності мають давнє походження, чи глибокі вони, чи поверхові, чи можна на них будувати окрему українську культуру. І ось дослідник доводить, що вже в добу формування земель була ясна різниця поміж окремими племенами, ця різниця лягла в основу поділу на землі тай залишилась аж до нашого часу: сучасні своєрідні прикмети народнього життя окремих народностей — не нового походження, а навпаки дуже давнього. Полеміка надавала особливого значення таким науковим висновкам, і ними можна було скористатися в дискусіях про окрему українську культуру, якої коріння полягає в давніх століттях. Дослідник підкреслює „системы княженій и волостей, болѣе или менѣе согласно съ тѣмъ развѣтвленіемъ народностей, какое мы застаемъ в послѣдствіи и теперь, и какое указывается на первыхъ страницахъ нашихъ лѣтописей“: на перших сторінках літописів можна знайти вичислення племен, отже своєрідні прикмети тих племен залишилися до нашого часу. І знов трохи инакше наводить ту саму думку: „Эти системы волостей или Земли располагались согласно съ нынѣшними этнографическими особенностями. Гдѣ были Кривичи, тамъ нынѣ Бѣлоруссы, тамъ образовалась Земля, система княженій и волостей, имѣвшихъ взаимную связь, и такъ вошла во владѣнія Литовскія. Гдѣ теперь виденъ переходъ отъ Бѣлоруссовъ къ Новгородцамъ и смѣшанное нарѣчіе, тамъ образовалась Псковская земля; гдѣ были Русь — Поляне, тамъ теперь Украинцы, тамъ была система волостей Русской земли“ (с. 142). Отже поділ земель засновується на поділі племен із їх своєрідними рисами. „Всѣ этнографическія особенности совершенно сообразны съ системою развѣтвленія волостей удѣльнаго уклада“.

Етнографічні студії повинні вияснити багато в сфері цих давніх обопільних відносин, як тільки ці студії будуть поставлені як слід: кілька рядків присвячує тут дослідник завданням етнографії. „У насъ много писали объ этнографіи, довольно и занимались ею, да занятія наши были какъ-то односторонни, не доставало сравнительнаго изученія. Говорили о томъ, что есть, не говорили, чего нѣтъ у однихъ изъ того, что есть у другихъ. Съ цѣлью изучить исторію народа по настоящимъ его этнографическимъ признакамъ никто не брался систематически. Изученіе исторіи народа должно начаться именно съ этого. Надобно изслѣдовать и привести въ ясность всѣ виды Русской народности, во всей совокупности ихъ отличительныхъ признаковъ. Надобно отыскать, чѣмъ выражается отличие одного края отъ другаго, съ нимъ сосѣдняго, въ нарѣчій, говорѣ, образѣ жизни, постройкахъ, одеждѣ, пищѣ, обычаяхъ, привычкахъ; надобно обозначить совокупности всѣхъ такихъ признаковъ, составляющихъ этнографическіе виды, показать ихъ взаимные переходы и мѣстныя ихъ грани и съ настоящимъ положеніемъ народностей свѣрять историческое теченіе прошедшей жизни народа. Только тогда и доберемся мы сколькинибудь до ея уразумѣнія. Очевидно это не легкая работа. Она тѣмъ болѣе трудна, что при самомъ тщательномъ, добросовѣстномъ, подробнѣйшемъ этнографическомъ описаніи останется еще то, что едва возможно описать какимъ бы то ни было перомъ — фізіономія народа, подобно тому, какъ нельзя ни коимъ образомъ описать живаго человека такъ, щобъ можно было по описанію столько же знати его, какъ живши съ

ним¹⁾. Таке етнографічне дослідження сучасних народніх прикмет та обопільних відносин, користуючись нечисленними вказівками літописних джерел, могло-б пояснити і колишні обопільні відносини племен. Етнографічне дослідження зауважить, що „и до сихъ поръ во взглядѣ Украинца потомка Полянъ (или преемника ихъ по землѣ) на своего сосѣда Полѣщука, потомка Древлянъ и наслѣдника ихъ имени, проглядываетъ тѣнь враждебности: Полѣщукъ для Украинца или колдунъ способный на лихое дѣло, превращающій людей въ волковъ, или глупецъ осмѣиваемый въ затѣйливыхъ анекдотахъ“. До того додати треба щеї указівки про війну Полян із Древлянами, як вони передані в літопису на підставі народніх переказів. Оці літописні вказівки про обопільні відносини між Полянами і Древлянами сучасна етнографія може пояснити на підставі сучасних обопільних відносин, на підставі сучасних прикмет відокремленості, які помічає дослідження в сучасній мові, побуті, звичаях та ин. Так етнографічне дослідження допомагає в виясненні умов життя давніх століть.

Основу обопільних відносин між землями вияснено в статті Костомарова не вповні докладно. Подано багато цінних уваг, але їх не зведено до купи, в одну загальну характеристику. Очевидно, у людності земель не переставало жити те почуття відокремленості, яке мали племена. „Всѣ различія между племенами ярко бросались въ глаза современниковъ и не исчезали ни послѣ укорененія единого княжескаго рода, ни послѣ распространения христіанства“; коли тут маємо згадки про давніші риси, то далі окремо зазначено про дальшу долю: — „ни географія, ни исторія этихъ народовъ (ліпше сказати — племен) не способствовали исчезанію ихъ народностей. Климатъ и качество почвы поддерживали мѣстныя особенности племенъ. Иныхъ занятій, иного образа жизни требовали поля, обитаемыя Полянами, плодоносныя и вмѣстѣ открытыя нападенію иноплемениковъ, чѣмъ лѣса Древлянъ и болота Дреговичей. Иначе дѣйствовалъ на организмъ и наклонности человѣка теплый и здоровый климатъ Улучей, чѣмъ холодный и ровный климатъ Ростовской и Суздальской земли или сырой климатъ отечества Кривичей“. Отже довге перебування в певних географічних умовах мусило і далі закріплювати своєрідні прикмети племен. Коли звичайно близьке сусідство та постійні жваві стосунки стирають своєрідні прикмети сусідніх племен, то в давні часи—спеціально підкреслює дослідник—якраз не було таких умов. „Пространства, на которыхъ жили всѣ эти племена, были слишкомъ велики, а пути сообщенія слишкомъ длинны и затруднительны. Дремучіе лѣса, непроходимыя болота и широкія степи раздѣляли ихъ другъ отъ друга. Массы народцевъ мало знали одна другую, каждый составлялъ себѣ понятія о сосѣдяхъ или невѣрныхъ или враждебныхъ и надолго сживался съ такими понятіями. Повидимому, взаимная вражда Полянъ и Древлянъ принадлежитъ такому отдаленному вѣку, что всякое исканіе ея слѣдовъ въ наше время должно считаться бредомъ... Такъ близкіе народныя оттѣнки получаютъ нѣкоторымъ образомъ видъ различныхъ народностей. Чѣмъ неразвитѣе масса народа, чѣмъ уже кругъ ея понятій и скуднѣе запасъ свѣдѣній, тѣмъ уже у нея понятіе о своенародности, тѣмъ оно сосредоточеннѣе въ самомъ тѣсномъ кругу признаковъ, и все что сколько нибудь не похоже на свое, кажется чуждымъ, иноземнымъ, непривычнымъ, неудобопріемлемымъ. Различія нарѣчій, не рѣдко даже одного выговора достаточно, чтобы въ какомъ нибудь городкѣ или округѣ составились насмѣшливые рассказы о сосѣдяхъ и передразниванье“. Далі наведено сучасні приклади, ясно видно ту допомогу, що її подає етнографічне дослідження, але треба за-

¹⁾ Мысли, с. 142.

значити, що поруч із основними прикметами ріжниць тут-таки наведено і деякі менш важні, без зазначення цього, тим часом як тут треба підкреслити певне ступенювання: ріжницю побуту степового від лісового не можна ставити на рівні із ставленням сусідів до села, яке „повторними нѣскольکو разъ преступленіями своихъ жителей навлекаетъ на себя отъ сосѣдей дурную славу“ (Мысли, с. 125). Добираючи приклади *diminuendo*, Костомаров підриває аргументацію: поширення ворожнечі сусідів до згаданого села далеко від процесу утворення своєрідних прикмет племін. Інші глибші риси викликали ворожі відносини між Полянами та Древлянами: „обѣ эти вѣтви принадлежали къ одной массѣ и, притомъ, обитали по сосѣдству другъ съ другомъ, но различіе между ними доходило даже до вражды“ (с. 122). „Прирожденные признаки, этнографическія особенности означались не одними только мѣстами новаго ихъ поселенія, но и укоренялись и развивались въ теченіи значительнаго времени привычками, преданіями и своеобразными приѣмами быта“ (с. 122).

І пізніш „историческія обстоятельства не доставляли средствъ къ слитію и изглаженію племенныхъ разностей. Вліянія иноплеменныхъ народовъ дѣйствовали на Славянъ разъединительнымъ способомъ. Иноплеменники одни за другими нападали, покоряли себѣ русскіхъ Славянъ, обыкновенно владѣли ими недолго и уступали въ свою очередь власть надъ ними другимъ... Но подпадали подъ чужую власть не всѣ Славяне разомъ и не однимъ, для всѣхъ ихъ завоевателямъ. Такъ передъ пришествіемъ Рюрика на Сѣверѣ властвовали одни пришельцы — Норманны, на Югѣ другіе — Хозары, а югозападная часть оставалась, какъ видно, независимою, но не избѣгала столкновенія съ пришлыми племенами“. Виясненню цього моменту уділяє дослідник багато уваги, і ці сторінки дають багато цікавих спостережень. „Соединеніе Славянъ при степені ихъ тогдашней образованности только и могло случиться противъ чужоземнаго ига, ибо только такого рода ига могло быть одинаково для всѣхъ тягостно (с. 129). Для соединенія племенъ нужна была какая нибудь внѣшняя сила, вызывающая противодѣйствіе, но тогда необходимо, чтобы эта внѣшняя сила могла овладѣть многими, если не всѣми племенами, и налечь на такую массу народа, которая была бы въ состояніи ниспровергнуть тяготящее начало, чтобы такимъ образомъ эти племена могли имѣть общую цѣль“ (с. 126). Якраз із таким завданням — вияснити, чому чужі завоювання не об'єднали племін — і розглядає дослідник панування інших народів над східніми Слов'янами. Починає дослідник із давніших прикладів. „Когда народности Русскаго материка подпали рабству Готовъ, понятно, что появленіе въ Приволжскихъ степяхъ шайки Гунновъ могло поднять всѣми пластами поработанные народы, но силъ къ устроенію чего-либо прочнаго, своего, на мѣсто чужаго ига не доставало Славянамъ или, по крайней мѣрѣ, не доставало на столько, чтобы воспротивиться препятствующимъ обстоятельствамъ: для этого нужно было время и постепенный укладъ понятій о гражданской самостоятельности. А Славянамъ не было времени передумать это. Держава Гунская распалась... и восточные Славяне снова разбились на отрывочные части и возникъ снова прежній образъ раздѣльности и рядъ родовыхъ междоусобій“ (с. 126). Такимъ чиномъ це завоювання не мало такого впливу, щоб з'єднати племена. Не мало також впливу і завоювання хозарське, але тут дає Костомаров інші пояснення. „Власть Хозаръ была слишкомъ мягкою и не возбудила противъ себя энергическаго движенія: Славяне не очень, какъ видно, дорожили этою иноплеменною опекою, когда такъ легко отдались Русскимъ, но и не тяготились ею до того, чтобы вооружиться и жертвовать жизнью“ (с. 126). Поданий далі приклад пояснює гадку дослідника

про „постепенный укладъ понятій о гражданской самостоятельности“, — приклад про Черемисів чи сибірських инородців: „Для этихъ славянскихъ народцевъ въ оное время было какъ-то немислимо существовать не давая дани. Подобныя понятія можно встрѣтить теперь и у Черемисовъ или у сибирскихъ инородцевъ. Они знаютъ, что даютъ дань русскому государю, сознають, что можно давать дань еще и другому такому жъ государю, но имъ покажется неудобовразумительно — не платить никому дани, потому что ихъ сознание о своей народности или не достигло до представлення объ образованіи изъ себя самостоятельного общества или отвыкло отъ такого представлення, если, быть можетъ, оно и было у ихъ пращуровъ“. Отже задля об'єднання окремих племін окрім гніту чужих завойовників потрібна ще задля енергійного спільного виступу певна степінь „сознання о своей народности“. Чому бракувало цього зазначеним слов'янським племенам, чи „не достигли“ вони, чи „отвыкли“, дослідник цього не в'ясняє. Далі в'ясняється, що не всі слов'янські тутешні племена жили в такім стані пасивності. Деякі племена становлять винімок. Чому? „Труднѣе приходилось справиться съ Улучами, Тиверцами, Древлянами, неподпавшими, какъ видно, подъ Хозарскую державу“, отже тут причина активного протесту в тому, що вони не були перед тим під чужою владою. Але ось про В'ятичів: „они считались въ числѣ данниковъ Хозарскихъ... самое подданство Хозарамъ для нихъ было, вѣроятно, болѣе номинально... живя не на проходной дорогѣ, какъ Поляне, сохранили болѣе своебытности“. Тут дослідник підкреслює інший момент, який, очевидно, на його думку, і завоювання і підданство робить „болѣе номинальнымъ“ (с. 131).

Дальше життя поглиблювало риси своєрідні, різні умови життя виробляли та змінювали ці риси. Цінні уваги автора про впливи з боку сусідніх культур розкидані по різних статтях, але не зведені до купи. Про Полян зазначено, що жили вони „на проходной дорогѣ“, отже скоріше підпадали впливам з боку сусідніх культур. До східного впливу на Полян відносить дослідник слово каган, що його вжив „Іаковъ въ своей рѣчи на память Владиміра“. Варто зауважити, яке значення надає дослідник оцьому слову. „Коль скоро хозарское слово каганъ вошло въ Русь, то, конечно, вошло до известной степени и понятія восточныя“. І в характері Володимира зауважує дослідник вплив хозарських звичаїв. Але як глибоко і широко оцей східний вплив проходив у полянське життя? Нема на це запитання ясної відповіді у Костомарова, але більш того, що він не припускає поширення східного впливу, — може, все обмежувалось лише двором князя та його дружиною. Більше значення мав грецький вплив на Полян „близъ большой рѣки“. Ще до норманського завоювання Поляни були „плавателями, но только мирными“, ще до „чужеземной Руси, пришедшей въ кievскую сторону“ були стосунки з Греками „не только у Полянъ, но отчасти и у другихъ славянскихъ племенъ, которые черезъ посредство Полянъ имѣли сношенія съ Греками“. Далі дослідник пояснює: „ходили на море не для разбоевъ, а для мирныхъ сношеній, одни ловили рыбу на Бѣлобережѣ, то-есть у устья Дуная, другіе съ тою же цѣлію плавали къ берегамъ Тавриды. Нѣкоторые ходили въ Цареградъ на работы и проживали на службѣ въ императорскомъ войскѣ“. Таким шляхом „сношенія съ Грецією распространили между Полянами христіанство“ ще до норманського завоювання (с. 116). Поширення христіанства серед Полян віддавало їх від інших сусідів, слов'янських племін, різниці щаблів культурності поглиблювала почуття відокремленості між племенами.

Норманські князі, каже Костомаров, не знищили в племенах їхньої „внутренней самобытности“. Характеристику нових умов подає Костома-

ров з погляду „народной исторіи“, він переважно характеризує ставлення людности до нової влади, менш його цікавить організація влади, — над цим спеціально та докладно спиняється Соловйов у своїй „Исторіи Россіи съ древнѣйшихъ временъ“. Костомаров підкреслює: „если бы власть сосредоточивалась долго и постоянно въ Кіевѣ и тяготѣла деспотически надъ всѣми народами одинаково, то еще возможно было бы соединенное возстаніе нѣсколькихъ народовъ: тогда Тиверцы, Дулѣбы, Радимичи, Вятичи, Древляне при какихъ нибудь благопріятныхъ обстоятельствахъ, устроившихъ между ними сношеніе, могли бы еще содѣйствовать другъ другу противъ насилія (с. 129). Новая власть, русская, была тягостнѣе хозарской: это доказывается упорнымъ сопротивленіемъ Радимичей и Вятичей противъ кіевскихъ князей, тогда какъ, повидимому, эти народцы спокойно оставались подъ властью отдаленныхъ Хозарь. Но эта новая власть Руссовъ не могла возбудить противъ себя единомышленнаго и плодотворнаго противодѣйствія покоренныхъ народовъ. Она была не до такой степени отяготительна, чтобы породить въ народахъ сильное противъ себя ожесточеніе и заставить ихъ соединить свои общія силы для освобожденія... Русскіе князья ограничивались только сборомъ дани... не падали на народы тягостію постоянного управленія, введеніемъ чужихъ обычаевъ, вмѣшательствомъ въ ихъ домашнія дѣла. Обязанный платить дань, каждый народъ не выходилъ изъ колеи обычаевъ дѣдовскаго быта... Уѣзжалъ князь — и народъ оставался себѣ на произволъ, не видалъ надъ собою отяготительнаго ярма и скоро забывалъ нашедшую на него тучу до новаго ея появленія... Иноплеменныхъ пришельцевъ, Руссовъ, было мало и они слишкомъ скоро расплылись въ массѣ Полянъ“ (с. 127). Відмінність освітлення тих самих моментів влади кіївських князів у Соловйова полягає в тім, що тут, у Костомарова, маємо переважно характеристики народнього життя під владою перших кіївських князів, там — в „Исторіи Россіи“ маємо характеристику організації самої князівської влади, коли, наприклад, дослідник каже: „при немъ (Олегѣ) впервые почти всѣ племена, жившія по восточному водному пути, собираются подъ одно знамя, получаютъ понятіе о своемъ единствѣ, впервые соединенными силами совершаютъ дальній походъ“¹⁾. І там маємо вказівки про „сознаніе общей связи, общую связь племенъ“, але тамъ дослідник має на увазі не життя народніх мас. Таким чином, на думку Костомарова, і в землях „прежняя мѣстная самобытность обозначалась въ томъ же или приблизительно въ томъ же порядкѣ; части начали проявлять свою самобытную жизнь одна за другою. Правда, нѣсколько болѣе мелкихъ народностей объединились, за то докончились, опредѣлились и укрѣпились большія, слитыя изъ меньшихъ... Первая, выступившая самобытно наружу, была народность Славянъ Новгородскихъ... Новгородцы стали выбирать себѣ князей изъ среды этого рода, по своему желанію, и такимъ образомъ начали свою самобытную исторію. Явились и развивались у нихъ интересы, имъ однимъ принадлежавшіе, подчинялись чуждія племена имъ исключительно, а не всей Русской землѣ, развивалось понятіе о волости новгородской отдѣльно отъ прочихъ русскихъ волостей... Выказываютъ свое самобытное существованіе и Кривичи... Смоленскіе Кривичи, какъ и прежде, до пришествія Рюрика, жили своею жизнью, отличною отъ другихъ Кривичей“. Хоч „во всей остальной Руси обозначается своеобразное натуральное направление жизни съ половины XII в., то есть, когда послѣдовало ослабленіе связующей власти и чрезъ то самое ощутительнѣе выступили наружу существовавшія и прежде народныя начала, но мы не въ правѣ

¹⁾ Т. I (вид. „Общ. Пользы“), розд. V, с. 122, пор. розд. VIII, с. 216.

думать, что формы отдѣльныхъ народностей тогда и возникали, когда являются на политической сценѣ и оказываютъ признаки самодѣятельности по извѣстнымъ намъ лѣтописнымъ сказаніямъ... Такимъ образомъ, хотя съ половины XII в. яснѣе высказывается самобытность Черниговской и Новгородъ-Сѣверской Земель, однако эта самобытность виднѣется уже и прежде при большей крѣпости связующаго уклада“...

Відмінно від попередніх дослідників, Костомаров шукає в подіях XII-XIV вв. проявів „самобытної жизни Земель, народныхъ началъ, началъ независимости и отдѣльности, залоговъ собственаго самосушествованія“ (сс. 130—1). Історики Карамзинського напрямку мало розбирались у переплутаній складній боротьбі князів XII-XIII вв. Правнична школа пояснювала її родовими відносинами князів. Костомаров підкреслює, що „народные интересы сами собою стали пробиваться сквозь путаницу княжескихъ междуусобій, совершенно подчиняли своему направленію княжескія побужденія и хотя сами измѣняли свой характеръ, но за то и характеры княжескихъ отношеній сообразовались съ ними“... У статті про К. Аксакова Костомаров підкреслював активність населення в князівській боротьбі. Висловлював цей свій погляд Костомаров проти погляду К. Аксакова, який формулював у таких виразах: „княжескія дѣленія владѣній,— на думку К. Аксакова,— постройкі государственныхъ перегородокъ совершились безъ участія земли или народа. Народъ управлялся по себѣ, своимъ вѣчевымъ порядкомъ и вмѣшивался въ княжескую борьбу только въ крайнихъ случаяхъ, когда или удалялъ князя, который вредилъ его матеріальному благосостоянію, или вооружался за любимаго князя по особеному сочувствію къ его личности“. Проти цього Костомаров зауважує: „удѣльные дѣлежи и междуусобія, если иногда и происходили изъ родовыхъ отношеній и представляются чуждыми народнымъ побужденіямъ, то, съ другой стороны, очень часто сходятся съ ними во-едино и народъ былъ вовсе не такъ чуждъ княжескихъ притязаній; но часто самыя эти притязанія были только наружнымъ явленіємъ народныхъ побужденій, такъ что князья были орудіями партій, проводившихъ то или другое дѣло народа или его части“. Ці вказівки про партії та їх знаряддя стануть іще цікавіші, коли пригадати, що в „Історіі Россіі“ оповідання про боротьбу за Київ не підкреслює активної участі київської людности в цій боротьбі. Розуміється, в відповідних місцях подано з літописів згадки про Киян¹⁾, але дослідник не робить із тих окремих згадок загальної характеристики настроїв тодішньої київської людности; бачимо ясно успіхи князів, але не видно допомоги та спочуття населення, групування партії. І коли в „Історіі Россіі“ підкреслено родові групування князів, у Костомарова підкреслено, як „вмѣстѣ съ образованіємъ стремленій, порожденныхъ между князьями родовыми или семейными побужденіями, начали выплывать наружу слегка подавленные стремленія народные“ (Мысли, с. 130).

Може, Костомаров через те докладніш спинився на „натуральномъ дѣленіи по народамъ“, що інші дослідники навпаки спинялись на „единствѣ Русской земли“. У статті про К. Аксакова Костомаров зауважив: „Главная ошибка его та, что онъ передалъ первоначальному единству русской земли болѣе, чѣмъ сколько его было на самомъ дѣлѣ. При элементахъ единства были элементы самобытности Земель, а ихъ то не хотеть знать Аксаковъ“. Була єдність, доводить Костомаров, але федеративна єдність земель, що жили своїм окремим „самобытнымъ“ життям. Отже

¹⁾ „Племянникъ Изяславъ личною доблестью превосходилъ дядей, былъ представителемъ Мономахова племени въ глазахъ народа“ (т. II, розд. IV, с. 396). „Причина изумительнаго въ самомъ дѣлѣ успѣха Изяслава заключалась не столько въ оплошности Юрія и сыновей его, сколько во всеобщемъ нерасположеніи къ нимъ народа“ (с. 427).

нове завдання дослідника вияснити ті сили, що зв'язували ці окремі землі. Поширений офіційальний погляд уважав монархію за одинокий поратунок від хаосу удільної доби, за основу спокійного життя, що без неї може бути лише загальна боротьба, колотнеча: звідси і глибоке недовір'я до всякої „областной самобытности“, яка може повернути лише до хаосу. Дослідник і повинен вияснити, що окрім змагань до відокремленості були ще й міцні внутрішні зв'язки, які перешкоджали загальному розкоху. „Половину XII в. можно считать только эпохой... обозначения формъ, которыя сами собою свободно должны были по этнографическимъ причинамъ явиться въ частяхъ Русскаго края, какъ только ослабнуть препятствовавшія ихъ явленію связи. Но отнюдь то не была эпоха порождения народныхъ стихій, которыя облекались въ эти формы. Дѣленіе по княженіямъ въ этомъ случаѣ уступало натуральному дѣленію по родамъ. Дѣленіе вмѣстѣ съ тѣмъ нашло предѣлъ своему безконечному развѣтвленію: народности указали ему границы: дѣленіе продолжалось, но уже новыя вѣтви держались связи между собою въ такихъ кругахъ, какіе указывали имъ народности“ (с. 132).

Коли панегіристи монархії підкреслювали елементи розпаду та боротьби, Костомаров мусив навпаки детальніш вияснити елементи єдності XII-XIII вв., вияснити основи федеративного зв'язку між окремими землями. Таке поширення федеративного зв'язку не давало місця принципам монархічним, і Костомаров ясно це зазначає. „Не смотря на всѣ изложенныя здѣсь начала, способствовавшія поддержанію и развитію единства Русской земли, онѣ не были столь сильны, чтобъ скоро довести народныя силы до единодержавія и части до полного слитія... И природа и обстоятельства историческія — все вело жизнь Русскаго народа къ самобытности Земель, съ тѣмъ, чтобы между всѣми Землями образовалась и поддерживалась неустанно связь. Такъ Русь стремилась къ федераціи и и федерація была формою, въ которую она начинала облекаться. Вся исторія Руси удѣльнаго уклада есть постепенное развитіе федеративнаго начала, но вмѣстѣ съ тѣмъ и борьба его съ началомъ единодержавія“ (с. 158). Тут, як бачимо, дослідник не тільки зазначає поширення федеративного принципу, але і боротьбу цього принципу з монархічним. Докладніш Костомаров згадав про інші історичні теорії в пізнішій своїй статті: „Начало единодержавія въ древней Руси“. Тут дослідник характеризує і інші погляди: і той, що „развитіе монархическаго принципа слѣдуетъ видѣть во всемъ ходѣ русской исторіи съ водворенія княжескаго варяжескаго рода или такъ называемаго основанія Русскаго государства“, і той погляд, що монархію треба „выводить изъ того родового быта, въ которомъ пребывали Славяне въ незапамятныя времена“, і той, що „приписывалъ зародышъ монархическаго принципа особенностямъ великорусскаго племени, которое позднѣе другихъ составилось изъ переселенцевъ западной и южной Руси въ восточныя страны, смѣшивавшихся тамъ съ народами финно-тюркского племени“¹⁾. Отже на гадку Костомарова, федеративний лад панував вповні і лише поволі уступав місце монархічному: дослідник виступав, таким чином і проти офіційального погляду, і проти деяких учених.

¹⁾ Вѣстникъ Европы, 1870, XI, с. 7.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

„Описная экспедиція“ Аральського моря і Шевченко (1848—1849 рр.).

В житті Т. Г. Шевченка на засланні важливим єсть час його подорожування на Аральське море в складі експедиції на чолі з лейтенантом Олексієм Івановичем Бутаковим. Усе подорожування охопило рівно півтора року — з 11 травня 1848 року до 10 листопада 1849 р. Нагадуючи далі деякі факти життя поета за цієї доби, ми додамо виписи з рукопису власної чернетки заміток, записок і щоденника лейтенанта Бутакова, що зараз переховуються в рукописному відділі Всенар. Бібліотеки України ¹⁾.

З 1846 року командир окремого оренбурзького корпусу Обручев почав будувати низку фортець на землях Закаспійського краю, з осередком Раїмом ²⁾.

Літом 1848 року приїхав у Раїм лейт. Бутаков ³⁾ та прапорщик корпусу флотських штурманів Пospelов з матеріялами для кораблів і майстрами-робітниками, які зібрали дві парусні шкуні, спорядили, пристроїли і спустили їх на Сир-Дар'ю. Для цієї флоти в 1848 році вже збудовано невелику фортецю Кос-Арал, нижче Раїма, на острові де впливає Сир-Дар'я в Аральське море. Щоб виконувати матроські обов'язки призначено одного фершала, 5 унтер-офіцерів та 36 рядових, поміж ними і Тараса Григоровича Шевченка ⁴⁾. Є відомості, що коли О. І. Бутаков збирався для опису Аральського моря, то з пропозиції полковника Матвеева, прихильника Шевченкового, прохали Бутакова забрати з собою й поета. Мабуть і перед Обручевим замовлено добре слово. Принаймні, Т. Г-ча без абияких перешкод призначено до аральської експедиції „для рисованія видовъ морскихъ береговъ ⁵⁾“.

Шевченко ще з початку 1848 року знав, що йому загрожує — як уявлялося тоді — подорож із Оренбургу в далекі степи, і він побоювався експедиції. В листуванні його за ці часи є деякі вирази з цього приводу. Так, 28 лютого 1848 року Т. Г-ч писав до В. М. Репніної:

„Предстоитъ весной походъ въ степь, на берега Аральскаго моря для построения новой крѣпости. Бывалые въ подобныхъ походахъ здѣшнюю жизнь въ крѣпости Орской

¹⁾ І., № 1186; рукопис написаний побіжно, досить невиразним письмом і дуже понівечений. ²⁾ Раїм за 60 верстов від Аральського моря по течії річки Сир-Дар'ї; цю фортецю в 1854 р. перенесено вище й перейменовано в Казалинський форт (Казалу).

³⁾ Олексій Іванович Бутаков, що за опис Аральського моря обрано його на почесного члена Берлінського Геогр. Товариства і що одержав медаль від Лондон. Геогр. Т-ва, помер контр-адміралом 1869 р. Він ставився до Тараса Григоровича дуже добре, був оборонцем його й приятелем, і всякими засобами дбав про полкешення долі поетової. Шевченко в листі до В. М. Репніної 14 листопада 1849 р. до Одеси писав їй на випадок можливої зустрічі з Бутаковим: „Это другъ, товарищъ и командиръ при описаніи Аральскаго моря. Сойдитесь съ нимъ, благодарите его за его доброе братское ко мнѣ обращеніе“. (Твори III-ка, вид. 1911 р., т. II, с. 359). ⁴⁾ „Кіевск. Стар.“ 1893 р. № 2, сс. 246—247.

⁵⁾ Замітки А. Р. у „Туркестан. Вѣдом.“ 1891 р. № 15.

сравнивають съ Эдемомъ. Каково же должно быть тамъ, если здѣсь Эдемъ? Но никто, какъ Богъ. Одно меня печалитъ — туда не ходитъ почта и прийдется годъ, а можетъ быть и два три (коли переживу) не имѣть сообщенія ни съ кѣмъ близкимъ моему сердцу“¹⁾.

А через тиждень Шевченко писав приятелю Лизогубові:

„Як пришло (листа В. М. Репніна), то тоді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь. Одна тільки туга гризе мое серце, як заженуть у степ, то не доведеться ні одного листа прийняти, ні самому послати, бо туди почта не ходить — от мое горенко. А може доведеться рік або й другий простеретти нечужимъ отъ море“²⁾.

Напередодні-ж подорожи писав Т. Г-ч тому-ж таки Лизогубові (9 травня): „Я тепер веселий їду на те нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернусь тільки. А їду, ей Богу, веселий“³⁾. Мабуть зміни в обставинах життя і деякі перспективи вільнішого перебування в далекому степу підтримували бадьорий настрій поета. Тай товариші і начальство експедиції ставилися до Шевченка з прихильністю і повагою, а в дальші часи приятелювали з ним і полекшили півтора роки майдрювання.

Подорож поетова почалася 11 травня, коли він відбув у степ у складі тієї самої роти № 3, в якій служив в Орській фортеці під командою штабс-капітана Степанова⁴⁾; прямували вони до Раїму, щоб поповнити матроський екіпаж нових збудованих шкун, і прибули туди 10 листопада 1849 року. Подаємо зараз виписи з початку чернетки офіційного повідомлення О. І. Бутакова з приводу його Аральської експедиції, яко фактичний матеріал, що висвітлює де-в-чому обставини життя Шевченка за той час; зберігаємо текст незмінним.

„20-го Іюня 1848-го року — пише Бутаков, — спущена на р. Сыръ-Дарью 2-хъ пущенная шкуна „Константинъ“, выстроенная мною въ Оренбургскомъ манежѣ съ 10-го Марта по 28-е Апрѣля, потомъ разобранная и доставленная съ лѣтнимъ транспортомъ въ Раимъ, гдѣ она была снова составлена. 25-го Іюля шкуна отправилась въ устье Сыръ-Дарьи, а 30-го вышла въ Аральское море, по которому плавала до 23-го Сентября. Въ 1849 г. я началъ кампанію 6-го Мая; поднялъ свой брейдъ-вымпель на шкунѣ „Константинъ“, а шкуна „Николай“, подъ командою прапорщика корпуса флотскихъ штурмановъ Поспѣлова, пошла описывать восточный берегъ Аральскаго моря. Для пополненія судовыхъ командъ я бралъ 1 унтеръ-офицера и 14 рядовыхъ изъ 4 линейнаго баталіона; изъ людей этихъ вышли хорошіе матросы и даже два рулевыхъ. Кампанія 1849 г. окончилась 22-го Сентября... Въ теченіе этихъ двухъ кампаній сдѣлана съемка всѣхъ береговъ Аральскаго моря, астрономическая установка его и промѣръ глубины, достаточный для судоходства, и болѣе подробнаго промѣра нельзя было сдѣлать по краткости времени и по причинѣ почти постоянно неблагоприятствовавшихъ обстоятельствъ. Описанные работы въ нынѣшнемъ году весьма замедлились частыми и продолжительными крѣпкими вѣтрами и нерѣдко жестокими штормами, ставившими суда наши въ крайне опасное положеніе. Вообще большая часть сдѣланнаго нами сдѣлана съ опасностью и съ рискомъ, выходившимъ иногда изъ предѣловъ благоразумія“.

Так отаке то було Аральське море, якому присвятив Шевченко вірша:

І небо невмите, і заспані хвилі. Неначе п'яний, очерет
І понад берегом геть-геть, Без вітру гнеться...

До Аральського моря від Оренбургу коло 1000 верстов. Т. Г-ч мандрував 40 днів у загоні, що боронив транспорт обозний і судовий під командою ген. Шрейбера. У споминах шт.-кап. Макшеева розповідається, як Шевченко подорожував укупі з іншими прихильними до нього людьми, і які сприятливі умови були для поета, порівнюючи з його життям ув Орській фортеці, і як ставилися до нього всі його супутники, а насамперед начальство та офіцери загону⁵⁾. По Азовському морю на шкуні „Константинъ“ плавав Шевченко перебуваючи в офіцерській каюті. Плавба 1848 року тяглася з 25 липня до 23 вересня, а 1849 р. з 6 травня до 22 вересня. На суходолі перебував Т. Г-ч із 19 червня до 24 липня в Раїмі, зимував з 23 вересня до 5 травня 1849 р. у Кос-Аралі, як і останні дні

¹⁾ Твори Шевченка, вид. Яковенка 1911 р. т. II, с. 356. ²⁾ Ibid., сс. 357—358. ³⁾ Ibid., с. 358. ⁴⁾ „Кіевск. Стар.“ 1896, № 2, с. 130. ⁵⁾ М. Ч а л и й, „Жизнь и произведение Т. Шевченка“, К. 1882, сс. 73—74.

з 22 вересня до 8 жовтня того-ж таки 1849 р. Численні вірші, які написав поет за ці півтора роки (більше як 40), помітив він Кос-Аралом, і записав у своєму відомому „Захалавнику“. Сам Шевченко був, оскільки можна в умовах заслання, задоволений з подорожі й перебування на степах і на морі, хоча туга за рідним краєм, своїми людьми і неможливість постійних зносин шляхом листування відбивалися на його настрої, що й виявлялося, наприклад, у таких віршах:

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України.

За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом...

У додаток до того, що ми знаємо за Аральську експедицію з надрукованих уже джерел ¹⁾, подаємо ще дрібні довідки з щоденних заміток О. І. Бутакова, де згадується Шевченко. Під 29-м числом липня 1848 р. умістив він перелік 27 службовців на шкуні „Константин“, на випадок розподілу провіанту, в такому тексті:

„Начали кампанію чини, которымъ при семъ именной списокъ — командиръ шкуны лейтенантъ Бутаковъ, корпуса штурмановъ прапорщикъ Поспѣловъ, генеральнаго штаба — штабсъ капитанъ Макшеевъ, корпуса топографовъ прапорщикъ Акашевъ, старшій офицеръ Александръ Истомина, переведенный изъ 45 флот. экипажа; унтеръ-офицеры Рахматулла Абизаровъ, Дмитрій Садчиковъ, Пареевъ Ключинъ; рядовые: марсовый Иванъ Петренко, І статьи — Калистратъ Парфеновъ, Аверьянъ Забродинъ, Густавъ Термъ, Іонъ Полетаевъ, Григорій Ормянскій, Михайло Вороновъ, Тарасъ Фунинъ, Иванъ Ивановъ, Григорій Васильевъ, Никита Даниленко, Абдулъ Осиповъ; 2-й статьи — Гаврило Погорьловъ, Андрей Сажовъ, Николай Трифоновъ; рядовые линейныхъ батальоновъ — Т а р а с ь Ш е в ч е н к о (ж и в о п и с е ц ь), Хома Вернеръ (для геологич. изслѣдованій) ²⁾; деньщики: Иванъ Тиховъ при лейт. Бутаковъ, Матвѣй Сидоровъ шт.-кап. Макшеева“.

Того-ж таки 1848 року є в рукопису рапортичка хворих 8 рядових за серпень і вересень, поміж ними і Шевченка, за якого подано відомість, що він слабував з 10 до 30 серпня „головною болью“.

Другий додаток торкається неприємної справи з довгом Шевченку, який він прохав підпоручика 5-го батальону Бархвица повернути йому в кількості 68 карб. 30 коп. Бархвиц не тільки відмовлявся від того довгу, а навіть вимагав „поступить съ рядовымъ Шевченкою по всей строгости законовъ... за ложное предъявление претензіи“. У відповідь на це обурений командир 4-го батальону, де на той час служив Шевченко, Матвеев, прохав 10 квітня 1849 р. начальника 23 піхотної дивізії дати „зависящее распоряженіе о законномъ удовлетвореніи рядового Шевченка и огражденіи его отъ подобнаго вышеизложенному притязанія“ ³⁾. В чернетках нашого рукопису є такий запис з приводу цієї справи:

„Вслѣдствіе предложенія В. В-дія за № 5 отъ 5-го Января 1849 г. честь имѣю донести, что рядовой ввѣренный Вамъ батальона Тарасъ Шевченко показалъ мнѣ 1-ое, что подпоручикъ Бархвицъ взялъ у него взаймы 68 р. 30 коп. по случаю отъѣзда своего ⁴⁾ изъ Орской крѣпости въ Оренбургъ; 2 ое, о займѣ этомъ было извѣстно ротному командиру рядового Шевченка штабсъ-капитану Степанову, но батальонному командиру не было извѣстно, и 3-е, что хотя у рядового Шевченка заемнаго письма... не имѣется, но долгъ этотъ засвидѣтельствовалъ передъ г. бригаднымъ командиромъ штабсъ-капитанъ Степановъ, который о немъ говорилъ съ подпоручикомъ Бархвицемъ“.

Тарас Григорович закінчив своє здійснення обрисів узбережжя Аральського моря та малюнків степів і виконав їх дуже гарно, так що О. І. Бу-

¹⁾ М. К. Чалий, *op. cit.*; Є. Гаршин, „Шевченко въ ссылкѣ“, „Историч. Вѣстн.“ 1886 р., кн. 1; М. Стороженко (Н. И.) „Первые четыре года ссылки Шевченка“ „Кіевск. Стар.“ 1888 р. кн. 10; К. Оберучев, „Нѣсколько новыхъ матеріаловъ для біографіи Шевченка“, „К. Ст.“ 1893 р., кн. 2; Н. Д. Н., „На Сыръ-Дарьѣ у ротнаго командира“, „К. Ст.“ 1889, № 3; Васильев, „Къ біографіи Т. Г. Шевченка“, „К. Ст.“ 1896, № 2; А. И. Родзевич, „Шевченко въ Закаспійскомъ краѣ“, „Рус. Старина“ 1891, кн. 5, та инш. ²⁾ Хома Вернер — засланецъ з Поляків, що був дуже корисним експедиції, переводячи працю геологічних та ботанічних розвідок; найцінніші його дослідження торкалися покладів кам'яного вугілля, пластування якого знайдено на північно-західному узбережжі Аральського моря. ³⁾ Копія справи за № 901 надрукована в „Кіевск. Стар.“ 1891 р. № 2, с. 335 ⁴⁾ Себ-то Бархвица.

таков міг клопотатися перед корпусним командиром Обручевим за талановитого маляра, прохаючи дати йому відпустку з далекої пустелі до Оренбургу „для окончательной отѣлки живописныхъ видовъ, чего въ морѣ сдѣлать невозможно и для перенесенія гидрографическихъ видовъ на карту“— на це Обручев дав дозвіл 12 травня 1849 р., і 8 жовтня Шевченко виїхав з лейт. Бутаковим через Аральське море та степ до Оренбургу, куди добрався 10 листопада. Вітаючи на прощання Кос-Арал і Аральське море, Т. Г-ч писав так у вересні 1849 р.:

Готово! Парус розпустили...
Прощай, убогий Кос-Арал!

Нудьгу заклую мою
Ти розважав таки два літа.
Спасибі, друже...

Бутаков в Оренбурзі передав головному начальникові альбом нарисів Шевченка і підкреслив у хвалебних виразах усе корисне, що дав експедиції поет-маляр, і тоді почалися клопоти, щоб підвищити „рядового Шевченка въ чинъ унтер-офицера“. Але не так склалося як жадалося: з Петербургу якраз надіслано наказа заарештувати Т. Г-ча і перевести слідство про порушення ним військової дисципліни та „высочайшей воли“, яка заборонила йому писати і малювати хоч-би там що і хоч-би з якого приводу. Тоді почалася справжня „страда“ поетова після невеличкого відносного відпочинку в далеких степах: слідство скінчилося 13 жовтня 1850 р. засланням його в Ново-Петрівську фортецю на 7 довгих років.

Подав Ігнат Житецький.

Марко Лукич Кропивницький.

(Спогади).

Це було в 1888 році. Я переживав тяжкі часи. Повернувшись з заслання в 1887 році, я упевнився, що потрапити знов до університету мені не вдасться через звичайнісіньку причину: насамперед вимагали свідомства про політичну благонадійність, але дістати його було неможливо, бо я перебував під неявним доглядом поліцейського ока.

Мало не рік даремних зусиль привели до того, що замість університету я опинився на сцені. Спричинився найголовніше до цієї події, що дала мені невимовне задоволення, а моїм батькам багато горя, Марко Лукич Кропивницький.

Познайомився я з ним ще в сімдесятих роках, перебуваючи учнем шостої класи реальної школи в Кременчуці, де він служив у російській трупі і вже тоді мав успіх у найбільш різноманітних ролях. Згадую його у п'єсі „Ревизор“ М. В. Гоголя, в ролі городничого. Це був найкращий з усіх городничих, яких мені довелося бачити на провінційальних сценах. Він також силкувався грати Отело, але це слабо в'язалося з його верхнім виглядом, і частенько йому гукали з завжди чуйної гальорки: „Марко, де твоя люлька?“.

Про люльку нагадували тому, що він виступав иноді в дивертисменті під гримом москаля і співав куплети: „Сидит солдат на боку, курит трубку табаку“. В ті часи драматичні актори виступали також у оперетах. Пригадую його в ролі Юпитера в оперетці: „Орфей у пеклі“, де він пересипав роллю власними вигаданими фразами, наприклад, „Пагану табаку став надсилати Рофе¹⁾ до Олимпу“.

Раз у якійсь опереті де він грав обдуреного дядька, коли він прикладав хустку до очей, полилися річки сліз. Очевидячки, в хустці загорнено мокро губку. Диригент Франц Козак так реготав, що перестав

¹⁾ Тютюновий фабрикант.

диригувати. Після турецької війни великий успіх мала мелодрама „Сестра милосердя“ з пострілами, з перевозом поранених і іншими разючими ефектами. Марко Лукич грав доброго генія для москалів — лікаря. Публіка казilas і без кінця викликала його після кожної дії. У нього був м'який теплий тон гри, що заходив у саму душу.

На наших учнівських виставах М. Л. режисерував. Перша роля, що її я грав під його режисурою, була роля Чацького в „Горе от ума“. Начитував мені ролю герой-коханець трупи О. П. Лавровської — Пивоваров, талановитий і симпатичний артист. На жаль, він дуже пиячив, і мені таки доводилося з ним чаркувати... Раз, коли я так набрався, то вертаючись додому під чаркою, попався я назустріч нашому інспекторові О. П. Петрову, який у приватній розмові висловлювався українською мовою: „Ах ти, поросля погане, де це ти набенькетувався? Геть мені до карцеру!“ Я проседів за цю провину цілу добу на хлібі й воді.

Зустрічався я з Марком Лукичем у Лисаветі, де він виступав у громадському клубі в аматорському гуртку, що був дуже добре zorganizований і де виступали такі сили, як Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), Марія Тобілевичка та інші. Серед аматорів М. Л., як професіонал, головував.

Лисавет та Кременчук — ось два міста, де я періодично стикався з Марком Лукичем. Скінчивши гімназію в Полтаві 1878 року, я довго не зустрічав М. Л. Повернувшись з заслання в році 1887, я знов почав зустрічатись із ним у домі його тітки Зайковської, багатії дідички. Його вже тоді вважали за видатного українського артиста, автора багатьох п'єс. З цього часу почалося близьке наше знайомство, що згодом вилилося в приятелювання.

В домі Зайковської завжди можна було зустріти різноманітні елементи лисаветського суспільства. Серед них М. Л. був за божка. Йому подобалося що його величали, і він приймав хвалюбу, як належне.

Частенько ми з ним стикались за картами й на полюванні. Головною рисою його характеру була надзвичайна скнарість. Приємний та дотепний балакун, що вражав масою гострих слів та анекдотів коли йому карта фортуни, він ставав настирливим, кидав грубості партнерам, жбурляв розрахункові гроші, обурено вставав ізза столу серед гри, і мовляв був дуже далекий від джентельменства в той час, коли фортуна одверталась од нього. Через кілька хвилин, опам'ятавшись, він замазував своє обурення і знову ставав божком бесіди. Йому все прощалося. Навіть свою скнарість він умів затушковувати такими вихватками, ставити в такі рамці, що вона не була огидною.

„Гляди-ж, Онисю, як будеш їхати повз Пашутина ¹⁾, купиш ти закуски: сиру, кавіару, пляшки зо-дві або зо-три вина та увечері привезеш, у мене збираються гвинтити“. Кінчається гра, і при розрахункові я нагадую йому про куплене. „А ти-ж хіба не їв, що-ж я тебе хіба повинен на сало годувати?“.

М. Л. був багато обдарованою різними талантами натурою: до чого-б він не взявся в галузі мистецтва, все йому ішло в руку: він чудово рисовав, писав акварелею, олійними фарбами, грав на декотрі струменти, особливо добре грав на бандуру. Іноді, сидячи в колі близьких людей і потішаючи їх балясами, М. Л. швидко кидає всіх та відходить у свою кімнату, перервавши розмову на найцікавішому місці... Проходить година, друга — нема його. Гості починають розходитись. „До побачення“ — гукаємо в двері його кабінету. „Постривайте, я зараз...“. Минає ще кілька хвилин, і він з'являється із зшитком у руці. „Сідайте, я вам про-

¹⁾ Бакалійна крамниця.

читаю, що я надряпав". Розуміється, всі згодні послухати, і він читає декілька написаних яв. із нової п'єси. Він тоді одночасно писав „Зайди-голову“, „Дві сем'ї“ та „Пісні в лицях“. Читав він майстерно в тоні осіб, що їх він малював, сам гучно реготав у смішних місцях, а скінчивши, допитливо дивився на слухачів. Тут починались без кінця дебати з приводу огріхів, що помітили слухачі. М. Л. ніколи не здавався і запінившись, боронив свої положення; траплялося, що він починав гудити критиків, але-ж на дальшому сеансі, коли він поновлював у пам'яті слухачів те, що вже читано, виявлялося, що багато дечого виправлено згідно із зробленими зауваженнями. Таку систему читати те, що написано уривками, він називав „фільтрацією п'єси“.

Вільний від роботи час М. Л. віддавав полюванню. Так само, як і за картами, настрої його цілком залежав від успіху полювання. Зробить хто-небудь із мисливців декілька вдалих пострілів, і тільки-що веселий Л. М. стає зразу причіпливим, злим, несправедливим; але-ж як пощастить йому самому звалити 2—3 валюшнів, вдало підрізати зайчика або потягти з високостів небесної блакити швидкольотного чирика, ізразу він приходить у добрий гумор і знову стає таким-же чарівним розмовником, яким ми його знали завжди.

Його вигадкам та жартам на полюванні й ліку нема. Край міста жив у своєму садку якийсь Чистоган, старий буркотун, що крім свого саду, люльки, рушниці та „ретривера“ не хотів нічого знати про те, що твориться на світі. М. Л. завжди вибирав його своєю жертвою. Розмову з ним він починав звичайно так: „Здоров будь, Чистоганюшу, що твій ретривер ще не здох?“ — „А чого-ж йому, боронь боже, здихати, воно ще молоде!“ — „Еге-ж, молоде, твій одноліток... А валюшні є?“ — „Одного зігнав, значить висипка є“. — „Ти їх мабуть так налякав твоїм ретривером, що вони аж до Бобринцю майнули“. Старий бурчить: „Налякав, я й рушниці в руки не брав“. Павза. — „А жінка тебе била сьогодні?“ — „Піди, спитай її“ — „Ну не сердься, ходім“. Рушниці не давав він підняти Чистоганові, щоб не сказати під руку, коли той націлявся на піднятого валюшня: „Ой, не попадеш!“ — „Трясця твоєї матері!“ — огризався старий і безумовно не поціляв. Тут вони вже не на жарт лаялись, і доходили іноді до того, що Чистоган кричав: „Геть ік чортовій матері з мого саду!“ „Та я-ж жартую!“ — виправдувався М. Л. — „Добрі жарти — під руку гавкати!“.

Влітку 1888 року М. Л. перебував у маєтку Зайковської біля села Хведорівки Лисавецького повіту за 12 верстов від села Суслівки, де я тоді проживав. Він часто приїздив до мене рибалити, привозив вудки — і цілими днями проседжував під вишняком на березі ставка, куди з вечора кидали ми манину. Коропи клювали добре... Треба було бачити радість палкого рибалки, коли після довгих зусиль йому вдавалося вивести більшу рибину, підсікти й витягти її на беріг. Туди йому й страву носили. Їв М. Л. багато шей з великим апетитом, а найбільш коли приносили вареники з сметаною. Тут він з приказками з'їдав їх безліч, примовляючи: „Ану покладіть-лишень ще, та ще на ще“ й т. ин.

В один із таких наїздів М. Л. помітив на мойому письмовому столі збірник його п'єс і зацікавився дізнатись, хто це їх читає. Я сказав йому, що деякі п'єси знаю на пам'ять. „Ану прочитай що-небудь“. Я з великим запалом, але дуже хвилюючись, прочитав деякі монологи з „Невольника“. Це вирішило мою долю. „Тобі треба бути на сцені, і яко мога найшвидше“. Тут він мене познайомив з його стосунками до членів славетного його товариства, що вже встигло з великим успіхом побувати під його орудою в Петербурзі. З його слів виходило, нібито його виживали з товариства, і взагалі так усе склалося, що доводиться йому нову зби-

рати трупу; що це справа занадто важка, бо на артистичному українському ринкові бракує акторів, і тому треба вдатись до аматорів.

Я був цілком зв'язаний справами батьків, знав що мій від'їзд буде великим матеріальним та моральним ударом для всієї сем'ї, але я твердо надумавсь послужити українській сцені і дав М. Л. свою на те згоду. Він упевнив мене, що не пройде й двох місяців, як він вимуштує мене на ролі героїв-коханців.

Незабаром ми вдвох поїхали до Новоукраїнки, де існував український аматорський гурток, поклавши собі за мету намітити серед його членів потрібних нам артистів. Нам пощастило там, бо ми зразу натрапили на двох талановитих виконавців: Ф. В. Левицького та Є. Ф. Зарницьку, котра тільки-що скінчила музичну школу в Одесі. Ось тут треба було бачити натхненню й енергійну діяльність М. Л-ча: в Новоукраїнці ми були наприкінці серпня, а в грудні в М. Л-ча була вже нова трупа; складалася вона з саменької молоді, що ніколи не виступала ще на справжній сцені.

Формували трупу в Харкові, але почати вистави М. Л. вирішив у Білгороді в казармах місцевого батальйону де була імпровізована сцена.

Важко уявити навіть, скільки труднощів та енергії довелося покласти М. Л-чу на створення цієї трупи. Кожному артистові доводилось за вказівками на пробах іще начитувати ролі вдома. Молодь ніяк не могла звикнути до нових життєвих умов, до нових потреб... Що-дня траплялися всякі „qui pro quo“. Деякі з новоспечених артистів не знали навіть, що означає бути в складі товариства, одержувати „марки“, і розуміли, що це якась особлива акторська монета. Серед дорослих уже артистів траплялися й зовсім молоді хлопці, і з ними багато доводилося працювати, щоб до пуття їх довести. У трупу брали людей здебільша з інтелігенції, але траплялись безпосередні талановиті виконавці і серед зовсім некультурного люду.

М. Л. докладав усіх сил, щоб перші вистави не одштовхнули місцевого громадянства, що видимо цікавилось невиданою в Білгороді вигадкою. Нарешті, після довгих хвилювань виставили невмирущу „Наталку Полтавку“. Публіки було дуже багато, оплесків і викликів — безліч. М. Л. аж сяє: він перевірів свою молоду армію й упевнився, що з неї будуть люди...

Після цього тільки почалося трудове артистичне життя, і про нього й досі приємно згадувати. Це була в повнім розумінні школа, де складали щоденні іспити. Для молоді публіки не існувало, боялися тільки М. Л-ча, і на цьому ґрунті виникали иноді прекомічні казуси: зробити, наприклад, молодий артист на сцені промах, невдатний рух, тощо, і голова мимохіть боязко повертається до лаштунку, де завжди на своїй варті М. Л. ретельно стежить за кожним рухом свого учня. — „Ониську! — сичить він мені на сцену: — чому це в тебе приросла до боку права рука?“ Я сам помічаю, що рубаю повітря тільки лівою рукою, і силкуюсь орудувати й правою рукою, але тоді відмовляється служити ліва рука, а М. Л. докоряє: „О, ліва рука подохла...“.

Траплялося, що після важкої, повної хвилювання вистави вернешся у свою кімнату (ми всі жили в одному готелі — я в одній кімнаті з Ф. В. Левицьким) і ляжеш спати із свідомістю, що виконав свій обов'язок... Але недовго вдається поспати. Не постукавши в двері, вломлювався М. Л. і переривав солодкий перший сон: „Ти що-ж це, бісова душе, наробив? Так бився зі мною на шаблях, що викликав регіт у публіці. Уставай, я тобі покажу, як це робиться“. — „Марко Лукич, я не можу, я стомлений, завтра!“ — „Ах ти-ж недотепо, вставай, бо все одно не вийду поки не встанеш, ледащо!“.

Я стою перед ним у самій білизні, а він у кожусі тиче мені мій ціпок: „Цить, кошеня крадене!“ — кричить він упевненим тоном. „Цить, сатано

люта! — мимоволі впадаю йому в тон. Ціпки заміняють шаблі, і ми провадимо останню сцену з „Назара Стодолі“. Нарешті, задоволений з лекції, він сідає на постіль, важко дихаючи, й починає розказувати що-небудь дуже цікаве. Ми з Ф. В. Левицьким терпеливо ждемо, коли він нам нарешті дасть спокій.

„Ох ви, лежні, проспите свої молодощі! ну, дрихніть, чорт із вами, а я ще піду писати“. Коли-ж то він спав?.. Бували дні, що він лягав спати вдосвіта, а о 10 годині уже був на репетиції. Йому нічого не шкодило, скінчивши репетицію о 3 годині, спочити декілька хвилин, глибоко замислившись (група вся на сцені жде неначе смертного вироку), потому кілька глибоких подихів з присвистом, і раптом, — о жаж! — „Погано, погано, лятаймуть!... давайте спочатку“. Суфлер вертається на своє місце, і ми починаємо репетицію знову з першої дії. Годині о 6 М. Л. дозволяє нам розійтись, та ще з наказом: „Прочитайте ролі, пам'ятайте всі мої вказівки“. М. Л-ча цікавили всі дрібниці життя його співробітників, він устрявав навіть у їхні родинні справи, приводив до згоди задержуватих молодих півнів; не без того, щоб і йому не доставалось іноді на горіхи.

Пригадую такий випадок. У нашу трупу всунувся досвідчений актор і бувалий чоловік Р. Він зразу накинув оком нашу драматичну артистку Б., дівчину літ вісімнадцяти, наївну та вельми симпатичну, тай почав її переслідувати некоректними пропозиціями. Молодь зі слів самої Б. дізналась про цю оказію, і почала дуже обурюватись проти Р. Знайшлися такі вояки, що хотіли йому ребра полічити. М. Л. довідався про це та зумів сторожко й делікатно дізнатися про всі деталі цієї справи. Добре-ж досталося від М. Л-ча поручникові запасу Р., котрого він у присутності товариства іронією, сарказмом та кепкуванням довів до того, що він, мало не плачучи, прохав вибачення в Б.

Про самого М. Л-ча ходили негарні чутки, що ніби то він не від того, щоб закликати молодих артисток до себе й „начитувати“ їм ролі. Я категорично заявляю, що всі ці легенди не мають під собою ніякого ґрунту. Багато років я жив з ним як одна душа, ділився з ним найтаємнішими думками, а тому беру на себе сміливість стверджувати, що з М. Л-ча був чудесний сем'янин, правда трохи з важким характером, але бездоганний щодо своїх молодих артисток. Своїм становищем — „голови трупи“ він не зловживав. Про епізод з поручником запасу Р. я оповів не без наміру. Взагалі вступ у наше товариство артистів, що вже мали великий досвід у житті, вносив розлад, який кінець-кінцем привів до розпаду нашу молоді й симпатичну громаду. М. Л. виявляв велику прихильність до артистів першої його трупи, і дивлячись, як іноді молодь псувала доручені ролі, він глибоко зітхаючи і присвищуючи (це була його манера розмовляти) каже: „Ех, подивився-б ти, як цю саму роль грав М-ч“, забуваючи, що він-же сам виховував і шліхував цього М-ча. Але тільки бувало одержить він щире цидулку від якого-небудь Х або У із плеяди „славетних“ з проханням зарахувати до складу нашого товариства, він згоджувався, і в трупу прибувала нова особа, справді талановита, але на диво чужа нашим інтересам та завданням.

Звісно, поява цих талантів завдавала цілу низку прикrostів М. Л-чу. Вони вносили розгнузданість, зіпсуття та пияцтво, а молодь не відставала від „славетних“, заражаючись поганими прикладами. Це була одна з найбільших тактичних помилок М. Л-ча, і він це пізніше зрозумів, але було вже запізно каятись.

Одною з найперших жертв була молода, талановита артистка Базарова. Поява її в нашій трупі була зовсім екстраординарна. Якось пізно вночі розбуркав нас М. Л.: „Уставайте, лежні, діло є, я вас познайомлю

з артисткою, що приїхала до нашої трупи". На наше бурчання М.-Л. одповів тим, що здер з нас укривала і заявив, що спати все одно не дасть. Нехотя ми з Ф. В. Левицьким одяглися і почваланали в кімнату М. Л.-ча. Бачимо, аж сидить молода білява дівчина з великими, на диво симпатичними очима, у приношеному пальті й білим хутряним капелюші. Позналились. — „Приїхала до мене з трупи Филиповського і прохає зробити з неї українську артистку“.

Познаюмивши нас із нею, М. Л. каже: „читає чудово“, і тут-таки запропонував їй що-небудь продекламувати. Вона прочитала монолог Олени з другої дії „Глитай, або-ж павук“—після того, як тая дістала відомості про зраду Андрія. Вона погано володіла українською мовою; але читала з усієї сили наболілої душі. Не пройшло й двох місяців, як Ніна Базарова зробилася в нашому товаристві зіркою першої величини. Шліхувати цей природній талант і артистично її виховувати взявся М. Л. Після кожного її виступу за чаєм після вистави, коли вся молодь збиралась до нього, щоб вислухати цілу лекцію про зроблені огріхи, особливої уваги він надавав Б. „Працюй, Ниночко, і з тебе люди будуть“.

Але „не так склалося, як жадалося“. Чужа душа — темний ліс. Ніна почала замислюватись, неуважно ставилась до виконання ролей, і ніяке моральне підтримування М. Л.-ча не змогло спинити неминучого. Ніна закохалася в талановитого коміка М., з плеяди „славетних“, але страшенного гультай-запаяки. Всі перестороги від М. Л.-ча розбивалися від одного погляду М., і Ніна, на превеликий жаль цілого товариства, стала його дружиною. Минуло кілька місяців спільного їх життя, і невірноважена, вражлива Ніна сама собі смерть заподіяла, прийнявши велику дозу карболки.

М. Л. читав промову над передчасною домовиною. Читав він її із зшитку, бо на імпровізації він був нездатний. Я не можу пригадати ні одного випадку, щоб М. Л. на вечірках, коли його вшановували промовами, також що-небудь відповідав. Звичайно він з великою увагою слухав промовців, і на прохання сказати що-небудь після повторного відмовлення, зважливо мотнувши головою, проводив рукою по чолі та з глибоким почуттям починав: „У Києві на Подолі було колись“, або „Думи мої, думи“. Читав М. Л. чудесно. І справедливо вважали його за найкращого читця. Обрав він для читання „Ченця“, „Думи“, „Минають дні“ а на напосідливі прохання повторити, читав „Горлиця й горобець“, або свої куплети „Терепере-куку“, що тепер стали історичними і що виконують їх грамофони.

Про те, як він виконував ролі, він сам ніколи не говорив, але з задоволенням посміхався, коли хто з учнів, або з прихильників вихваляв його виконання тієї чи іншої ролі. Найкращими ролями в його великому репертуарі були: Іван Карась („Запорожець за Дунаєм“), Виборний („Наталка Полтавка“), Іван Непокритий („Дай серцеві волю“), Коваль („Невольник“), Йосип Степанович („Глитай“), Захарко („Зайдиголова“) і Шпонька („Як ковбаса та чарка“). В ролі Шпоньки він був незрівняний. Узагалі в кожную роль він що-разу вносив нові деталі. Докінчених артистів він не терпів... Вічна робота, вічне вдосконалення. Ці два фактори прогресу театру він проводив усе своє життя, вимагаючи так від себе, як і від усіх, хто мав який стосунок до театру.

На М. Л.-ча можна було легко впливати в небажаному дусі. Пригадую такий випадок. Трапилося це в Ялті. Виставляли п'єсу „Зайдиголова“. Я був у настрої і гаряче провів останню сцену четвертої дії, що кінчається словами: „Тату, візьміть мене за чуба“. М. Л. був зворушений, обняв мене й сказав: „Сьогодні ти вперше грав так, що краще й не треба“. Я був на сьомому небі від цієї похвали. Яке-ж було мое здивування другого дня на репетиції, коли він у присутності всіх товаришів,

у досить роздратованому тоні, звернувся до мене: „Яким це типом ви вчора грали?“ (коли він сердився на кого, то завжди переходив з „ти“ на „ви“). „Я прохав-би вдруге не відступати від моїх указівок на репетиції“. Я остовпів, але прочитавши насмішку в очах товаришів, одмовив: „Ви-ж учора мене вихваляли та щеї обняли“. — „То Вам, мабуть, приснилось, г. Суслов. Ще раз прошу грати так, як я показую“. Це мене так вельми схвилювало, що я того дня не обідав. Потім уже я дізнався, що артистка, яка була зі мною в контрах, сказала М. Л-чу за вечірнім чаєм: „Суслов сьогодні зіпсував Вам усю п'есу, він грав другим типом“. Цього було досить, щоб він змінив власний погляд.

Піддатливістю його користувалися різні прихвостні, щоб вивудити нову рольку, а це безумовно відбивалось на всій справі, але М. Л. ніколи не признавався зразу в своєму гріху ба навіть обстоював свої заходи; але згодом, коли вже минуло багато часу, він сам атестував гру такого артиста: „Я ще ніколи не бачив такого паршивого Стецька, як грав його П.І.“.

М. Л. був дуже меткий та дотепний. Пригадую такий випадок. За царату українські трупи повинні були грати відповідну кількість дій російських і українських, щоб коли ставите українську п'есу, що має п'ять дій, то будь ласка, в той-таки вечір ставте і п'ять дій російських...

Вистави тяглись далеко за північ, іноді кінчали п'есу вдосвіта. Деякі „помпадури“ вимагали виконувати цілком отой циркуляр про відповідність актів. Приїхали ми якось до Кременчука, де повновладно хазяйнував відомий творець „діла Скитських“ — поліцмейстер Іванов; він добився, щоб виконуючи 5 актів п'еси „Доки сонце зійде, роса очі виїсть“, виконано щеї п'ять російських водевілів. Уже друга година ночі, а нам ще треба грати два водевілі. Стомлені подорожжю (приїхали ми на виставу просто з поїзду), ми лазимо по сцені, як мухи восени.

М. Л. поклав обмежитись на трьох водевілях, і про це повідомили публіку. Зняли грим і виходимо в фое, де нас зустрічають чоловіка з 50, що видимо нас вартували. М. Л. шепоче до мене: „Бачиш, Кременчучани мене не забули, хочуть мабуть подякувати, коли-б тільки не гутали!“ Із натовпу вийшов промовець. „Что же это Вы, г. Кропивницкий, пишете на афише пять водевилей, а играет только три, потрудитесь возвратить деньги“. Одна мить ніякової тиші, і М. Л., глузливо прижмурюючи очі, питає діловим тоном: „Ви скільки заплатили за квитка?“ — „Трицять копійок“. — „Це виходить по три копійки за акта, ви не додивились двох актів, приходьте вранці в касу, і вам вернуть шість копійок“. Натовп засоромився й позові почав розходитись. — „От тобі й Кременчучани!“ — шепоче М. Л., глибоко зітхаючи.

Одержав він якось телеграму від артиста Н., що колись дуже образив М. Л-ча і серед сезону дезертував із трупи: „Набридло орлові літати — шукає рідного гнізда“. — „Пролітайте мимо“, — була відповідь. Якийсь Португалов запрошує телеграмою, щоб Л. М. з трупою „прокатался по Волге и по хребту Урала“. Відповідь: „Дуже старий лазити по хребтах“.

Ті дні, що вільні були від вистав, ми присвячували полюванню. Тут М. Л. зовсім перетворювався. Звичайна важка хода його зовсім мінялася, і він легко, по-балетному, плигав з купини на купину, жартував, реготав і вів довгі розмови з селянами, що проводили нас на полювання. Пригадую, як одного разу селянин спитав М. Л-ча про те, з чого він живе. — „Служу в театрі“. Селянин докірливо похитав головою: „Тіятри це чорти батька зна що, тай гріх“. Тоді М. Л. прочитав йому цілу лекцію про значення театру, але селянин твердо стояв на своєму й диспута скінчив питанням: „А вам це не вадить, що ви такі товсті та перекидаєтесь?“.

Одного разу в Симферополі ми з М. Л-чем вийшли в поле на куріпки

і непомітно забрались у маєток поміщика Черкеса. Почувши наші постріли недалеко від оселі, він прискакав верхом і грізно почав вимагати, щоб ми віддали йому наші рушниці. М. Л. відповідав, а я ще пригрозив, націлившись на нього, і сказав, що він має право притягти нас до судової відповідальності, записавши наші прізвища.

Коли я вимовив прізвище „Кропивницький“, Черкес почав прохати вибачення й запрошував нас до себе в оселю обідати. Ми, розуміється, згодилися і виявили за обідом суто мисливський апетит. Після обіду Черкес улаштував для нас полювання з гончими. Мені пощастило, і я у два загони, дякуючи щасливому перегону, взяв двох зайців. Вже надвечір завели собак утретє. Скоро вони знюхали слід і почали гнати. Прислухаюся, заяць біжить далеко перед нами. Треба було перетяти йому путь, і я кинувся бігти через поляну, коли чую розпучливий голос М. Л-ча: „Ой, Ониську, ой, мені дуже погано, ой!“ Я дуже злякався й кинувся його ратувати. Він стояв, притулившись до дерева, і приклавши руку до серця важко дихав. — „Що з Вами, любий М. Л-чу?“ — Він оддыхався, а потім каже спокійно: „Та мені нічого й не було, але я не хтів, щоб ти застрелив третього зайця“. Це був жарт на ґрунті мисливської заздрости.

Залишаю істориків українського театру визначити ту велику роль, що її мав М. Л. для української драматичної літератури і для народного театру. На мій погляд він був за його будівничого у точнім розумінні цього слова, але за все моє з ним життя не чув я від нього, щоб він цим вихвалявся. Україну він кохав над усе, віддав їй усі сили своєї творчости, але ніколи не підкреслював цього, не „відокремлювався“ від інших націй, як робили це так звані серед акторства „добродії“. Прислужившись на російській сцені, він з повагою ставився до російських і європейських класиків, свою мову він часто пересипав цитатами з великих творів. М. В. Гоголя він поважав із побожністю та завжди підкреслював, що тільки велика любов до України керувала пером невмирущого письменника.

Бувало прийдеш до М. Л-ча поговорити з приводу будлі-якої справи, або про яке сценічне непорозуміння, він замість відповіді приймає театральну позу й засипле тебе цілим монологом: „Зови мене вандалом, я это имя заслужил“.

Побували ми з М. Л-чем у всіх більших центрах України, Росії та Кавказу, двічі возив він нас до Петербургу, де мав великі знайомства серед письменників та артистів. Там він себе počував, як риба у воді, не оминаючи жодного випадку освіжити мозок серед корифеїв літератури й мистецтва. — „Віриш, Ониську, — ділився він зі мною своїми думками: — як тільки ногою ступлю з поїзду на ці анахтемські „торці“, чую наче нова кров заграє по жилах, нові ідеї, нові мрії. Люблю Петербург...“

Перший наш приїзд туди був вдатний з усіх боків. Другі-ж наші одвідини Петербургу, дякуючи приїздові туди трупі М. К. Садовського, поділили українську публіку на дві частини, та щеї до того М. Л. підпав знову під вплив попередніх товаришів, що умовили його виїхати до Пскова. Я й досі не можу зрозуміти, що примусило цього досвідченого войовника опустити поле баталії тоді, коли багато шансів були на його боці. Це був початок кінця нашого молодого товариства, що існувало мало не три роки. У Пскові в усіх руки спустились, енергія витрачувалась, коли ми впевнилися, що М. Л. веде справу до загибелі. Це вже було останнє конання, а у Варшаві, куди ми перемандрували, товариство скінчило своє існування.

З М. Л-чем я підтримував листування довгі роки, але стосунки були до-краю силувані. Я počував, що нам треба особисто зустрітись, щоб усі

непорозуміння зразу розвіялись. Ця радісна для мене зустріч трапилась у Москві, куди М. А. приїхав з колишніми товаришами М. К. Заньковецькою, М. К. Садовським, О. К. Саксаганським та ин. Я тоді отаборився з моїм товариством у театрі „Акваріум“, що на Садовій вулиці, в Москві-ж таки, де ми вже грали коло трьох місяців перед їхнім приїздом. Вирішив я одвідати мого вчителя М. А-ча. Дізнавшись про його адресу, пішов до нього години о 10 ранку. Він ще спав, і мені не хотілося його будити. Проседів я більш як годину над його ліжком, аж поки він прокинувся. Побачивши мене, він, замість привітатись, зразу на мене напався: „Навіщо ти ставиш таку п'єсу, як „Фауст“? Не суперечу щоб ставити російські п'єси, але такої гидоти, як пародія Гетевого „Фауста“, я тобі ніколи не подарую“. — „Марко Лукич, а навіщо Ви, я читав, ставили в Петербурзі „Обозрение Петербурга“? Моє запитання збило його зразу з пантелику, і він, обнявши мене, промовив: „Твоя правда, коли иншим часом нема чим харчувати трупу, то й сам не знаєш, на яку ступити“.

Проседжували ми з ним дні й ночі тай не могли досить набалакатись. Знову в нього були нелади з товаришами, що нібито не досить його поважали та будімо затирали його. Він почував себе дуже втомленим і мріяв про відпочинок на хуторі. Поцікавився я заглянути в книгу, що лежала на його письмовому столі. Це була Шопенгауєра філософія. На мій погляд, цей письменник багато йому нашкодив у галузі творчости: М. А., один із найяскравіших оптимістів, яких мені довелося зустрічати на своєму віку, заразився пекельним песимізмом. Позитивні типи вислизували з кола його спостереження, він зазначав тільки все негативне. Я звернув його увагу на це явище, але він сумно хитав головою: „Нема нічого одрадісного в житті, світ змінився, люди де-далі більше звіріють“.

Тільки в собі самому він не спостерігав ніякої зміни: постарів він сильно, трохи згорбився й став далеко менший на зріст. Слухав я його в п'єсі „Запорожець за Дунаєм“. Куди подівся могутній його голос? Не співав він уже, а хрипів і важко дихав. Коротко кажучи, постарів наш любий учитель. Якось необережно в розмові з ним я висловився, що артист повинен залишити сцену, коли він помітив початок „diminuendo“ у своїй творчості. М. А., навпаки, доводив, що світичі мистецтва повинні вмерти на своїй позиції, покликався на такі авторитети, як Россі та Сальвіні, що до глибокої старости дивували увесь світ технікою та школою.

Після зустрічі в Москві я тільки листувався з М. А-чем. Одержав я від нього дуже теплого листа в Берліні, куди мене одвезено хворого лікуватись. Він силкується в листі відтягти мою увагу від тяжкої хвороби й улити бадьорість у мою пригнічену душу. Чи гадав-же я тоді, що переживу тебе, мій любий навчителю?

Року 1908 я грав у Петербурзі й випадково дізнався, що сем'я М. А-ча перебуває в столиці. У мене з'явилася думка в останній раз показати М. А-ча в Петербурзі, і я надіслав йому запрохання на гастролі. Він згодивсь та приїхав. Ми всі його учні оточили його тією увагою, яку він заслужив, і недовгочасне його перебування серед нас було ясным та радісним святом. Він почував себе чудесно, і я дивувався знову його енергії. Важко було йому на сцені з руху губів партнера відгадувати, що той каже. Глухота його так дуже збільшилася, що доводилось голосно гукати щоб він що-небудь почув.

Був я свідком його тріумфу на урочистому святкуванні Т. Г. Шевченка. Довго він не міг розпочати читання через бурхливі вигуки й оплески тисячної юрби — його прихильників, які мабуть передчували, що бачать М. А-ча востаннє.

Читав він так само майстерно, як і минулими роками, повторював на вимогу публіки без ліку. Довго він в антрактах розмовляв зі мною з приводу вистав, що я давав у Гоголівські дні в Народньому Домі імператора Миколи II. Одну таку виставу він бачив („Сорочинський ярмарок“) і признався, що все життя він мріяв грати перед такою робітничою аудиторією.

Остання наша зустріч із М. Л-чем сталася в Лисаветі, в тім-таки році. Він приїхав гастролювати до трупи Колесниченка. Обідав він у мене з А. П. Затиркевичкою і здивував нас своїм бадьорим виглядом, навіть глухота його набагато поменшала. Возив я його на сільсько-господарську виставку, що тоді була в нашому місті, і він із великою увагою розглядав усі експонати, був дуже здивований з великої молотарки американської системи (вона-ж таки правила й за трактор та за автомобіль).

„Коли-ж то в наших селян заведуться такі машини?“ — пробурмотів він сумно, купивши кілька статуєток Т. Г. Шевченка, з глини виліплених, що продавали ганчарі.

Гастролі його відбувалися при повних зборах. Після його від'їзду більш ніколи не довелося мені з ним зустрічатись. Стежив я за його гастрольми, читаючи рецензії, що з'являлись у часописах із різних міст, читав у київській „Раді“ його інтерв'ю з приводу українських труп, що так багато їх розвелось, а також злосливий відгук ображених полтавських та міргородських „Кокленів“, що він їх величав „шантрапою“.

Мимоволі згадувалась французька приказка: „Il n'y a pas des grands hommes pour le valet de chambre“.

Незабаром М. Л. дотримав слова: він умер на своїй варті, вертаючись із гастрольної подорожі.

Подав Онисим Суслов.

Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік.

Питання про свій рід, як відомо, порушив у своїх автобіографічних листах до акад. С. О. Єфремова та Мих. Мочульського сам письменник Михайло Коцюбинський. Першому Коцюбинський писав: „Рід мій ведеться од давніх українських бояр“¹⁾, а другому: „Родився... в родині урядовця, яка походить з давнього боярського українського роду“²⁾. Заява письменника викликала різні здогади. Вислів письменника про походження „від давніх українських бояр“ треба приймати в розумінню „давніх українських дворян“. (Гадка М. К. Зерова). Так саме розумів це місце в автобіографії М. Коцюбинського Юр. Сірий, пишучи, що „батьки його походили з давнього дворянського роду“ (Село 1910, № 41).

А академик Єфремов поставив взагалі під сумнів походження роду нашого письменника від давніх українських бояр, назвавши заяву Коцюбинського „невинним екскурсом в родовід „давніх українських бояр“, щоб затушувати „невисоке та в очах громадянства й непочесне становище службове його батька“¹⁾.

Думку акад. Єфремова намагався заперечити брат письменника Хома Коцюбинський. Він нагадує про існування документу: „Витяг з протоколу депутатського шляхетського зібрання Подільської губернії“ з лютого 1832 р., написаний польською мовою на двох гербових аркушах по кар-

¹⁾ М. Коцюбинський, Твори під редак. акад. С. Єфремова том V, с. 216. ²⁾ Ibid., с. 220. ³⁾ Акад. С. Єфремов, „Коцюбинський“. Київ 1922, с. 7.

бованцеві кожний, каже, що Матвій Коцюбинський (дід) одержав цього витяга на прилучення до шляхетства всіх своїх синів, між иншим і батька нашого Михайла, та що рід наш записаний в шосту частину родовідних книжок, в якій лічаються шляхетські роди, що доказали своє шляхецьке походження за триста років до складання шляхецьких грамот¹⁾.

Можна погодитись, що подібний документ існував²⁾, але за зміст його, переказаний усно, ручитися не можна. До того-ж і дальша розповідь письменникового дядька Андрія, що переказує її Хома Коцюбинський (подаю її тут), лишається й на сей день легендою.

Пращур Коцюбинських, Кочубей, був утікач з Кримської орди. Втік він спочатку до Запоріжжя, а звідти до Поляків. При польському дворі одержав шляхецтво й був маршалок двору. Не бажаючи мати прізвища Кочубей, вважаючи його за ганебне (Кучу — намет, бей — начальник, — його мали різні ватажки з Запоріжжя), він подав прохання, щоб йому змінено прізвище на шляхецьке. „Нех бендзе Коцюбинські“ — вирішив польський король.

Один пращур Яким був галицький ловчий.

(Реальніше поясняє походження прізвища „Коцюбинський“ Всеволод Ковердинський, що довідався про це від свого батька.

Коли Поділля було під Польщею, то козаки, роблячись панками по своїх земельних наділах, стали до прізвища свого додавати -инський, -інський, -вський, -цький, підробляючись до прізвищ польських панів. Звідси пішла зміна козацьких прізвищ, а саме: з Коверди — Ковердинський, з Коцюби — Коцюбинський, з Кози — Козицький).

Щоб з'ясувати це питання, подам деякі свої міркування та документи.

Одже дворян Коцюбинських родовідна книга „Подольського Дворянського Депутатського Собрания“ не знає³⁾. Трапляються вони тільки в „Списку дворян Киевской губернии“⁴⁾ Тут ми знаходимо чимало Куцюбинських, що їх записувано декількома нападами, починаючи від 1838 й до 1903 р.

З документу⁵⁾, що на підставі його роблено початкового запису 23 лютого 1838 року⁶⁾, ми бачимо:

„Предокъ рода сего Андрей Коцюбинскій былъ жалованъ по привилегіи Короля Польскаго Августа II. 1728-го чиномъ Галицкаго Ловчаго и владѣлъ имѣніемъ съ крестьянами въ селѣ Коцюбинѣ состоящимъ, которымъ наслѣдовали внуки его Максимиліанъ и Онуфрій, коими сіе имѣніе въ 1776 году продано; изъ нихъ отъ Максимиліана произошелъ Семень владѣвшій вотчиннымъ съ крестьянами имѣніемъ торець называемымъ“.

З цього самого документу ми довідуємось, що звиногородські дворянські депутатські збори ще 27 червня 1835 р. ухвалили всіх нащадків Максимиліяна та Онуфрія „признати в дворянском достоинстве со внесением в 6 часть родословной книги“, але сенатський департамент затвердив тільки декого; нащадки-ж Онуфрія мусили ще подати законні докази. Вони, зібравши потрібні документи, просили подати ті документи до сенату в герольдію на затвердження, щоб тим здобути прилучення до

1) Хома Коцюбинський. „Україна“ 1927 рік. кн. I, с. 194. 2) На жаль цей документ, що зберігався у Романа Коцюбинського, тепер загубивсь. 3) Див. „Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Подольской губернии“. Изд. Подольского Дворянского Депутатского Собрания. Г. Каменец-Подольск, 1897 г. 4) Издание Киевск. Двор. Депут. Собрания. Киев 1906. 5) Документ цей становить копію при відношенні „Киевск. губерня. управления хозяйств. отд. стол восьмой“ до „Киевского Дворянского Депутатского Собрания“ 9 березня 1865 р. № 4882. 6) Використанням цього документу завдячую В. В. Міяковському.

роду Коцюбинських, затвердженому указом сената 23 лютого 1838 р. під № 1107. Сенат затвердив, але це сталось пізніше аж року 1849.

Серед нащадків галицького ловчого Андрія (з усної традиції, як ми бачили, Якіма) ми не знаходимо Федора, що відповідав би прадідові нашого письменника уніятського попа Федора Коцюбинського. З другого боку, хоч дворяни Коцюбинські „герба Зданович“ ішли по Київській та Подільській губернях і хоч Федір Коцюбинський був майже сучасником галицького ловчого Андрія, проте в нас нема ніяких даних, щоб упевнитись, що вони були з одного роду.

Сам документ, що його наводить з пам'яті Хома Коцюбинський, хибний тим, що власне сам витяг з протоколу шляхетських депутатських зборів Подільської губ. не міг прилучити до шляхетства синів Матвія Коцюбинського, бо на це треба було ще затвердження сенатського департаменту герольдії. Реальне в цих відомостях є тільки те, що ще тоді, як молодші сини були малі, Матвій Коцюбинський, певно бачучи, що вони не йдуть далеко освітою, дбав про те, щоб добути прилучення синам до дворянства.

В цих заходах він певно спирався на сенатський указ 28 лютого 1838 року № 1107 (в пам'яті Хоми Коцюбинського лютий 1832 року), прив'язуючи й себе до галицького ловчого Андрія. Можна припустити, що Матвієві, як протоєреєві, пощастило здобути й санкцію від подільських депутатських дворянських зборів, але цей факт не може правити за доказ, що наш письменник справді походив від якогось мітичного Кочубея, чи навіть історичного ловчого Андрія, дарма що сам письменник Михайло Коцюбинський, здається, щиро вірив у цю легенду, а на паперах, адресованих поліції, завжди підписувався „дворянин“¹⁾.

Отже думка акад. С. О. Єфремова про „маленьку ваду у великої людини“ Михайла Коцюбинського, про фантастичність фрази, що рід його „ведеться од давніх українських бояр“, що акад. Єфремов висловив її 6 років тому, має повну силу й на сьогодні.

Певні відомості про рід Михайла Коцюбинського по батьковій лінії сягають не надто далеко в глибину поколінь. Прадід його Федір Коцюбинський був уніятський піп і являв собою небуденну натуру, що в другій половині XVIII століття знайшла вияв своєї багатой енергії в бурхливих подіях соціальної боротьби, що в ній тоді, як і завжди, зокола показуючи свою незаінтересованість до „земних справ“, важила так багато церква. Отже, здається, ми не знайдемо жодного збірника церковних актів з Поділля 70-тих та 80-тих років XVIII ст., де-б так чи инакше жива хвиля життя не вивела з рівноваги непогамованого отця Федора, він бо не тільки міцно тримався унії проти православ'я після першого поділу Польщі, але й завзято провадив боротьбу з ненависними йому православними попами. 23 грудня 1773 року Федір Коцюбинський, що був тоді певно парохом у Вишновці, та уніятський декан Іван Розворович захопили церкву в селі Бортнику, де починав правити службу православний піп Ілля Павлюковський. Вони одняли Павлюковському євангелію, одіпхнули його від престолу, стягли антиминса, заховавши його в книжку. Учинивши та кож погром на жертovníку, Федір Коцюбинський почастував схизматика Павлюковського шей лайкою, „поносними словами“. Тільки салдати карабінерного полку змогли церкву повернути назад, у лоно православ'я. Але завзятий уніят Коцюбинський не заспокоївся. Він уночі проти 24 грудня напав на дім того самого Павлюковського і, узявши сокири,

¹⁾ Інтересно, що офіційальні установи, куди навіть Михайло Коцюбинський подавав документи про походження, трактували його тільки „сын титулярного советника“.

намагався відбити церкву, проте не встиг і примушений був кинути Бортник¹⁾.

Через п'ять років по цьому акти²⁾ показують нам моральне обличчя енергійного уніята в відношенні до своїх духовних овець. Федір Коцюбинський, тоді вже парох села Тодорівки, як показали свідки селяни, зокрема Матвій Залевадний, замість викладати християнську науку своїм парахвіянам, часто одвідує коршму. Одного разу, міцно напившись, він за якусь провину наказав своїм дякам Матвія Залевадного посадити в куну, але Залевадний не дався. Тоді парох сам схопив Залевадного за чуба і потяг на цвинтар, де неслухняний Залевадний і одержав 4 удари віровками від дзвонів. На суді Коцюбинському зводили на очі шей такі вчинки: він повинчав удівця з удовою, подавши всі три оголошення в будень без причастя, а декількох чоловіка за те, що вони не заплатили гроші, не сповідав цілий великий піст. Кара Коцюбинському від судді була така. Він мусив відбути п'ятиденну реколекцію, заплатити 15 польських гривень інстigatorові духівницьких справ, стільки саме Залевадному та 16 польських гривень путьового та судового. Через 4 дні Федір Коцюбинський уже подав поручительство, що він виконає вимоги суду, і спеціальним актом³⁾ звільнено його від заборони. накладеної 26 квітня. Проте й поручительство тут нічого не вдіяло. Через три роки (18 квітня 1782 р.) Ф. Коцюбинському знову інкримінувалося⁴⁾, що він робітнику Матвієві Залевадному не заплатив 15 польських гривень, не відбув 5 денної реколекції, не заплатив 16 польських гривень судового та путьового. Крім того додавалось: Коцюбинський не платить катедраліка, на деканатських соборах поводить ся зухвало на спокусу інших, та, на решті, будши під заборonoю (супенсою), без дозволу діє тайнства. На цей раз присуд був суворіший. Суддя тільки зухвале поводження на соборикові визнає за недоведене, а в інших пунктах присудив Залевадному заплатити 31 гривню, оголосив його „неключимым“, засудивши на двотижневу реколекцію духовну при Грановському базиліянському монастирі. На випадок непослуху загрожував формальним карцером; катедралік зобов'язав тут-таки заплатити місцевому деканові. Разом з тим суддя зробив обвинуваченому канонічне попередження.

Восени 1779 р. пароха Ф. Коцюб. ми бачимо на тій самій посаді в с. Вишківцях, а 30 вересня до Винниці уже надходить і судова скарга на нього від власника частини села Вишковець Молодізівського⁵⁾. На Коцюбинського з братчиками впало таке обвинувачення. Крепак Дацько лежав хворий у нестямі. Дбайливий парох примусив його на помин душі офірувати 10 колодок пасіки, що з них 7 узав собі, а 3 пішло на братство. Коли Дацько видужав, то став жебраком, бо не міг заплатити Молодізівському десятини. На суді Коцюбинський виправдувався тим, що Дацько, видужавши, не вимагав від свого духовного батька бджіл, навпаки просив одправити сорок обідень. Суддя так розв'язав справу: Дацькові повернув 10 колодок; з них на користь Молодізівського 2 колодки десятини; а приплід присудив Коцюбинському за 40 обідень.

Через рік Федір Коцюбинський уже знов у Тодорівці і знов фігурує в процесах. 16 грудня 1880 р. вступила до суду скарга⁶⁾, що парох Коцюбинський тяжко побив „уродженого граціального“ жителя с. Тодо-

¹⁾ Матеріали для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 г. Каменец Подольск 1891. Стор. 35. ²⁾ Труды под. епарх. историко-статистич. комитета. Выпуск. 5. Каменец-Подольск 1890—91. Стор. 12. ³⁾ Труды комитета для историко-статистических описаний подольск. епархии. Выпуск второй. 1878—1879 гг. К.-Подольск. Стор. 149. ⁴⁾ Ibid. Выпуск третий. Стор. 335. ⁵⁾ Труды ком. для истор.-стат. опис. под. епархии. Выпуск второй. Стор. 60. ⁶⁾ Труды комит. для истор.-стат. опис. под. епархии. Выпуск третий. Стор. 334.

рівки Казимира Осовського, а Коцюбинський і собі скаржився, що Осовський його, пароха, в своєму домі так побив, що Коцюбинський пролежав трохи не тиждень тяжко хворий.

Тут-таки в Тодорівці Федір Коцюбинський, здається, знайшов і кінець своїй паракхвіяльній кар'єрі. В судовій справі 28 червня 1785¹⁾ про це так розповідається. На церкву с. Тодорівки накладено місцевого інтердикта. Парох та провізори цієї церкви мусили заявити своєму урядові, що вони хочуть посвятити церкву. Але Коцюбинський та провізори, не зважаючи навіть на наказ генеральної візити, проволікали з цим. Особливо було неприємно судді, що великі свята проходили без церковної одправи. На суд прибули тільки провізори Андрій Атаман та Венедикт Нагорній. Обвинувачені від усієї корпорації провізорів заявили, що через сувору зиму та голодний рік вони так збідніли, що їм ніяк не можна було клопотатися про дозвіл, а парох також не піклувався, бо їздив по ярмарках і тепер не прибув на суд тому, що поїхав на ярмарок у Брусилів. Постанова судді була така: дозволити місцевому деканові посвятити церкву, знявши з неї інтердикта. Коцюбинському суддя заборонив правити службу та одержувати будлі-які прибутки з приходу, „супсенсував його“ й одняв паракхвію, а щоб паракхвія не була без пароха, на місце Коцюбинського призначив шабельнянського пароха Михайла Радецького.

Так до повного індеферентизму у справах релігії еволюціонував парох Коцюбинський, прадід нашого письменника. Діти Федора Коцюбинського та жінки його Насті, Федір та Матвій, виступали на паракхвіяльну арену вже тоді, як доля Польщі, а значить і доля-унії на Поділлі, була вирішена. Почали вони з того, що приєдналися до православ'я. Про старшого сина Федора ми маємо такі відомості. Народився він у Вишнівці року 1768; навчався руського письма та латинського язика до класи риторики; посвятив його на уніятського пароха в міст. Голованевське року 1794 уніятський митрополит Тодосій Ростоцький (в Радомишлі)²⁾; а 12 серпня того-ж таки 1794 року він уже разом з паракхвіянами до „уманського духовного правління“ подав заяву, щоб приєднатися до православної церкви³⁾. Коли саме його брат Матвій Федорович перейшов до православ'я, нам не відомо. Відомо тільки, що народившись десь року 1780, він на 28 році життя одержав в с. Нестерівцях, 8 верстов від Дунаєвця, православну паракхвію, що налічувала вже 12 літ перебування в православії після унії. Це було в листопаді 1808 року⁴⁾. Матвій Коцюбинський був не такий, як батько, бо просидівши ціле своє життя на одній паракхвії (47 рок.) від начальства заслужив собі протоверя, а від паракхвіян пошану. Помер у тому-ж таки селі 5 липня 1850 року; поховано його біля церкви; плита й хрест і досі збереглись. Кажуть⁵⁾, що й тепер щороку, в день смерті його хрест квітчається вінками та правиться панахида: така добра пам'ять по ньому лишилась у паракхвіян.

Матвій Коцюбинський мав синів: Антона, Миколу, Андрія, Олександра та Михайла⁶⁾. З них здається, самий-но Антін став парохом на паракхвії⁷⁾.

¹⁾ Труды Комитета для историко-статист. описания подольск. епархии. Выпуск третий. Стор. 335. ²⁾ Труды комитета для историко-статистич. описания под. епархии. Выпуск второй. 1878 — 79 р. Ст. 46. ³⁾ Роки 1793 та 1794 були роками масового переходу уніятських попів у православ'я. ⁴⁾ З церковних книг с. Нестеровець. Див. також „Труды под. еп. истор.-стат. комит. Выпуск 9. П. д редакц. свящ. Евфимия Сецинского“. Стор. 952. ⁵⁾ Всеволод Ковердинский. ⁶⁾ Всеволод Ковердинский. ⁷⁾ Антін Матв. Коцюбинський був парохом у Винницькій повіті; роками 1850—1858 у м. Янові, потім у с. Пиляві (рр. 1858—1872) й нарешті останні шість років (1872—1878) посідав паракхвію в с. Сокиринцях, де й помер (згадує онук його Всеволод Ковердинський).

Ось що пригадує про Коцюбинських Всеволод Ковердинський, що його мати була дочкою Антона Коцюбинського, а батько був парохом у Новоселиці Винницького повіту:

„Андрій Матвійович приїздив у Новоселицю, і тому я його знав. Він був веселий та доброзичливий. Приїзд його до нас був для нас святом. Служив він приставом у м. Межиріві недалеко Новоселиці. Олександр Матвійович також був становим приставом і довгенько жив із своєю родиною в моїх батьків, коли він лишився без посади. Анекдотист, що завжди перебував у веселому настрої. Родина його не була йому тягарем. З Миколою Матвійовичем я познайомився у Михайла Матвійовича. Служив Микола Матвійович у якійсь економії“.

Тепер подивимось, що в нас є цілком певного про батька письменникового.

Михайло Матвійович народився десь року 1827. Про його молодечі роки та роки навчання нам нічого невідомо. Є тільки згадка ¹⁾, що вчився він у Кам'янці, скінчив правничу школу Кабінетного відділу, але як мало йому, поповичеві, личить ця школа, читач сам розуміє ²⁾. Михайло Матвійович почав рано служити. Першу посаду протоколиста Коцюбинський мав у з'єднаній палаті карного та цивільного суду в Кам'янці ³⁾. Уже на 25 році життя батько нашого письменника одержав перший урядовницький чин реєстратора ⁴⁾. Хоч і поволі, проте Михайло Коцюбинський як урядовець посувався наперед. 1859 року він, живучи в Винниці, уже „губернський секретарь“ ⁵⁾. 1870 року, маючи посаду секретаря Винницького „уездного суда“ ⁶⁾, Михайло Коцюбинський пишеється „коллежский секретарь“. Такий чин лишається на ньому щеї 1876 року. На урядовницькій піраміді на цьому Коцюбинський підлазить ще тільки на один щабель: він стає „титлярным советником“ ⁷⁾ то певно одержав, звільняючись з посади в Барі. Далі титулярного Мих. Матв. не пішов.

¹⁾ Зі слів Хоми Коцюбинського. ²⁾ В. Ковердинський не цікавився освітою Мих. Матв., але в розмові з ним видко було, що він, якщо скінчив школу, то нижчу. Те-ж саме треба сказати про його дружину Ликеру Коцюбинську. ³⁾ Зі слів Хоми Коцюбинського. ⁴⁾ Цей чин Коцюбинському надано з 23 квітня 1852 р., а указ царський (зберігався в Романа Коцюбинського, а тепер у черниг. музеєві) видано 16 лютого 1855 року. Подаю тут копію з цього документу:

„Божією милостію Мы Николай Первый, Императоръ и Самодержецъ Всероссійскій, и прочая, и прочая, и прочая.

Извѣстно и вѣдомо да будетъ каждому, что Мы Михаила Коцюбинскаго, за оказанную его въ службѣ Нашей ревность и прилежность, въ Наши Коллежскіе Регистраторы тысяща осмьсотъ пятьдесятъ второго года Апрѣля двадцать третьяго дня, Всемилостивѣйше пожаловали и учредили, яко же Мы симъ жалуетъ и учреждаемъ повелѣвая всѣмъ Нашимъ подданнымъ онаго Михаила Коцюбинскаго за Нашего Коллежскаго Регистратора надлежащимъ образомъ признавать и почитать; и Мы надѣмся, что онъ в семъ ему отъ Насъ Всемилостивѣйше пожалованномъ чинѣ такъ честно и прилежно поступать будетъ, какъ вѣрному подданному надлежитъ. Во свидѣтельство чего Мы сіе Правительствующему Сенату подписать и Государственною Нашею печатью укрѣпить повелѣли. Данъ въ Санктпетербургѣ Февраля 16 дня 1855 года.

Сенаторъ и Кавалеръ Іосифъ Гуринъ (нечитко).

Сенаторъ и Кавалеръ (нечитко).

Сенаторъ и Кавалеръ Валентинъ Зубковъ (нечитко).

Исправляющій должность Товарища Герольдмейстера

Секретаръ (нечитко).

Въ Сенатѣ въ книгу записанъ подъ № 2641.

При запечатаніи въ Министерствѣ Иностранныхъ Дѣлъ подъ № 4960.

⁵⁾ Року 1862, коли Мих. Матв. був ще „губернским секретарем“, його брат Андрій був уже „коллежским секретарем“.

⁶⁾ Повітовий суд. де служив Мих. Матв. за секретаря, містився в будинку Сененка на вул. Шолома Алейхема. Х. Коц-му здається, що Мих. Матв., втерючи посаду секретаря повітового суду, був деякий час повітовим стряпчим у Винниці.

Поруч із успіхами на службі було в Михайла Коцюбинського високе як на Винницю положення в громаді. Вперше одружився Мих. Матвійович коли йому було 32 роки, з Олимпіядою Андрійовною Рибіцькою, донькою засідателя винницького „уездного суда“, дівчиною вже також не молодую (Лета невесты—сказано в шлюбному записі—31)¹⁾. Це було р. 1859, 8 листопада. Від першої жінки Мих. Матв. мав двох дочок: Марію, що народилася 17 серпня 1860 року, та Софію—10 вересня 1862 року. Але Олимпіада Андр. пожила недовго. Року 1862 уже Мих. Матв. зробився вдовцем²⁾ і одружився з Ликерою Максимівною Абазою.

За пращурів Ликери Максимівни ми нічого певного не знаємо. Одно напевне можна сказати: Абази на Слобідській Україні та в Винниці в ХІХ столітті—дрібні урядовці³⁾. З двох сестер Ликери Максимівни одна Олександра була одружена з Кульчицьким—офіцером⁴⁾, але жила з ним недовго; пізніше здобувала засоби до життя приватними лекціями (була гувернанткою Теофанії Міхневичової, що її дітей потім, як вона одружилась із Антоном Мончинським, навчав Михайло Коцюбинський), ходила в українським убранні⁵⁾, та Марія Максимовна, що одружилася

¹⁾ Ці всі відомості подаю на підставі метричної книги винницького Преображенського собору рр. 1857—1870. ²⁾ Перша дружина Мих. Матв. померла 23 жовтня 1862 р. а поліг. В записі, треба гадати помилково, подано, що вона померла 24-х літ (треба—34-х).

³⁾ У книзі „обыкной“ винницького Козьмо-Дем'янівського собору (р. 1803—1838) є запис 3. ІІ. 1807, де свідок під час шлюбу був колезький реєстратор Евграф Абаза.

Іван Ржепецький свідчить, що в с. Гавришівці в архіві він находив папери з підписом: становий пристав Абаза. Йому здається, що й Максим Абаза був становий пристав. Правда, цим відомостям суперечить заява Віри Говорової, що в Винниці довідалася буцімто, що дід по матері Михайла Коцюбинського був предводитель дворянства (маршалок), бо його жінку Тодосію потім, як вона стала вдовою, деякі знайомі звали „маршалковою“.

В родині Коцюбинських про походження Ликери Максимівни збереглися такі перекази через Хому Коцюбинського: Пращур. матери письменника був молдавський господар. Батько її був значний урядовець з офіцерів, що за якісь офіцерські витівки його вислано в Петербургу до Винниці. Він за мостом купив шматок землі. Через Марію Міхневичову (знала родину Коцюб. у Винниці роками 1886—88) дійшло, що Ликера Коцюбинська садибу з будиночком одержала в спадщину від батька Абази,—генерала, що жив у Тульчині.

Ликера Коцюбинська вважала себе за родичку Абазів—дворянського роду, молдавського походження, бо писала синові Хомі, як він був у Петербурзі, щоб той зайшов до родича сенатора Абази (певно до Н. Сав. Абази—сенатора та члена державної ради, або до Олександра Огієвича Абази, що був за міністра фінансів р. 1880).

В збірникові „В. В. Руммель и Голубцов. Родословный сборник русских дворянских фамилий. Том I. С. Петербург. Издание А. С. Суворина 1886“ подаються такі відомості про основоположника дворянського роду Абазів:

„Илья Андреевич Абаза, молдавский боярин и ворник Бутушайский; в 1676 г. получил подтвердительную грамоту на наследственные поместья; принял русское подданство в польском городе Яворове (25 мая 1711 г.); в тот же день пожалован ему чин полковника, а в 1718 г.—46 дворов в с. Двуречном (Волошский Кут) (стор. 1)“...

Серед нащадків цього Абази на стор. 4 подано представника цього роду, що він може й є батько Ликери Максимівни Коцюбинської (висловлюю це як гіпотезу С. К.).

„Максим Андреевич, артиллерии подполковник. р. 1789, 18... Ж. 1) Елисавета Романовна Кучерова; 2) Наталья Петровна Н. Н. От 2-го брака 3 сына“...

Далі на стор. 6 подано й синів його, але не 3, а аж 4-х:

„Александр Максимович, р. 14 марта 1835. Иван Максимович, р. 24 февраля 1836. Евгений Максимович, подпоручик, дворянской опеки (1877), р. 6 августа 1837... Аркадий Максимович, р. 30 июля 1843“.

Третя дружина Максимова Тодосія, син Андрій, сестри Ликери Максимівни тій вона сама, коли це справді вона донька Максима Андрієвича, могли, зрозуміло, не потрапити в цей дворянський список.

Мушу додати, що Х. М. Коцюбинський на моє запитання відповів, що ці відомості стосуються не до діда письменника Михайла Коцюбинського, бо він чув від бабуні, що синів у діда Максима „було лише два—Андрій (капітан) та Мар'ян (учитель)“, але категорично він не заперечує, признаючись що „про свого діда я дуже мало знаю“.

⁴⁾ Свідчить Хома Коцюбинський. ⁵⁾ Свідчить Марія Міхневичова.

з Олександром Блоневським, дрібним урядовцем скарбниці, що у рік народження письменника був „коллежским регистратором“¹⁾).

Ликера Абаза дружилася з Коцюбинським з „конечної потреби“, бо треба було якось збутися злиднів. До того й перша дружина Олимпіада, помираючи, просила свою товаришку стати за жінку її мужеві та бути матір'ю сиротам, що вона лишала. Так Ликера Максимівна стала за дружину Мих. Матв., не люблячи його²⁾.

Роки життя Мих. Матв. у Винниці по другим одруженні були, треба гадати, щасливими роками: посада давала забезпечення родині і можливість родині навіть плекати аристократичні звички; серед урядовницького світу Михайло Коцюбинський був людина своя. Доволі вказати на те, що сина первака від другої жінки, прийдешнього письменника, що народився 5/17 вересня 1864 року, хрестив батько першої дружини Коцюбинського засідатель винницького повітового суду колезький асесор Андрій Рибицький. Другого сина Хому р. 1870 хрестили винницький повітовий лікар — надворний совітник Завіновський та жінка повітового землеміра Никитникова.

Сам Мих. Матвійович, що його син письменник у листі до Мочульського³⁾ скарактеризував, як „сангвініка з вічними фантазіями, які ніколи не здійснювалися, запальний, але добрий чоловік“, мав пристрасть до коней та до всього, що зв'язане з ними — до малюнків, атласів, літератури про коні⁴⁾. Він коней звичайно утримував аж четверо, і разом з Павлуцьким, присяжним повіреним, брав участь на кінських скачках у Варшаві. Хома Коцюбинський пригадує, що коли було повезе в Варшаві, тобто коли Мих. Матв.-чу пощастить було взяти приз на скачках, то було закупити усього. А то було проіється й телеграфує, щоб мати вислала грошей. Ликера Коцюбинська було останнє продає, а гроші висилає. Потім, коли Мих. Матв.-чу був у Барі, в нього була вже тільки пара коней. А під час служби в Кукавці загинула й остання пара коней, що її везено залізницею з Варшави. Мих. Матв. разом з Павлуцьким позивали залізницю; 2 роки тяглася справа, але залізниця довела, що самі позивальники винні, бо не зачинили дверей у вагоні. Так що пізніше, коли родина Коцюбинських жила в Станиславчику, то в них описувано майно на виплату пересудку.

Мих. Матв. любив дуже робити сюрпризи, і ця звичка лишилась у нього й тоді, коли родина перебувала напередодні остаточного зубожіння. От нема грошей, а він було закупити усього, йдучи з міста: і солодкого і вазонів і сукна, а на другий день їсти нічого⁵⁾.

¹⁾ В родині Коцюбинських (через Хому Коцюбинського) зберігся ще переказ про брата Ликери Максимівни Андрія Абазу. Він був штабс-капітан російської армії, а брав участь у польському повстанні 1863 року. Сталось це так. Андрій Абаза був захопаний у Польку, дочку дідиша Сабанського. В одному замку на Брацлавщині повстанці наклали силу зброї. Там-таки була й родина Сабанських. Одержавши наказ захопити ротою замок, штабс-капітан Абаза конем верхи поїхав уночі попередити повстанців. Але не встиг своєчасно повернутися й коли біг назад, то його захопило російське військо й посадили в каземат палацу графа Грохольського, що в П'ятничанах (3 верстві від Винниці). Андрія Абазу мали розстріляти, але наступної ночі Поляки визволили його, зробивши напад на П'ятничани. Абаза втік до Америки, одружився в Сабанською й деякий час писав звідти листи. Проте з документів знаємо, що Андрій Максимович Абаза був „Киевской уголовной палаты чиновник“, коли 1869 року „тримав до хреста“ молодшу сестру письменника Лідю (метрична книга Винницького Преображенського собору рр. 1857 — 1870).

²⁾ Зі слів Марини Печерної, що чула це від Ликери Коцюбинської. ³⁾ М. Коцюбинський й. Твори під ред. акад. Єфремова. Том V, стор. 223 ⁴⁾ Всеволод Ковердинський каже, що в Коцюбинських була фамілійна пристрасть до коней, бо й Антін Матвійович та його син Виталь (попи) дуже добре розумілися на конях та кохалися в них. ⁵⁾ Зі слів Хоми Коцюбинського. Крім того, він додає: „Батько любив усе прекрасне. Закоплювався гарним чоловіком, дитиною, селом“. В офіційних паперах Мих. Матв. писався „руським“, говорив удома російською мовою, а товаришував з Поляками, бо то „тонкі“ люди.

Цілком інший характер мала мати письменникова, молодша за свого чоловіка на років 8—10. Про неї син письменник, згладжуючи її негативну рису—василолюбність, та порівнюючи характер її з батьковим, сказав, що в неї характер „більш сталий“¹⁾. Так висловлювався про неї Мих. Коцюбинський, якого вона любила й для якого була здатна на самопожертву. Для інших-же в родині, особливо пізніше, як на родину насунули злидні, ця „сталість“ просто переходила в деспотизм і особливо в відношенні до пасербиць Марії та Софії²⁾. Першу з них, що рано й померла, Ликера Максимівна, як сама потім признавалася³⁾, опарила гарячим казаном із салом, а в другій під її рукою виробилась прихильність до крадіжок, інтерес до „коротання“ часу з салдатами. Пізніше вона зовсім утекла з дому⁴⁾. Проте перед громадою Ликера Максимівна з'являлась в іншому аспекті. Вона молодюю жінкою була гарна, вихована по світському, так добре розмовляла польською мовою, що й справжні Польки могли їй позаздрити. А на бенкетах вона таки просто визначалася споміж усіх інших, як справжнісінька королева. Цю-ж саму рису—уміння поводитись у громаді—одмічає у своїх спогадах і Саліковський (що бачив її уже в часи життя в Барі). „Добре пам'ятаю, що мене вражав у матері Коцюбинського, її незвичайний як на наш гурт образ та манери, як вона поводитися. В них почувалося щось „світське“, я-б сказав навіть аристократичне“⁵⁾.

Дитячий вік будучого письменника проходив за дуже сприятливих обставин. „Я жив в атмосфері теплих, сердечних відносин“—признавався він⁶⁾. За няньку в Михайла була Хима, що власне виняньчила й усіх менших дітей, тобто Лідю, Хому та Ольгу та Льоню. Хима ця треба гадати вперше й при звичаїла уху Мусі до українського слова; вона-ж бо й є представниця тієї челяди, що від неї в дитинстві Михайло чув українську мову. А на дев'ятому році, занедужавши на запалення легенів, він у гарячці почав говорити українською мовою й тим дуже здивував батьків. „Потому,—продовжує М. Коцюбинський у своєму автобіографічному листі,—коли я видужав, часті розмови про цей факт розбудили в мене інтерес до українського слова, і вже 9—10 літ, пам'ятаю, я склав українські пісні на віршечь народніх“. Тоді-ж таки у Мусі була гувернантка Христина Павлівна⁷⁾. Так щасливо йшло життя в родині Мих. Матв., аж поки він не втратив посади в Вінниці.

1) М. Коцюбинський. Твори під редакцією Бфремова. Том V, стор. 223. Всеволод Ковердинський гадає, що Ликера Коцюбинська була молодша за свого чоловіка років на 15—20.

2) Всеволод Ковердинський, що пізніше за часів перебування родини в Шайгороді одвідував далекого родича Мих. Матв. і не міг детально знати стосунки в родині, проте й він спогадуючи, нотує: „Для нерідних дітей Марії (Марію він помилково називав Вірою) та Софії Ликера Максимівна, мати Михайлова, була справді мачухою. Для них вона була неприйнятна й суха жінка“.

До речі, ніякого пасинка у Ликери Коцюбинської не було, як не було й старшого брата в Михайлика. В. Зборовець просто наплутав, переказуючи зі слів В. Ковердинського колишнє життя родини Коцюбинських („Черв. Шл.“ 1927 р., кн. 12., с. 135 та 136). Хома Коцюб. також помилково не згадує про свою старшу на 10 р. сестру Марію („Україна“. 1927 р. кн. 1—2, с. 195).

3) Зі слів Марини Печерної. 4) Про цю саму сестру Михайла Коцюбинського Виталь Боровик 5. XII року 1903 писав письменникові з Житомира: „Був оце нині в мене бр. Боржковський і оповідав, що віднайшлася якась то сестра Ваша Зося. Тепер вона сидить укупі з своєю дочкою, вже дівчиною на 17-й весні, в його на хуторі в Вінниці“.

5) Саліковський А. „Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском“. „Укр. Жизнь“ 1916, кн. IX, стор. 52. 6) М. Коцюбинський. Твори. Том V, стор. 224. 7) Хома Коцюбинський каже, що гувернантка Михайликові була щей у Барі, але Галина Богачезька це заперечує.

Річ у тому, що в одеській окрузі судової палати, що до неї належала й подільська губ., року 1869 почато переводити в життя судову реформу 1864 року, яка десь на початку сімдесятих років дійшла й до Винниці. Ось тут при переході на нові рейки суда в Винниці у Мих. Матв-ча й виявилася риса, що дала право О. Саліковському в своїх спогадах назвати його урядовцем старого типу¹⁾: невміння пристосуватися до нових обставин²⁾. Можливо, що тут катастрофічно вплинув відхід від суду дворян, що його підтримували, насамперед Андрія Рибицького — засідателя.

По тому Мих. Матв., 45-літня людина, пішов на службу до того відомства, що в його діяльності також було щось споріднене з роботою в старому повітовому суді: в поліцію. Позбувшись посади в Винниці, він через клопотання жінчині³⁾ влаштувався на посаду поліцейського надзирателя в заштатне місто Бар⁴⁾, куди його призначив могилівський справник Титаренко. Напевне тут допоміг також Павлуцький — присяжний повірений, що з Мих. Матв-чем приятелював ще з часів визволення селян з крпацтва, коли Коцюбинський допомагав Павлуцькому робити різні акти.

В Барі під той час було декілька промислових підприємств. Громадські сили, що помітніш вирізнялися споміж інших, були урядовці, підприємці та комерсанти. Розповідають⁵⁾ такий характерний випадок на відносини цих сил. Єврей Шток мав гуральню, що стояла за містом. Трапилось так, що призначили нового акцизного чиновника, й він пішов перевірити роботу гуральні сам, без городского. Чиновник розкрив якісь недозволені вчинки, — не то власник виганяв більше, як йому дозволено, не то гнав горілку під той час, коли заборонено. Шток спробував дати чиновникові хабара, але той не взяв. Тоді власник гуральні разом зі своїми прибічниками напав на чиновника й порізав йому очі. Шток мусив давати гроші на лікування та забезпечити покаліченого. Гуральню закрито. Другий випадок уже з діяльності місцевої поліції.

Був у Барі священик Григорій Янковський, що його дочка Галина пізніше була в доброзичливих стосунках із родиною Коцюбинських, проти волі батька одружилася з Якимом Богачевським, учителем. Цей Богачевський учив сина поліцейського надзирателя Островського. Коли Богачевському обікрадено квартиру, то він поскарживсь Островському. Але поліцейський надзиратель, узявши 25 карб. хабара зі злодія, не тільки не хотів шукати покраденого, а ще й оголосив, що в Богачевських власне не було ніякої крадіжки, а що вони зняли галас на те, щоб хоч таким способом вимогричити щось із майна у свого тестя.

Такий був Бар, коли на місце Островського, що через свою жінку мав протекцію й подався служити до Кам'янця, приїхав „многосемейний“, як говорили в Барі, Михайло Матвійович Коцюбинський. Коцюбинські оселились біля самої фортеці в будинку згаданого вже Єврея Штока, зайнявши квартиру на 5—6 кімнат, що її звільнив перед тим командир батареї.

¹⁾ „Із воспоминаний о М. М. Коцюбинском“, „Укр. Жизнь“ 1916 р., кн. IX, с. 51.

²⁾ А обставини справді настали нові. Марко Кропивницький у своїх спогадах так малює цю реформу в Бобринецькому повітовому суді, що також належав до Одеської судової палати: „І все це якось, мов несподівано зразу перевернулось і невідомо куди поділось, ніби розгубилось, присіло і стушувалося в мить; запанувала реформа: замість повітових суддів—окружні, наїхали з Петербургу чепурненькі чиновники, паничі з холодно-паперовими тварями, сухими та дотепно виголеними, безвусі й на всі гудзики зашпелнуті“... („Життя й революція“, квітень 1928, ст. 96). ³⁾ Хома Коцюбинський переказує, що мати, щоб добути посаду Мих. Матв., їздила до губернатора. ⁴⁾ Вислів М. Коцюбинського в автобіографічному листі: „Дитячий вік мій (до 7 літ) пройшов у м. Винниці, а відтак довелося жити то на селі, то знов у місті...“ (М. Коцюбинський, Твори. Том V, с. 224) дав підставу припускати, що Мих. Матв перед тим як поїхати на посаду до Бару, був ще на якійсь посаді в селі. ⁵⁾ Спогади Галини Богачевської.

За Михайла Матв. у діяльності барської поліції нічого власне не змінилось. Павлуцький рекомендував Мих. Матв. діловода Чернобаєва, колишнього пристава, що й провадив здебільшого всі службові справи ¹⁾; сам-же Коцюбинський знову вічно мав справу з кінями ²⁾, що їх у нього було двоє шей фаєтон. Була в нього шей інша розвага — гра в карти; це вже в компанії Долкотовича ³⁾. Представники комерційної справи в Барі дуже підтримували Коцюбинського, а громадська думка фіксувала, що він таки хабарник, і в цьому хто зна кого з подружжя треба обвинувачувати: Мих. Матв. чи Ликеру Максим., бо остання тримала свого чоловіка під черевиком та, як говорили в Барі, командувала городовими. Маючи утримання карбованців 300 що-року ⁴⁾ шей квартиру з опаленням і освітленням, родина Коцюбинських, як згадує Галина Богачевська, мала ще від щедрих для поліції жителів комерційного Бару чаєм, цукром, грошима тисяч 2—3 на рік. Коцюбинські жили тоді розкішно ⁵⁾, не думаючи про чорний день, що так несподівано й невдовзі насувся.

Ликера Макс. одягалася з шиком, до церкви ходила в чорних дорогих сукнях із довжелезним шлейфом, задавала тон, поводитася солідно; її навіть боялись. І все-ж таки Коцюбинський, як службовець поліції, зі своєю родиною був бажаним гостем не в усіх шарах барської громади: піп Григорій Янковський не бував у Коцюбинських; він бо бував і запрошував до себе людей розвинених, з якими можна-б поговорити. Ясно також, що товаришувати з Коцюбинським уникали офіцери батареї, що стояла тоді в Барі і мала щось душ із п'ять офіцерів. А коли Галина Богачевська запросила Коцюбинського бути за кума—охрестити сина Гната, то ці військові одверто висловлювали своє незадоволення ⁶⁾. В дітях, за згадками, впадала у вічі їхня невихованість. Гостям було поставлять їжу — а гостей Ликера Коцюбинська частувала найкращим печенням — а потім вийдуть, то повернувшись, уже було нічого не застануть на столі.

Окремо треба сказати про старших дітей: про Марію та Зосю, що їх Ликера Макс. примушувала бавити менших дітей, працювати на кухні, не дозволяючи їм виходити звідти, як приходили гості ⁷⁾. Мих. Матв. гнівався на свою жінку й відповідав нелюбов'ю до її улюбленика Мусі ⁸⁾. Підстарша Зося, як каже Галина Янковська, скидалась на Мих. Матв., така смаглява дівчина. Спітки ходили в Барі, що вона, 15-ти літня дівчина, скандалила, лаялась, утікала до салдата. Цілком одмінним виявляв себе тоді вже 13-літній Михайлик, майбутній письменник. Галина Богачевська таку дає характеристику йому: „Кращий од усіх був Муся, со-

¹⁾ Хома Коцюб. гадав, що діяльність Чернобаєва й призвела до того, що Мих. Матв. звільнено з посади. ²⁾ Х. К. переказує, що в Барі коні Мих. Матв. стояли на стайні в Павлуцького. ³⁾ Долкотович—Поляк, адвокат у дрібних справах. ⁴⁾ Хомі Коцюб. здається, що 30 карб. місячно. ⁵⁾ Це місце з спогадів Галини Богачевської стверджує й згадка Саліковського про матір Михайла Коцюбинського: Михайлик був її улюбленик і, приїздячи до нього з м. Бару, вона завсіди привозила безліч гостей. „Що-разу вона кликала до себе й мене та дарувала конфети“ (Саліковський А., „Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском“, „Укр. Жизнь“ 1916, кн. IX, с. 52).

⁶⁾ Хома Коцюбинський безсумніву прибільшує громадське становище Мих. Матв. в Барі, коли пригадує: „Ті пани, що ісправника на поріг не пускали, приятелювали з батьком. Це обурювало начальство батькове. Що він собою являє?“.

Марія Говорова каже, що з початку з Коцюбинськими підтримували знайомість вищі барські кола, але коли стало відомо, що Ликера Коцюбинська виганяла пасербидь, скандалила з ними, то барська „аристократія“ перестала одвідувати. Тоді певно відсахнувся й Янковський.

⁷⁾ Марія Говорова пригадує, що вона один раз тільки одвідала Коцюбинських у Барі. Ликера К. якраз сиділа в кімнаті з дитиною. В присутності гостей-сусідок вона передала дитину няньці, що пішла з дитиною в кухню, а Ликера Коцюбинська наваздогін почастувала її лайкою. Після візиту тільки Говоровій сказали, що нянька то пасербиця пані Коцюбинської. ⁸⁾ Із слів Х. Коцюбинського.

лідний, тихий, спокійний, хороший хлопчик. Примоститься було десь у закутку з книжкою, розглядає, читає, вчить вірша¹⁾. Він скидався на матір. Ликера Коцюбинська дуже його пантрувала. А Марина Печерна пригадає вислів самої Ликери Максим. про нього вже в Чернигові: „Він ще змалку слухняний“. Тут-таки в Барі з Мусею Коцюбинським трапився той випадок, про який він розповів у своєму першому автобіографічному листі до Мочульського.

„Коли я скінчив 11 літ, я сильно закохався у 16-літню дівчину. Щоб бути гідним своєї коханої, яка не дуже звертала увагу на адорацію дитини, я поклав собі зробитися великою людиною і накинуся на книжки“²⁾. 16-літня дівчина, про яку згадує Коцюбинський, це треба гадати одна з 6 дівчат родини Кочеровських (дрібний дідич), куди Михайлик ходив, як кавалер³⁾. Разом зі старшими Михайлик їздив у с. Комарівці, де був піп веселий та мав велику книгозбірню (на прізвище Гаєвський). І знов хочеться припустити, чи це не той піп, що про нього М. Коцюбинський згадує у своєму автобіографічному листі до Мочульського⁴⁾:

„В одному селі я познайомився з п'яницею священиком, дуже розумною людиною, і він дозволив мені брати книжки з його незвичайно багатой бібліотеки, де я натрапив між иншим на твори Л. Файербаха (закордонні видання), і його „Homo homini deus“ зробило на мене великий вплив та похитало мої релігійні погляди, розбиті в кінець бесідами та безконечними суперечками з старшими товаришами, яких я завжди мав чимало, бо любив товариство і шукав його. Твори Фур'є (з тої-ж бібліотеки) зродили в мене знов симпатії до соціалізму“.

Десь року 1878 Мих. Матв. позбувся посади поліцейського надзирателя в Барі. Про цей випадок різні спогадувачі згадують так. У присяжного повіреного Павлуцького, приятеля Мих. Матв., ще до приїзду в Бар цього останнього завелась приятель із місцевим видатним лікарем Шафом, що мав власний будинок у Барі та добрий клапот з землею. А Шаф мав дві позашлюбні жінки, що кожна з них мала по одній позашлюбній дочці. Одну з цих своїх дочок, Олену, Шаф віддав заміж за Павлуцького, певно тоді вже удівця й людину немолоду. Щоб дати віно своїй дочці, Шаф разом з Павлуцьким купив для свого зятя з публічних торгів великий маєток дідички Поповської, в селі Копестирині. Торги проведено по шахрайськи, і покупці заплатили за нього дрібницю.

Друга позашлюбна дружина Шафова, Марія Олександрівна, що мала дочку Матильду, в тому, що Шаф улаштував дочку її суперниці, Олену, побачила для себе образу, і щоб помститись, розповіла про шахрайство. Дідичка Поповська поклала повернути собі маєток. Вона вирядилась до Петербургу, а там при дворі мала когось із своїх родичів. Справу ніби сам цар розглядав. У Петербурзі маєток їй повернули, так що вона ще й розбагатіла. А Павлуцький по невдалій спробі збагатитися — впень зруйнувся. Він розвіяв з тестем тисяч сорок, боронячи себе. Тоді-ж таки помер Павлуцькому син студент, а дочка віддалася за економа, вона його й догодувала.

1) Коли Михайлові було років з 12,—пригадає Хома Коцюбинський—то він було кличе свого 6-літнього брата на ярмарок слухати сліпців, і сам так заслухається, що й про обід забуде. Іноді було слухаючи плаче.

2) М. Коцюбинський, Твори під редакцією акад. С. Єфремова. Том V, с. 220.

3) Згадує Марія Говорова, хоч на її думку М. Коцюбинському було тоді 13 років. Кочеровський був механік, тоді вже покійний, а доньку його, що в неї заховався Михайлик, звали Марія Федорівна (літ. 18).

До старшої з Кочеровських залицявся моголівський справник Титаренко. Там-таки він чимало негативного розповідав про Мих. Матв.

4) М. Коцюбинський, Твори. Том V, с. 224.

Дарма що Мих. Матв. ще й у Барі не був, коли робили своє шахрайство Шаф та Павлудький, проте поразка в процесі патрона Павлудького призвела до звільнення з посади й Коцюбинського. А тут іще в Мих. Матв. виник конфлікт із своїм безпосереднім начальником могилівським справником Титаренком. Коли справник приїздив до Бару й не заставав у службовому приміщенні поліцейського надзирателя Коцюбинського, то він наказував, щоб Коцюбинський з'явився, а цей останній з гонору не йшов до справника, кажучи: „Хай сам прийде до мене!“ Поразка Павлудького, треба гадати, стала в пригоді Титаренкові, щоб збутися Коцюбинського. Чутки, що ходили опісля в Барі, це звільнення зв'язували ще й з невдоволенням на Коцюбинського з боку Євреїв-комерсантів, і вони „підробили щось, і Коцюбинський вилетів з Бару“¹⁾.

Після Бару невблаганна доля Михайлом Матв. кидає так, що до якогось часу не тільки нема можливості точно встановити хронологічні межі, коли саме перебував він на кожній посаді, ба у самій послідовності переїздів з одного пункту до другого, як її дають спогадувачі, іноді виникає сумнів. Тай надії на майбутні пошукування невеликі; не кажучи вже про те, що між ними та тією добою, коли це діялось, лежить прірва — імперіялістична та громадська війни, що за них понищено чимало архівів на Поділлі²⁾, установлювати хронологію ще й тому тяжко, що Мих. Матв. мав там здебільшого такі невисокі посади, що його присутність в установі могла навіть і не означуватись у матеріялах, що їх нагромаджувала кожна така установа.

Цими рядками попереджаю читача перед дальшими сторінками своєї студії, де я навмисне обминаю внутрішню еволюцію прийдешнього письменника, відкладаючи це на спеціальну студію, і де ми маємо побачити агонію Мих. Матв., урядовця, що звик жити за засвоєним іще в Виниці 60-ми роками шаблоном у трагічних для нього обставинах.

1878 чи 79 року Мих. Матв. після Бару зробив спробу влаштуватися на посаду. Він удався до Біляшевського, мирового посередника Могилівського повіту. Посада знайшлась, але що то за посада була для гоноровитого Коцюбинського! Він мусив писарювати в Кукавці³⁾, з платнею 100 чи 150 карб. на рік. Туди-ж таки він узяв і свою родину. Становище Коцюбинського на посаді, поки за його начальника був Біляшевський, було міцне. В його на послугах був старшина, чоловік неписьменний, який аж надто шанував свого писаря, звичайно звертаючись до нього: „Ви вже напишіть, а я Вам дровець, води принесу, хлів почищу“. Мих. Матв-чу могло ще здаватися, що його становище писаря тимчасове, що він ще зуміє повернути втрачене. Він навіть не кинув своєї пристрасти до коней, посилаючи їх на скачки до Варшави. Проте скоро надійшли події, що розвіяли й останні ілюзії Мих. Матвійовича.

Біляшевський свою діляницю в Могилівським повіті передав новому мировому посередникові, а з новим начальником Мих. Матвійовичу скоро виникла сварка.

Одного разу Михайло Матвійович на фаєтоні парою власних коней їхав від Павлудького. По посередника-ж під той час з Кукавської волости послано казенні коні, і трапилось так, що коні були запряжені не в фаєтон, як це звсіди робили, позичаючи фаєтона у місцевої дідички, а в волосну бричку. Посередник і писар у дорозі зустрілись. Писарева їзда гарними кіньми посередникові, що їхав навіть не фаєтоном, вида-лась їздою „не по чину“. Він сказав якесь образливе слово на адресу

1) Згадує Марія Говорова. 2) На бажання добути довідку з метричної книги в Барі мені відповіли, що всі метрики за громадянської війни згоріли. 3) Про Кукавку, Станиславчик та Піков подано здебільшого на підставі розповіді Хоми Коцюбинського.

Коцюбинського. Це обурило Мих. Матв., і коли посередник, пробуваючи в Кукавці, ночував у кімнаті при волості, поруч квартири Коцюбинських, то Мих. Матв. ніякої постелі посередникові з серця не дав, дарма що жінка Ликера та старшина просили не гнівити начальника. Посередник мусив спати на власному пальті, уживши замість подушки портфель. Цього випадку вистачило на те, щоб Мих. Матв. позбувся посади¹⁾.

З Кукавки родина Коцюбинських поїхала до Шайгорода²⁾, і то певно з бажання Ликери Коцюбинської, бо там учився син улюбленик її Михайлик.

У Шайгороді родина Михайла Матвійовича оселилась у старому економічному будинкові, що разом із іншими будинками належав власникові маєтку графові Сангушку³⁾. В цьому будинкові проживав колись вільний практикант землемір. Як він помер, а це сталося перед прибуттям до міста Шайгороду родини Коцюбинських, то будинок цей віддано Коцюбинським⁴⁾.

1) Щоб дати зрозуміти атмосферу в Кукавці під бюрократично-урядовницьким пресом, наведу один випадок з архівних даних (К.Г.Г. № 147), що правда стався за 2 роки по виїзді звідти Мих. Матв. (у квітні 1881 р.), але згадані при ньому ті-ж самі представники влади, що й за Коцюбинського були там.

Учитель місцевої школи Йованикій Крачковський мав розмову з економісмом графині Маркової, відстановним поручником Тереховим, де „по поводу прискорбного события 1-го марта, высказал, что желания нигилистов заключаются в установлении среди народа равноправия и что если бы предприятия удались, то каждый неимущий мог бы получить по 70 дес. земли и по 15.000 руб.“.

Зустрівшись з місцевим попом Рогозинським, Крачковський сказав, що „не будет принимать присяги на верность подданства, но, получив замечание священника, добавил, что если заставят, то он не сочтет за труд поддержать два пальца вверх“.

Коли всі стани в Кукавці присягали, Крачковський не прийшов, пояснюючи, що про це він не мав розпорядження від свого начальства, і тільки в квітні місяці, одержавши від інспектора вимогу подати присяжний лист, Крачковський звернувся до станового пристава, прохаючи привести його до присяги. Крім того додавалося, що селяни до нього ставляться недовірно, кажучи, що він не вмів учить і що через це школу одвідує не більш як п'ять учнів.

Могилівський справник, підсумовуючи ці факти, сповіщав губернаторові про неблагонадійність Крачковського. Та коли справникові довелося з наказу губернатора перевіряти факти, вчинивши в Кукавці допити, то тон у кваліфікації напрямку Крачковського дав мировий посередник; він бо дав „прекрасную рекомендацию“, кажучи: „Что же касается его знаний, как учителя, то в этом отношении он превосходит многих и заслуживает полного одобрения“. Тоді вже й розмови з Тереховим та Рогозинським спростовано в сприятливому для Крачковського дусі, вони „не заключали в себе ничего сочувственного нигилизму“.

2) Бар, що давав довільне й навіть розкішне життя родині Коц-их, заступив собою Кукавку, що лишилась у свідомості Мих. Матв., Ликери Коцюб. таї дітей, як неприємна згадка. Тому й знайомі з Бару та Шайгороду у своїх згадках не згадують Кукавку. Тому Галина Богачевська помилково гадає, що Мих. Матв. з Бару перевели помічником пристава до Шайгороду. В. Ковердинський нотує Коцюбинського в спогадах („Черв. Шлях“ 1927, кн. XII, с. 135) як пристава в Шайгороді. Ближчі до істини Григорій Маньковський та Климент Млотковський.

Григорій Маньковський пише: „Звідки саме, з якої останньої посади прибув до Шайгорода батько Михайла Коцюбинського, мені невідомо. Питати про це безробітного, цілковитого жebraка-урядовця, було тоді незручно. Виводячи з деяких актів старого—батька Михайла Коцюбинського, можна припускати, що він служив у відомстві внутрішньої поліції“. Климент Млотковський, що вчився в Шайгороді, йдучи на 2 класи нижче за Коцюбинського: „Батько його жив у Шайгороді, як відставний поліцейський пристав чи исправник“.

3) Виправляю „Браницького“ із згадки Гр. Маньковського на „Сангушка“.

4) Хоч В. Ковердинський категорично заперечує, висловлюючися: „в жадному з економічних домів Браницького—Сангушка не жила родина К-их“, проте я пристаю на думку Гр. Маньковського з таких міркувань. Родина Коцюбинських прибула до Шайгороду найпевніше року 1879, коли В. Ковердинського на посаді чомусь не було, а обов'язки помічника смотрителя виконував Гр. Маньковський (див. „Исторические сведения о бывших в м. Шайгороде [Могилевского уезда] духовной семинарии и духовном училище“ И. Чарнецкого, К. Подольск 1894, с. 74). Отже цього початкового моменту перебування К-их у Шайгороді В. Ковердинський не міг знати; познайомився-ж він із родичем Мих. Матв. пізніше, одвідуючи учнів на квартирі.

Можна уявити, як почував себе Мих. Матв. у Шайгороді, вже хочби з того, що він, живучи там, увесь час шукав посади. „Він звертався до мене,“ — згадує Григорій Маньковський, — прохаючи скласти йому „чувствительное прошение“ до кого слід, щоб йому дали посаду станового пристава. Прохання написане було від імени безробітного урядовця, але формуляра свого прохач мені не показав. Чи зважено на це прохання чи ні — мені невідомо“.

Посади станового пристава не давали Мих. Матв., а численну родину треба було утримувати, і ось тоді-то, перебуваючи в прикрому стані, Ликера Макс. звернулася до того способу здобувати засоби на прожиття, що був єдиноможливий у Шайгороді — вона випросила у смотрителя Шеляговського¹⁾ дозвіл утримувати учнів духовної школи на квартирі²⁾.

Ликера Максим. найняла квартиру в столара Рогульського й почала нове діло. Треба сказати, що тримачі квартир, одержуючи за стіл із квартирою карбованець сріблом на місяць³⁾, а наприкінці 70-х років, як це затиляла мати письменникова, може ще менше, намагались як-найбільше придбати собі квартирників-учнів, бо їхня справа з малою кількістю учнів могла бути збиточною. Можливо також, що в Ликери Коцюбинської були такі учні, що з дому приїздили з власною провізією, — тоді в їх інтересі було також улаштовуватися великими групами. Мати Михайликова мала 9—10 учнів⁴⁾. Довелося запрягти в роботу не тільки пасербидь Марію та Софію, що ходячи в старих подертих, полатаних і брудненьких спідницях, куховарили на кухні та виконували всю чорну роботу, — а й самій Ликері, що їй було ніхто не догодить, день-у-день довелось стояти коло печі. Пізніше уже в Чернигові Ликера Коцюбинська скаржилась Марині Печерній, наче вона через те й осліпла⁵⁾, що було розігріється біля вогню, а потім по якусь річ біжить надвір, на холод.

Звичайні недоїдання, що яскраво відбивались на обличчі кожного члена бідної родини, позначились і на молодому організмі Михайлика: йому появились симптоми неокрів'я й навіть деяка загроза легеням. Родині Коцюбинських спочувала місцева інтелігенція, що до неї належали

¹⁾ Про Шеляговського та про реформи в шайгородській школі В. Зборовець дає неправдиві відомості („Черв. Шлях“ 1927, кн. XII, сс. 136, 137 та 139). Андрій Шеляговський скінчив київську дух. акад. 1854 р., став на посаду смотрителя шайгородської школи 1861 р., реформи цієї школи відбулись 1855/6 та 1866/7 роками. (Див. Историч. сведения о бывших в м. Шаргороде [Могилевского уезда] духовной семинарии и духовном училище, И. Чарнецкий. К.-Подольск 1894, сс. 21, 23 та 77).

²⁾ Марія Міхневичова зі слів Ликери Коцюбинської розповідає, що ця остання жила в Шайгороді, утримувала на квартирі учнів: і з того вчила Михайлика.

Питання, чому Олександр Саліковський у своїх споминах (Саліковський А., „Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском“, „Укр. Жизнь“ 1916, кн. IX, сс. 51—58) не згадує батьків Михайлика, що жили в Шайгороді, на мою думку розв'язується так. Саліковський скінчив шайгородську школу 1879 року, а Михайлик К. — 1880. Отже Коцюбинський жив з батьками в Шайгороді в 4 класі, коли вже Саліковського в Шайгороді не було.

Хома Коцюбинський гадає, що коли родина жила в Шайгороді (декілька місяців), то Михайлик уже не вчився в школі. Вчився тільки він, Хома К., починаючи з 1879 року.

³⁾ Відомості ці більше стосуються до 80-х та початку 90-их років; „Под. Епар. Вед.“ 29 січня 1894 р. № 5 (з короткого начерку історії шайгородської школи Мих. Павловича).

⁴⁾ Число вказує Всев. Ковердинський. Хомі Коцюбинському здається, що учнів на квартирі було тільки 2—3. Не пригадує він також, щоб до них заходив інспектор В. Ковердинський.

⁵⁾ В. Ковердинський та Гр. Маньковський, що знали родину Коцюбинських у Шайгороді, в питанні, коли осліпла Ликера Коцюбинська, не сходяться, бо перший знав її „не сліпу“, а другий висловлюється про неї, як про жінку „без зору“; проте цю невгоду дається поведнати в той спосіб, що Ликера Коцюбинська тоді хворіла на очі, і моменти, коли вона бачила, чергувались з тими коли вона видавалася людиною „без зору“. Бо й справді Роман Коцюб., онук Ликери К., чув від неї, що вона, осліпши, декілька раз повертала собі здібність бачити через операцію.

численна економічна адміністрація графа Сангушка, власника шайгородського маєтку, представники тодішньої державної адміністрації — мировий суддя, мировий посередник, судовий слідчий, становий пристав, акцизні урядовці, місцеві лікарі, що їх було п'ятеро, власник аптеки з провізорами, шкільна корпорація з десяти чоловіка шей духовництво м. Шайгорода та його найближчих околиць. Беручи під увагу тяжке, чисто старцівське становище батьків Михайла Коцюбинського, шайгородські лікарі університетський товариш відомого М. Пирогова — доктор медицини Добровольський, лікар Валеріян Станиславович Добрудзький та лікар Адамович — безплатно лікували хворого Михайла Коцюбинського, а орендар місцевої аптеки Елькнер¹⁾ також безплатно давав йому ліки.

Можливо, що під кінець перебування в Шайгороді Михайло Матв. мав роботу в місцевого пристава, виконуючи обов'язки діловода²⁾. Вийшли Коцюбинські з Шайгороду тоді, як Михайлик скінчив школу, а це було десь улітку р. 1880. На цей час Мих. Матв. здобув посаду волосного писаря в м. Станиславчику, скориставши з допомоги давнього свого ратівника Біляшевського, мирового посередника і дільниці Винницького повіту³⁾.

Навчений з гіркого досвіду на Кукавці, Мих. Матв., тепер уже 53-літня людина, „титularyнний советник“, на посаді волосного писаря став уже обережніший, поведившись із начальством. Симпатизував він самому тільки старшині Василеві Скульському⁴⁾. На всіх-же, хто вищий за старшину, він був невдоволений, але невдоволення висловлював у дома, плакаючи надію на те, що мусить-же колись настати справедливість, мусить-же він повернути собі права, що він їх здобув попереду на добрій посаді. Іноді й Ликера Коцюб. починала дорікати своєму чоловікові, що він нездатний служити, бо опинився на такій нікчемній посаді. Протест проти начальства виявлявся в тім, що Мих. Матв. при одвідинах Станиславчицької волости з повіту, чи губернії, звичайно хворів і тим способом уникав неприємної зустрічі. Разом з тим небездоганно виконував і свої писарські обов'язки. До звільнення з посади Мих. Матв.-ча призвів такий випадок⁵⁾.

В волосній управі тоді звичайно була книга „делок и договоров“, куди записувано умови селян із Євреями та панами⁶⁾. В цю книгу в Станиславчицькій волості записано умови на 500 десятин, що їх віддавав в оренду старшина Василь Скульський. Ця книжка пропала, а це було в інтересі старшининого сина Андрія. А відповідальність за неї впала на Мих. Матв.-ча, і його звільнено „за нерадение по службе“.

Варто згадати ще про події, що відбулись наприкінці квітня 1881 року — єврейські погроми⁷⁾, бо з цими подіями зв'язується Мих. Матв. та Ликера, його дружина. Погром власне почався з Жмеринки. Зробивши своє ганебне діло в Жмеринці (тоді ще тільки селище), погромники валками

1) Хомі Коцюб. здається крім того, що в Шайгороді родина Коц-их приятелювала з аптекарем Петаласом. 2) Никанор Ратушинський, що вступив до шайгородської школи восени 1879 р., пригадує, що батька Михайло Коцюбинського мав скромну посаду діловода в місцевого пристава, хоч це й відкидає В. Ковердинський, а мати клопоталась домашнім господарством та вихованням дітей. 3) Згадує Іван Ржепецький. 4) Див. згадка про Скульського в моїй статті „Ранній Коцюбинський“ (Записки історично-філологічного відділу УАН, кн. XV [1927], с. 105), чи в окремій відбитці під тією-ж назвою с. 23. 5) Згадує Іван Ржепецький. Він гадає, що звільнення сталося під осінь 1882 року, хоч більше підстав є припускати, що це сталося під осінь 1881 року. Хомі Коцюб. здається, що Мих. Матв. у Станиславчику був за писаря не більше як рік. 6) Див. „Як я зненацька зробився волосним писарем і як я писарював на Волині“ М. Лободовського („Сніп“ 1912, № 50). 7) Див. „Русский Еврей“ 1881, № 18, с. 686.

йшли на Станиславчик, женучи перед себе також валки Євреїв. Мих. Матв. дав можливість валці Євреїв сховатися на горищі волости (родина Коцюбинських жила в волосному приміщенні), а коли погромники підійшли до самої волости, щоб учинити криваву розправу, Мих. Матв. своєчасно попередив схованих і тим дав можливість їм утекти вікнами. За це погромники трохи не забили Мих. Матв.-ча. Ликера Коцюбинська 8 день боялася виходити до міста. Вона бо крім того переховувала майно, різні коштовні речі єврейських родин, що чекали на погром. Трапилось так, що до хати Коцюбинських тими днями зайшов старшина Скульський, що взагалі частенько їх одвідував. Помітивши коштовні речі та бачучи як Ликера Коцюбинська сама кладе спати свого меншого сина Леонида в дитячій кімнаті, Скульський так висловив своє спочуття: „Самі кладете! Не маєте за що дівчину найняти. Чом ви дивитесь на цих Євреїв? Ви хоч половину візьміть з того, що переховуєте. Невеличке візьмете, а воно дорого коштує“. Саме припущення, що вона може заплямувати свою честь, так обурило Ликеру Коцюбинську, що вона відповіла плачем. З великими труднощами, цілуючи руки, випросив собі пробачення Скульський, і з ним Ликера Коцюбинська не розмовляла цілий місяць.

Хома Коцюбинський пригадує, що Мих. Матв. тоді їздив у якійсь справі до Жмеринки. Він узяв з собою його та старшого сина Михайла. Сумне враження справила Жмеринка: крамниці погромлені, а біля них мішма цукерки, дьогтем облиті, пір'я з перин, наче сніг у травні; навіть гроші валялись¹⁾.

Учинок Мих. Матв.-ча за погрому в Станиславчику справив приємне враження на місцеві єврейські кола. Деякі знайомі Євреї, дивуючись із його злиденного життя, казали, що йому більше личило-б мати маєток, ніж писарювати, і тим ще дужче ятрили стару рану невдахи Коцюбинського.

Через своїх нових прихильників з Євреїв Мих. Матв., позбувшись посади в Станиславчику, перейшов на службу до Пікова²⁾, де став за діловода в міщанську управу³⁾ на 25 карб. місячної платні. Управою керував тоді Фроїм Піземберг, що дуже прихильно ставився до родини Коцюбинських. Родина жила в домі Піземберга; Піземберги та Коцюбинські навіть обідали разом. Цінуючи таке тепле ставлення, Мих. Матв. усіма силами старався догодити своєму начальникові. Але відбулись перевибори; Піземберга не вибрали, і Мих. Матв. мусив кинути посаду⁴⁾ та з усією родиною перебратися до Винниці. Це сталося найпевніш 1882 р.

Ми знаємо, що з цього часу родина уже цілком перестає орієнтуватися на Мих. Матвійовича. Він доживає віку занедбаний, серед чужих людей, ганяючись за дрібним заробітком⁵⁾.

На закінчення своєї студії подаю спогади Галини Богачевської, що зустрічалася з Коцюбинським за 3—4 роки до смерті.

Року 1883 чи 1884 Богачевська зустрічалась із Мих. Матв.-чем у Юзвині Винницького повіту, де він був за третього помічника волосного писаря, маючи з того стіл та 8 карбованців що-місяця. В Юзвині Коцю-

1) З оповідань про погром у Жмеринці Хома Коцюбинський пригадує такий епізод: Один Єврей Шехет, що сусіда його був водовоз, бажаючи, щоб його не зачепили, виставив на дверях ікону, але зляку вниз головою. На це звернули увагу погромники й учинили над Шехетом розправу. 2) Можлива також, що Мих. Матв. улаштувався на службу в Піков через приятелів свого брата Антона Коцюбинського, що був перед тим на паравіях близько Пікова в м. Янові, Пиляві та Сокиринцях. 3) Міщанська управа, пригадує Іван Ржепецький, була тоді під зверхністю поліції. Ревізував її становий пристав. 4) Хома Коцюб. додає сумнівний здогад, що Мих. Матв. не міг погодитися з наступником Піземберга з відданості своєму патрону, і тому кинув посаду. 5) Див. мою статтю „Ранній Коцюбинський“ (Записки істор.-філол. відділу УАН, кн. XII 1927, с. 123, прим. 3 та 4). Окрема відбитка с. 4.

бинський жив сам, а родина бідувала у Винниці. Галина Богачевська, тоді вже вдова з дітьми, приїздила в Юзвин до батька свого Григорія Янковського, що на той час уже кинув Бар і посідав хай і менш прибутку зате спокійну параківу в Юзвині. Пригадуючи колишнє приятелювання в Барі, Богачевська, як каже, з жалю запрошувала до себе Мих. Матв-ча обідати. Він завсіди був делікатний і сам було ніколи не зайде, як не запросиш. Тоді вже був сивий, кашляв, старечі бо сухоти позначались на ньому. Турбувало його нарізне з родиною життя, на жінку ні разу не нарікав, бо дуже її любив. З усіх дітей висловлював надію лише на Михайлика. В домі Янковського сміялися з Мих. Матв-ча, кажучи, що він тепер „писатель“, бо пише.

Смерть свою батько нашого письменника зустрічає також самотній¹⁾.

Подав Сергій Козуб.

Листи М. П. Старицького до М. М. Коцюбинського.

В „Україні“ за р. 1926 вміщено 4 листи з архіву М. П. Старицького²⁾. З цих листів 2 належать Коцюбинському — останнього підписав шей М. Чернявський. Ці листи стосуються до збірника „З потоку життя“, що вийшов не в Чернигові, як гадає Л. Старицька-Черняхівська, а в Херсоні року 1905³⁾. Збираючись видавати цього збірника, упорядчики надіслали запрошення до всіх відомих українських письменників. Це запрошення вже відомий факт у літературі. Його вміщено в „Червоному Шляху“⁴⁾ та в „Україні“⁵⁾. В запрошенні упорядчики намітили характер свого альманаху. Вони пишуть: „За сто літ існування новіша література наша (з причин, вияснення яких належить до історії) жила переважно селом, сільським побутом, етнографією. Селянин, обставини його життя, його нескладна здебільшого психологія — ото майже й усе, над чим працювала фантазія, з чим оперував досі талант українського письменника... Вихований на кращих зразках сучасної європейської літератури, такої багатой не лиш на теми, але й на способи оброблювання сюжетів, наш інтелігентний читач має право сподіватись і од рідної літератури ширшого поля обсервації, вірного малюнку різних сторін життя всіх, а не одної якої верстви суспільности, бажав би зустрітись в творах красного письменства нашого з обробкою тем філософічних, соціальних, психологічних, історичних і инш... Власне — ми маємо на меті видати літературний збірник (поезії, новели, повісті, драматичні твори), в якому хотілось би помістити нові, ніде ще не друковані твори переважно з життя сучасної інтелігенції, а також на теми соціальні, психологічні, історичні і инш.“⁶⁾ М. Чернявський, що разом з Коцюбинським редагував збірника, згадує, що більшість письменників під той час були люди старого віку, старих літературних смаків і традицій. Частина з них не зрозуміла завдань альманаху, а частина поставилась навіть вороже; навіть Грінченко казав, що від заклику редакторів „пахне устрицями“. Альманах, до якого матеріал збирали з початку 1903 року, вийшов лише р. 1905 бо запізнився в цензурі. Збірник не задовольнив редакторів, і Чернявський оповідає, як на згадку про альманах М. М. тільки скривився болісно й махнув рукою⁷⁾. В иншому місці про цей альманах М. Чернявський згадує:

¹⁾ Ibid, с. 123, прим. 5. Окр. відб. с. 4.

²⁾ „Україна“, кн. 2—3, 1926, сс. 180—183. ³⁾ „З потоку життя“. Альманахъ. Упорядкували: М. Коцюбинський и М. Чернявський. У Херсоні 1904“ (стор. 282 in 80).

⁴⁾ № 9 за 1923 р. с. 199. ⁵⁾ № 2—3 за 1926 р., сс. 182—183. ⁶⁾ „Червоний Шлях“ 1923, IX, с. 199. ⁷⁾ М. Чернявський, Червона лілея, сс. 25—26.

„він, в моїх очах, одіграв тільки ролю ревізії нашого письменства на початку ХХ віку й підтвердив стародавню приказку, що нове вино в старі міхи не вливається. Де-хто з відомих тоді письменників зовсім не відгукнувся на наш заклик, а де-хто надіслав або якісь дрібниці, або такий застарілий матеріал, що ми не знали, що з ним робити. Тільки надзвичайна делікатність, тактовність і вивірена витривалість Коцюбинського спинили нас перед бажанням повернути де-які писання їх авторам, як невідповідні тим завданням, що ми поставили собі намічаючи характер нашого видання“¹⁾. Листи Коцюбинського, що їх подав Чернявський, свідчать за те, що М. М. із великою увагою ставився до збірника, навіть до дрібниць — формату, паперу, шрифту, обгортки. В цьому альманасі взяв участь і М. П. Старицький. Його 3 листи, що збереглися в архіві М. Коцюбинського (музей В. В. Тарновського в Чернігові), ми й подаємо тут. Правопис зберігаємо.

I.

„Высокопозажный, дорогой Добродію Михайло Михайловичу“.

Дякую Васъ щиро за запросыны до Вашого збирныка³⁾, яки прыймаю за честь и въ радистю готовый стать до послугы, чымъ могу. Ото-жъ звистить, що Вамъ найпотрибнише, — чи лірика, чи драматургія, чи повистярство, — и я прышлаю, та ще бы просывъ звистыты, на який час конечно це треба и килькы аркушів можно рахуваты... — тоб-то не більше чого? ⁴⁾.

Зъ свого боку тежъ прошу и Васъ, любый пысьменцю, прыйняти и въ нашимъ выданни участь, запросыны до якого при сѣму-жъ Вамъ засылаю, а тако жъ просымо и вельмышановного пана Чернявського.

Щырымъ сердемъ и душею прыхыльный,

Зъ поважаннямъ М. Старицький“.

На цьому-ж таки листі запрошення до участі в збірнику, писане іншою рукою крім звертання та підпису — рукою Старицького.

„Высокопозажный Добродію, Мыхайло Мыхайловичу!

Вважаючи зъ великою радистю, що наше ридне слово добува соби сѣ кожнымъ рокомъ бильшу та бильшу сылу и завоѣуе шырше коло чытачивъ и прыхыльдивъ, мы завдались метою изъ своеи руки задовольныты вымогамъ часу; ото-жъ и намирылись думкою выдаваты що-року по збирныку, на взиръ бувшои „Рады“. Запрошуемо Васъ, вельме шановный Добродію, зробіты намъ честь, бутъ нашимъ спивробитныкомъ и доставлять всяки беллетрестични твори (поевіи, драмы, комедіи, образкы, новеллы, росповідкы, повисты, романы и таке инше), а такожъ наукови, экономични, крытычни росправы на украинскій мови; остатни речи просили бъ засылатъ и въ переклады на россійську, взглядно прынукамъ цензуры.

Просымо тожъ зазывать до спильной праці и всякого нового, намъ невидомого ще пысьменника, бо мы бажаемо скрасыты будучый збирныкъ⁵⁾ творами видомыхъ всимъ литераторивъ и тежъ — даты шыроку змогу до выступу и розвытку новыхъ силъ.

Зъ шырою шанобою и душевнымъ прыхыломъ — М. Старицький.

Р. S. Адресъ: Кієвъ, Маринско-Благовѣщенская 93“.

¹⁾ Листи Коцюбинського до Чернявського. „Червоний Шлях“ № 10, 1926, с. 230.

²⁾ Цей лист М. Старицького — відповідь на запрошення Коцюбинського до участі в альманасі „З потоку життя“ — див. цей лист Коцюбинського в „Україні“ № 2—3, 1926, сс. 182—183. Лист датовано: 1 лютого 1903. ³⁾ Збірник — „З потоку життя. Альманахъ. Упорядкували: М. Коцюбинський и М. Чернявський. У Херсоні 1905“. ⁴⁾ У відповідь на ці запитання М. Коцюбинський надіслав листа, в якому просить для збірника „історичне оповідання аркушів на три друку“, а також каже, що „за дві три лірічні поевіи теж сказали-б велике спасібі“. Термін Коцюбинський призначив до 1 травня, або в крайньому разі до 1 червня. Див. цей лист Коцюбинського в „Україні“ № 2—3, 1926, с. 182. ⁵⁾ М. П. Старицький того часу мав замір видавати що-року літературно-науковий альманах „Нова Рада“ і по матеріяли звертався до всіх письменників. Проте, здійснити задумане Старицький не зміг через тяжку хворобу.

II.

„Дорогий и вельмышановный коллего!

Посылаю Вамъ 5 моїхъ поезій на 192 рядки. Боюсь, щобъ Хрещенської ночі не похрестила цензура, а то вѣ цимъ маленькимъ грони поезій, які я выбрав із розмаїтихъ мотивівъ,—балада грунть. Ото-жъ перегляньте и обміркуйте, може де-що загостре притупити-бъ, цензури рады, а потимъ пры друцї йышкомъ вставити? Чи якъ? Жду швиденько видѣ Васѣ, любий Добродію, одповиди на це, а тако-жъ и Вашихъ утвиривъ: воть за воть. Адресуйте лысты просто на станцію Дарницю (Кієво-Воронежской ж. дороги): там я буду литувати и тамъ есть уже почтовый выдиль. Всимъ прыхильнымъ Черниговцямъ — сердешне витання. Выбачайте, що прозы покы не маю ничего выполненного, помирного⁵⁾. Вєсь Вашѣ — М. Старицький“.

В листі: „Хрещенська ніч“¹⁾ — балада, та чотири вірші: 1) „Чертогъ сїявъ. Вона на сцені грала...“²⁾; 2) „Мов бачу тыхую оселю“³⁾; 3) Весна — Ранокъ пахощамы віє“⁴⁾. 4) „Кепкували з мого слова...“⁵⁾.

III.

„Вельмы-шановный Добродію!

Мисцяє назадъ... ни, навить бильше, якъ я выславъ Вамъ чотири поезіи и просивъ Васѣ одповисты мені и прислати навзаємъ що-небудь свого; але й доси я не маю видѣ Высокоповажного пана ни слуху, ни духу...

Будьте ласкави видпышити мені коротко, — чи одержали мого лыста зъ поезіями, чи останни гидни Вашои збирки и чы сподиватысь и намъ на Вашу ласку?

З щырымъ прыхиломъ — зчыльвий Мих. Старицький.

20-го червня 1903 р.

Дарниця“.

Тому що вірша „Кепкували...“, напевне з цензурних вимог, у збір-
ку не вміщено,—подаємо його цілком:

Кепкували зъ мого слова,
Въ ридне кыдали каминня,
А воно, живуче, знова
Одягалось въ проминня
Озброялось въ ясну крыцію
Окрылялось въ дивни згукы
И будыло, знай, орлицю —
Нашу матирѣ зняты руки

До сннивъ своихъ оспалыхъ,
Що каличуться зъ несылы,—
Щобъ хоть дитокъ своихъ малыхъ
Духомъ рабськимъ не труилы...
И огныте слово лыне,
Пробыва задубли груди,
И добро для всехъ єдине —
Волю й правду, — сіє всюды...

1903 р. М. Старицький“.

Подав Лев Миловидов.

Робітнича кооперація України в умовах та в освітленню царської охранки.

(За даними Укрцентрархіву Революції в Харкові).

В основу нашої праці лягли матеріали, що їх зібрали агенти царської охранки: Кованько, Іванов, Іскра та Марс. Нам належить відшукання цих матеріалів в Укрцентрархіві Революції, систематизація й оброблення їх.

Наша праця має своїм завданням наочно показати: 1) серед яких умов, за царату, доводилося працювати укр. робітничій кооперації та 2) який був той шлях, що ним робітнича кооперація України простувала до своєї мети.

Хоча ми в даному разі подаємо відомості жандарсько-охоронної агентури тільки за один робітничий кооператив, а саме — харківське

¹⁾ Коцюбинський просив у М. П. Старицького для збірника історичне оповідання, аркушів на З. Проте, як каже Л. Старицька-Черняхівська („Україна“ 1926, 2—3, с. 180). тяжка хвороба не дала йому змоги виконати прохання М. М. ²⁾ Баладу „Хрещенська ніч“ в альманасі „Зъ потоку життя“, напевне з цензурних вимог, не вміщено. Пізніше — це загалновідома річ — її містять декламатори, збірка „Українські легенди“ та инш. ³⁾ Цього вірша вміщено в альманасі „Зъ потоку життя“ — с. 263. ⁴⁾ Вірша „Мов бачу тыхую оселю“... вміщено в альманасі „З пот. ж.“ — с. 263. ⁵⁾ Вірша „Весна“ також уміщено в цьому альманасі — с. 264.

„Об'єднання“, в 1915—1917 рр.¹⁾),— але й інші робітничі кооперативи України цієї доби не були, з політичного боку, в кращих умовах.

Прізвища чотирьох вищезазначених агентів це—їхні охоронні псевдоніми, до того-ж Кованько та Іскра є псевдоніми однієї особи.

Більш відомостів про „Об'єднання“—і відомостів змістовніших та з кооперативного боку грамотніших—подає Кованько-Іскра, що освітлював кооператив „Об'єднання“ „по лінії“ анархістів-комуністів.

Кованько-Іскра служив у 1916 р. чи не на двох харківських заводах і разом з тим—у канцелярії робітничого кооперативу „Об'єднання“.

Опріч службового, Кованько-Іскра, яко член „Об'єднання“, мав у цьому кооперативі так-би мовити й громадське навантаження, напр., у ролі заступника голови комісії для складання умови між робітниками та адміністрацією „Об'єднання“.

Одержував Кованько від харк. губ. жанд. управи платні, яко секретний співробітник, від 30 до 60 карб. на місяць. Служив Кованько за сексота по к-ву „Об'єднання“ з початку фактичної роботи „Об'єднання“, тобто з жовтня 1915 аж до середини 1917 р., коли цього агента хтось за щось убив на одному з харківських заводів. Одного разу Кованька помилково заарештовано і в нагороду за це яко секретний співробітник, він одержав по заводу додатково 10 карбованців.

Про цього Григорія Опанасовича Іскру-Кованька, очевидно тільки для проформи, повідомлялося, як і за всяких підзорих кооператорів, Департамент Поліції, а саме—з боку харківської жанд. управи 17/VI 1915 р. за № 2617. Також можливо для проформи, Іскра подавав до харк. губ. жанд. управи інформації й за самого себе.

Цей Кованько, здається, був раніше в політичному засланні, але, повернувшись із нього, опинився в секретних співробітниках.

Другий після Кованька охоронник, що збирав матеріали для висвітлення стану харк. робітничого к-ву „Об'єднання“ з політичного боку,—Іванов, був у дійсності М'якінов Іван Микитович. Хоча й старіший проти Кованька сексот, а саме—з 1902 р., Іванов на наш погляд був менш здібним, принаймні з кооперативного боку, висвітлювачем „Об'єднання“.

Одержував Іванов з жандарської управи від 25 до 65 карб. на місяць та інформував щодо організації соціал-демократів.

Чому про „Об'єднання“ давав більше відомостів Кованько, що висвітлював по лінії анархістів-комуністів, ніж Іванов, що працював по організації соціал-демократів,—трудно сказати.

Іванов, подібно до Кованька,—також заводський робітник. Дальша доля його невідома.

Про третього висвітлювача „Об'єднання“—Марса, що взяв дуже малу участь в освітленню діяльності цього к-ва, біографічних відомостів не маємо.

Всі агенти разом, тобто Кованько, Іскра, Іванов та Марс, подали до харк. губ. жанд. управи, за час із 12/I 1916 р. до 9/II 1917, коло тридцяти „записок“, які писав із їхніх слов, певно, сам начальник жанд. управи і які потім друкують на машині, з додатками—висновками харківської губ. жанд. управи.

Інформації про „Об'єднання“ подавали ці агенти харківській губ. жанд. управі по лінії робітничого руху та профсоюзів.

Стилю „записок“, у багатьох випадках, я по змозі додержуюсь.

Біографічні відомості за агентів, що висвітлювали робітничий кооператив „Об'єднання“ в 1915—1917 рр., я одержав від зав. Центрархіву Революції т. Гливенка, в Харкові, у жовтні 1927 р., де працював з доручення Науково-дослідчої Катедри Кооперації.

¹⁾ Пізніше—Харк. Єдине Спож. Т-во і сучасний Харк. Центр. Роб. Кооператив.

Користаючись нагодою, висловлюю щирю подяку т. Гливенкові за його допомогу в справі відшукування кооперативно-архівних матеріалів, а тих товаришів-кооператорів, котрих наймення я без їхнього дозволу, за матеріалами охоранки, в своєму нарисі подаю, прохаю вибачити мені цю мимовільну мою провину.

Для того щоб знати, оскільки агенти царської охоранки орієнтувалися в справах української робітничої кооперації та в її ідеології й оскільки правдиво вони висвітлювали діяльність робітничого к-ву „Об'єднання“, порівняємо відомості агентів охоранки з відомостями хочби періодичної кооперативної преси того-ж таки часу, тобто з кінця 1915 аж до лютневої революції 1917 р.

Ось, напр., що говорить за робітничий к-в „Об'єднання“ харківський кооп. журнал „Южно-русский Потребитель“ за січень 1917 р.:

„Багато в Харкові споживчих товариств“,— каже „Ю. Р. П.“— але „как дуб среди подлесья, как сосна среди кустов ольховых“,— на тлі загальної споживчої кооперації м. Харкова виділяється робітничий к-в „Об'єднання“, цей „аналогічний“ першому на Україні споживчому т-ву — „Харківському Т-ву Споживачів“ 1866 р.—робітничий кооператив“.

25/III 1915 р., каже „Ю. Р. П.“, відбулися установчі збори споживчого т-ва „Об'єднання“, що обрали тимчасове бюро, а збори 13/XII 1915 р. вибрали постійні органи керування т-ва, а саме—надзорчу раду, управу та ревізком.

Під цю, приблизно, пору беруться до роботи щодо висвітлення діяльності „Об'єднання“ й вищезазначені агенти харківської губ. жанд. управи.

На 1/X 1916 р.,—за відомостями того-ж таки „Ю. Р. П.“,—у т-ві „Об'єднання“ вже рахувалося 10.737 чл., а з них 9.000 проживали на околицях Харкова, заселених у великій мірі робітниками. На 1/I 1917 р. в „Об'єднанні“ було 12.004 чл., котрі, разом із їхніми родинами, складали не менш як 60.000 чоловіка населення м. Харкова.

Із окремих етапів розвитку „Об'єднання“, відмітимо,—за „Ю. Р. П.“,—такі:

Співробітникам „Об'єднання“ збільшено платню, а саме: старші прикажчики одержують по 80 крб., молодші від 50 до 60 і касирки—40—50 крб.

Виробляється колективна умова між співробітниками та управою к-ву „Об'єднання“, разом із іншими демократичними організаціями м. Харкова, бере участь у т. зв. Харчовій Комісії при харківській міській думі, тут „Об'єднанню“ доводиться йти шляхом компромісу.

В галузі культурно-освітньої праці „Об'єднання“ організувало декілька десятків лекцій та доповідів для членів „Об'єднання“, кооперативно-рахівничі курси для співробітників „Об'єднання“, відчинило бібліотеку-читальню, поставило кілька п'єс, переважно кооперативного змісту. При „Об'єднанні“ існує оркестра балабайників і хор. Улаштовано багато літературно-музично-вокальних вечірок, що пройшли дуже жваво, весело й радісно. Влаштовано зустріч нового року, з участю більш як 200 членів к-ву. Ще більше важило влаштування ялинок у всіх 14 районах, на котрих було коло 3000 дітей, і взагалі дитячі свята, що на них побувало коло 8000 дітей.

Так у загальних рисах характеризує к-в „Об'єднання“ журнал „Ю.Р.П.“ Звернемося тепер до матеріалів Укрцентрархіву Революції.

Відомості, що їх подали вищезазначені секретні співробітники до харківської губ. жанд. управи про діяльність „Об'єднання“ за 1915—1917 рр., можна розташувати за таким планом:

- 1) Загальний напрямок діяльності та зростання „Об'єднання“.
- 2) Відомості про склад членів „Об'єднання“.
- 3) Характеристика керівних органів „Об'єднання“: надзорчої ради, управи та ревізійної комісії.
- 4) Склад співробітників — службовців „Об'єднання“.
- 5) Група пропагандистів при „Об'єднанні“ і
- 6) Культурно-освітня діяльність „Об'єднання“.

I. В записці № 2, а саме — з 26/I 1916 р., секретна агентура доносить харківській губ. жанд. управі, що „Об'єднання“ нараховує коло 2.000 членів. Управа захоплена торговельними операціями, „щоб, — за висновком агентури, — виявити т-ву свою корисну діяльність“.

У шостій записці, з 10/III 1916 р., тобто через півтора місяці, агент Кованько повідомляє, що членів у к-ві вже більше як 3.000 чол., обіг — коло 150 тис. крб. Т-во має бакалійні та булочні крамниці: на Холодній Горі, на Лисій Горі, на Петинській вул., на Іванівці, на Пісках і на Москалинці, а хутко ще в двох місцях матиме.

За відомостями 1/IV 1916 р., тобто через 3 тижні, після попереднього, „Об'єднання“ росте з казковою швидкістю. В к-ві коло 4000 чл., 8 філій, тай ще мається відчинити 4 філії.

Що до характеристики загального напрямку діяльності „Об'єднання“ цього часу, то 4/IV 1916 р. губ. жанд. управу повідомляється про намір члена „Об'єднання“ Геншафта Менделя Менделевича вийти з кооперативу через те, що діяльність „Об'єднання“ занадто пасивна з революційного боку.

Що к-в у цю пору був далекий від революційної діяльності, видно, на думку агента, щей з того, що звільнили касирку одної з крамниць „Об'єднання“ за її ліві переконання.

2/V 1916 р. агент повідомляє, що „Об'єднання“ збирається влаштувати екскурсію до с. Мерефи та в інші місця для пропаганди ідей т-ва.

Через 3 місяці, а саме — в липні 1916 р., за відомостями Кованька, в „Об'єднанні“ вже було до 10.000 чл. Справи т-ва йшли дуже добре, але — додає агент — настрої партійних осіб помітно підупав „під впливом наших останніх успіхів на театрі війни“.

В листопаді 1916 р., — повідомляє агент, — працю „Об'єднання“ скеровано на матеріальне забезпечення членів у зв'язку з появою дорожнечі предметів першої потреби. Проектується влаштувати чайну.

В к-ві членів — 11.637 чол., 14 крамниць, 56 т. крб. капіталу.

— Останніми часами — доносить агент у листопаді 1916 р., — склад членів „Об'єднання“ різко міняється, — робиться більш демократичним, до нього записується багато робітників.

Загальні збори „Об'єднання“ від 13/XI 1916 р. виносять постанову про восьмигодинний робочий день для робітників „Об'єднання“.

16/XII 1916 р. Кованько повідомляє, що недавно був напад на крамницю „Об'єднання“; грабіжників спіймано, але як дізналися, що вони — військові дезертири, то випущено.

Разом з тим повідомляється, що Іскру Гр. Оп. обрано на заступника голови комісії для розроблення колективної умови між співробітниками та управою „Об'єднання“. До Комісії ввійшли: Штафинський Абрам (зап. № 24), член союзу конторників, Білодід О-дра Хвед., член союзу, Іскра — від „Об'єднання“, Массанов Ан. Хвед., — с.-д., Бекетов — від т-ва прикажчиків, Мейснер та Московський і Вегер Т. М., анархіст-комуніст, — секретар Комісії.

Губерська жанд. управа з'ясовує особи Бекетова, Мейснера й Московського.

21/XI 1916 р., у свято роковин „Об'єднання“, в присутності коло 400 душ, після доповіді про роковини, прочитано вірші тенденційного змісту, що кликали до боротьби за волю й що викликали аплодисменти та повторення на бис.

Агент Іванов повідомляє, — 27/XI 1916 р., — що фактичними керівниками „Об'єднання“ є: Тимошенко, голова надз. ради, Карнаухов, гол. управи, Соболев, гол. ревізкому, Марков, гол. культ.-осв. комісії, а також Кобієв, Захаров, Живов, Лебеденко, Букреев і Яковлевський.

15/XII 1916 р. с.-д. Козловський роздавав у приміщенні „Об'єднання“ ріжним особам соціал-демократичні відозви, скеровані проти війни.

22/XI 1916 р. Департамент Поліції секретно прохає начальника харк. губ. жанд. управи, якщо буде змога добути агентурним шляхом примірник вищезазначеної відозви проти війни, передати копію з його до Деп. Поліції.

31/XII 1916 р. повідомлено Деп. Поліції, що 23/XII надіслано йому 8 прим. відозви „Граждане“, від імени „И. Г. Хар.“, що їх здобуто агентурним шляхом.

Підсумовуючи перший розділ цього нарису, спостерігаємо: по-перше, що з фактичного боку відомості секретної агентури майже не розходяться з відомостями кооп. журналу „Южно-русский Потребитель“, і по-друге, що, подібно до журналу „Ю. Р. П.“, секретна агентура малоє картини дуже швидкого — в зв'язку з економічною скрутою — зростання робітничої кооперації м. Харкова за війни, а також — досить поміркований загальний напрямок її діяльності, котрий, правда, наприкінці 1916 р. набирає більш опозиційного характеру.

II. 28/I 1916 р. секретна агентура подала до харк. губ. жанд. управи відомості за деяких членів, а саме: 1) Заколдаєв О. В. — в дійсності Ромашов Мик. Іван., 2) Гилинський Абрам та 3) Тихомиров Ол., що всіх трьох 8/I 1916 р. потрушено, заарештовано і „притягнуто до охрального листування“ при губ. жанд. управі. Про це, через 3 дні після трусу, а саме — 11/I 1916 р., повідомлено Деп. Поліції; 4) Ізотов П. І., що його заарештовано 9/I 1916 в справі 9/I, але звільнено.

До „записки“ агент, член к-ву „Об'єднання“, додав фотографічні картки перерахованих чотирьох товаришів по кооперативу „Об'єднання“.

Ставиться за провину цим кооператорам те, що на загальних зборах „Об'єднання“ вони дуже агітували за обрання в члени надз. ради т-ва, — „котра має керувати, справами т-ва“, — робітників від робітничих „об'єднань, а саме — від товариства обопільної допомоги „Рабочий Дом“, від профсоюзів і від лікарняних кас. Зазначені товариші такі були впливові, що загальні збори пристали на їхню пропозицію.

„Дальше агентурне дослідження, — зауважує жандарська управа, — провадиться“.

Багато уваги надає жандарська агентура політичній приналежності членів к-ву, взагалі, а по різних керівних органах його — особливо.

Так, 12/I 1916 р., повідомляється про тих, кого обрано до керівного органу т-ва — надз. ради.

„Дальше агентурне освітлення, — додає з цього приводу губ. жанд. управа, — провадиться“.

Через два тижні, а саме — 26/I 1916 р., подається відомості за кількох членів к-ва, що належали в к-ві до групи прогандистів, котрої завданням, мовляв агент, було й збільшення кількості членів к-ва, й революційна пропаганда.

„Агентурне дослідження діяльності спож. т-ва „Об'єднання“, — каже ж. управа, — провадиться далі“.

В додаток до вищенаведеної записки, записка 11/II 1916 р. подає

відомості за політичну приналежність інших членів пропагандистської групи „Об'єднання“, а в додаток до звідомлення за трьох членів надз. ради від 12/I 1916 р., подається відомості за політичну приналежність ще одного члена надз. ради „Об'єднання“.

В записці Кованька з 10/III 1916 р. подається відомості за співробітників „Об'єднання“, насамперед по канцелярії. 1/VI 1916 р. додатково повідомляється про склад членів групи пропагандистів „Об'єднання“, й, нарешті, 2/XI 1916 р. Іванов повідомляє про партійний склад членів управи „Об'єднання“ в кількості 4-х.

Отже, як видно з II розділу нашого нарису, тільки за час із 28/I до 2/XI 1916 р., трохи більше 9 місяців, секретна агентура подала до ж. управи політичні характеристики мало не півсотні членів „Об'єднання“.

III. У записці № 1 від 12/I 1916 р. повідомляється, що до надзорчої ради „Об'єднання“ обрано: Кукеля, с.-р., якусь Сіму і Рудзінського Ед. Петр., анархо-комуніста.

„Особу Сіми з'ясовується, Кукель по справах жанд. управи ще не проходив. Дальше агентурне освітлення провадиться“, — зазначає губ. ж. управа.

Записка № 4 з 11/II 1916 р. подає відомості за члена надз. ради Городилова Ів. Ів., с.-д., музичних справ майстра, що досі по справах губ. ж. управи ще не проходив.

„Дальше агентурне освітлення провадиться“.

Засідання надз. ради з 13/II 1916 р. відбулося, як повідомляє зап. № 5, — в присутності коло 50 душ. Обговорювалася справа про участь у Харчовій Комісії при міській думі. Ухвалено не брати участі в Комісії, на тій підставі, що радників — „гласних“ — міської думи обрало населення, що не користується повним виборчим правом (sic!).

Особливо агітував проти участі в Харчовій Комісії анархист Захаров (див. у розд. співробітників — № 3 і в розд. управи — № 2), що за нього вже повідомлялося; він доводив, що тепер ждати від царів нема чого, — досить ждали й нічого не здобули. Висловився проти участі й О. І. Терехов, більшовик.

На зборах були присутні: с.-д. Петро, Павлунівський, Яковлевський, — анарх.-комуніст та Дріздзе Шейна (зап. № 2).

„Дальше агентурне освітлення провадиться“.

9/VII 1916 р., у зап. № 14, Кованько каже, що члени надз. ради Чабанов, Терехов та інші організують групу із членів надз. ради — робітників, здебільшого представників робітничих кас, — на те, щоб усунути з надз. ради консервативні елементи.

17/XI 1916 р. (зап. № 18) Іванов повідомляє, що до надз. ради обрано, від паротяго-будівельного заводу, якогось Живова, з переконаннів певно с.-р'а.

„Особу Живова з'ясовується“.

Той-таки Іванов, у зап. № 20 з 27/XI 1916 р., доносить, що на голову надз. ради обрано робітника Тимошенка. Тимошенко, — констатує пізніше жанд. управа, — і в дійсності зробився одним із фактичних керівників „Об'єднання“.

27/XI 1916 р. Іванов інформує губ. ж. упр. про статут „Об'єднання“, за яким надзорча рада має нібито таке значення, що без її санкції управа не може нічого перевести до життя.

Згідно зі статутом, до надз. ради обирається по 2 представники від кожного району на членів ради й по 2 представники на кандидатів надз. ради.

Переходячи до відомостів охранки про управу „Об'єднання“, зауважимо, що секретна агентура не подала чомусь відомостів за те, що

„Об'єднання“ все-ж таки взяло участь у Харчовій Комісії міської думи. Про це пише „Южно-русский потребитель“.

Щодо управи „Об'єднання“: Іванов, у зап. № 37 із 2/XI 1916 р., дає довідку, що перед загальними зборами „Об'єднання“ на 2/XI 1916 р., до управи „Об'єднання“ належали: 1) голова упр. Карнаухов М. П., с.-д. адвокат, той самий, що за нього писав Кованько 16/XI 1916 р., ніби він є коресподент газети „Южный Край“ і стримує „Об'єднання“ від революційної діяльності, 2) Захаров П. П., анархіст, 3) Яковлевський, робітник майстерень Південних залізниць, анархіст, 3) Ушаков, с.-д., майстер заводу Гельферих-Саде і 3) Богданов І., с.-д., майстер паротяго-будівельного заводу.

— Є думка, — каже Іванов, — двох останніх — Ушакова й Богданова — забалотувати й обрати на їх місце Лебеденка, касира ст. Харків, політичних переконань невідомих, і Букреева Ів., що раніш був близький до с.-р., а по справах губ. жанд. управи рахується, як с.-д.

Жандарська управа додає, що про всіх членів управи вже є відомості по профрухові.

27/XI 1916 р., — запискою № 20, — Іванов повідомляє, що на голову нового складу управи „Об'єднання“ обрано адвоката Карнаухова, с.-д., і що він має чималий вплив на справи т-ва.

До складу управи, на зборах 13/XI 1916 р., обрано 5 членів, а саме: Карнаухова, Назарова, Яковлевського, Лебеденка й Букреева.

— Всі питання, — каже агент, — що управа хоче їх провести в життя, повинна розглянути й затвердити надзорча рада.

— Революційної діяльності, — додає агент, характеризуючи нову управу в листопаді 1916 р., — управа покищо не переводить, бо її стримує голова управи М. П. Карнаухов, кореспондент „Южного Края“.

Ревізком, за відомостями Іванова з 27/XI 1916 р., складається з представників від кожного району.

За голову Ревізкому є Соболев.

IV. У записці Кованька № 3 з 10/III 1916 р. подається відомості за співробітників, насамперед по канцелярії „Об'єднання“, де, на думку Кованька, тоді працювали самі тільки партійні особи: 1) Кислов В. П., с.-д., що про нього повідомлено Деп. Поліції в 1915 р. 2) Петро „Хромой“, „в наружном наблюдении“ — „Разбитый“, — у дійсності Мендель Геншафт, що з ним, здається, живе якийсь Бернштейн Янкель, котрий по справах губ. ж. управи не рахується.

Мендель Геншафт провадить листування з катеринославським Геншафтом — с.-д., про котрого пізніше катеринославська жанд. управа повідомила, що в листуванні катеринославського Геншафта нічого негожого не знайдено.

На засіданні культосвітньої комісії „Об'єднання“ 18/XI 1916 р. Мендель Геншафт казав, що кооператив є одна з форм визвольного руху і що кооператив повинен бути лише засобом для боротьби за волю політичну й економічну.

Пізніше М. Геншафт вийшов зі складу членів „Об'єднання“, бо товариство було занадто пасивне з революційного боку.

3) Третій службовець канцелярії „Об'єднання“ — Захаров П. П., анархіст, робітник майстерень Південних залізниць, що пізніше був членом управи „Об'єднання“, але не схотів бути головою його. Про Захарова написано до Деп. Поліції 29/II. В засіданні надз. ради 13/II Захаров агітував проти участі в Харчовій Комісії при міській думі, — на тій підставі, що тепер ждати від царів нема чого, — досить ждали й нічого не здобули.

4) Рудзинський, анархіст-комуніст, — ухиляється од військової служби. В березні 1916 р. Рудзинського передано до розпорядження харк. повітового військового начальника.

5) Іскра Г. О., анархіст, — про котрого повідомлялося жандарську управу в 1915 р

6) Що до службовців по крамницях „Об'єднання“, то в Петинській крамниці, за відомостями агентури, служить за прикажчика невідома особа, але „личность серьезная и несомненно партийная, нужно думать, что с.-д.“, — близький до Захарова (див. № 3) та до Павлусенка (далі № 8). Для з'ясування особи прикажчика написано до харківського поліціймейстра.

Пізніше, однак, виявилось, що цей „невідомий“ — у дійсності К. Т. Шевченко, по справах жанд. управи покищо не проходив.

7) Тут-таки агент з'ясовує, що Сіма, за яку повідомлялося 12/I, є Се-рафима Резцова чи Расцова, с.-р., колишня вчителька, що відбула адміністративну висилку в Вологді за революційну діяльність. Пізніш адміністрація кооперативу звільнила її з посади касирки в „Об'єднанні“ за її „ліві переконання“.

8) Павлусенко Волод., сожитель Резцової, що називає себе Барановим. Служить за прикажчика у другій крамниці. Є підстави гадати, що він ухиляється од військової служби; запитано харківський розшуковий відділ.

9) 24/IV 1916 р. агент повідомив жанд. управу, що до контори „Об'єднання“ хоче вступити невідомий, що прибув з Петербургу, близький знайомий Павлусенка (№ 8) — „личность партийная и серьезная — нужно думать, что он социал-демократ“.

„Невідому особу з'ясовується, а дальше агентурне обслідування провадиться“, — зауважує жанд. управа.

10) В цій-таки записці повідомляється, що в одній із крамниць „Об'єднання“ служить за касирку Н. Урюпіна, с.-д., що відбула висилку на Астраханщині в 1907 р. З Урюпіною „близька“ якась „Уляна“, також с.-д., що відбувала з Урюпіною висилку.

11) 12/VI 1916 р. повідомлено, що до контори „Об'єднання“ стає на службу вчителька на ймення Валерія, що близька до Цесніка.

Особу Валерії з'ясовується. За Цесніка писано до жанд. управи, яко про с.-р., а також повідомлено Деп. Поліції 29/IV 1916. — Дальше агентурне освітлення провадиться.

8/VI повідомляється, що вчителька Валерія, що веде знайомство з Цесніком і А. І. Авер'яновом, зветься Валерія Кирилівна. Про неї написано до Деп. Поліції 2/VI 1916 р., а про анархо-комуністів Цесніка й Авер'янова — 8/VI. Особу вчительки Валерії Кирилівни з'ясовується, дальше агентурне освітлення провадиться.

12) 9/VII 1916 року в зап. № 14 доводиться до відому жандарської управи, що на службу до „Об'єднання“ стає анархіст Іванов Іван Хведорович.

13) Восени, 27/XI 1916 р., агент Кованько повідомив, що в „Об'єднанні“ служить за конторщика Надієнко, — можливо нелегальний, — людина пере-дова і, очевидно, крайніх переконань, але партійности невідомої. Тримає себе конспіративно. Надієнко є організатором дешевої харчувальні для співробітників „Об'єднання“.

Губерська-ж управа особу Надієнка з'ясовує, дальше агентурне освітлення провадиться.

Трохи згодом з'ясувалося, що Надієнко зветься Петро Кирилович, с.-д., і що про нього вже раніше повідомлялось.

14) В зап. № 28, 9/II 1917 р. Кованько повідомляє, що на службу став Данилевський М. Вл., с.-д., за котрого ще 16/XII 1916 р. Кованько

доносив, що Данилевський брав участь у складанні й друкуванні відозви проти війни, що її поширював в „Об'єднанні“ Козловський.

15) Линовський Тр. Ол., літератор, псевдонім — Поморський, с.-д., службовець „Об'єднання“. На засіданні культурно-освітньої комісії „Об'єднання“ 18/XI, по доповіді Комарова про підхилення й злиття профорганізацій з кооперативами, котрим профорганізації повинні бути за підсобників, — Линовський доводив, що кооперативи в теперішній момент повинні провадити не так економічну, як політичну боротьбу, і що культосвітні комісії повинні складатися не так із кооператорів, як із представників від робітничих організацій.

15/XII 1916 р. повідомлено, що Линовський також брав участь у складанні й друкуванні відозви с.-д. проти війни, що її роздавав у „Об'єднанні“ Козловський.

16/XII Кованько доніс, що Линовський 15/XII залишає посаду в „Об'єднанні“ та збирається їхати з підробленим паспортом до Петербургу. У другій записці, того-ж таки 16/XII, Кованько повідомляє, що Линовський збирається їхати до Петербургу в суботу 10/XII або 15/XII. У Линовського є явка в Нижньому-Новгороді: „Конторська вул. 73—3“, але пишеться так: „Конно-торгова 75—3“. З Линовським ходять двоє дівчат, обидві інтелігентки, на вигляд типові соціалістки.

Звідомлення прийнято до відому. Особи дівчат жандарська управа з'ясовує, а про подорож Линовського повідомила нижегородську губ. жанд. управу 16/XII 1916 р.

7/II 1917 р. нижегородська губ. жанд. управа повідомила харківську губ. ж. управу, що відповідь на запитання надіслано 27/I за № 15164.

Цей останній папірець, м. и., закінчує й усю справу про „Об'єднання“ в харківському Архіві Революції, бо тут подих революції здув з лиця землі й саму царську охранку.

Склад співробітників канцелярії „Об'єднання“ дає підставу коді не згодитися з думкою агента Кованька, що в ній працювали самі тільки партійні особи, то в кожному разі визнати, що майже всі вони були людьми лівих і навіть — знов-таки за виразом того самого Кованька — „крайніх переконань“.

V. Записка з 26/I 1916 р. повідомляє, що при т-ві „Об'єднання“ засновано групу пропагандистів, — на думку агентури — не тільки для збільшення кількості членів у т-ві, але й для революційної пропаганди.

До групи пропагандистів належать: 1) Макаров В. І., с.-д., що по списках жандарської управи до 26/I 1916 р. не проходив, 2) Дрідзе Шейна, с.-д., 3) Ніканоров А., колишній студент, партійности невідомої, що особу його з'ясовується, 4) „близький“ до Ніканорова Чабанов Гр. К., зареєстрований у 1915 р. по громадському рухові, 5) Остапченко С. І., с.-р., зареєстрований у 1914 р., і 6) Павлунівський-Павленко, зареєстрований у 1916 р.

„Агентурне дослідження діяльності спож. т-ва „Об'єднання“ провадиться далі“, — додає жандарська управа.

Записка 11/II 1916 р. повідомляє, що окріч вищезазначених осіб, до групи увійшли: 7) лікар В. Тарасенко, нібито с.-р., бо висловлюється за необхідність революційної пропаганди серед селян, але пізніш нібито с.-д., 8) лікар Соколов, знайомий Тарасенка, невідомої партійности, що особу його з'ясовується, 9) Терехов О. І., адвокат, видно с.-д. більшовик, що зареєстрований у 1915 р., 10) Хазановичка Хана, скінчила харк. ун-тет, але по справах жанд. управи раніш не проходила.

Записка з 1/IV 1916 р. додає, що в групу пропагандистів увійшли: „Україна“, кн. 3—7.

11) студ. Прянишников, крайніх переконань, але партійності невідомої, що до I/IV 1916 р. по справах ж. управи не проходив, і 12) д-р Соболев, „зв'язаний“ з Прянишниковом.

„Особу Соболева з'ясовується. Дальше агентурне освітлення провадиться“.

В записці № 14 з 9/VII 1916 р. Кованько повідомляє, що 10/VI ввечері в приміщенні „Об'єднання“ відбулося зібрання „групи пропагандистів“, на котрому були присутні члени групи: 1) присяжний повірений О. І. Терехов, с.-д. більшовик, 2) Кутузов, можливо с.-р. і (за пізнішими відомостями) „личность партійная, но к какой партии принадлежит, не известно“, по справах жандарської управи ще не проходив, 3) Конвісер, Єврей, не-партійний кооператор, 4) Прянишников Кост., студ. унів-ту, з переконаннів анархіст, 5) Іскра Григор., 6) Цеснік, 7) Павлунівський, 8) учителька Валерія, 9) Авер'янов Ант., анархіст-комуніст. Було також душ 20 сторонніх, поліції не було.

Конвісер прочитав доповідь: „Дві течії в громадському житті — соціалізм та кооперація“, в котрій робив спробу довести, що соціалізм — не є життєздатний і дасть місце кооперації після її розвитку. Конвісерові заперечували: Терехов, Кутузов, Павлунівський і Прянишников, до того-ж Терехов — у душі с.-д. Кутузов і Прянишников доводили, що нічого не можна добитися шляхом еволюції, а тільки силою.

Невідомо, яка доля спіткала „групу пропагандистів“ при „Об'єднанні“, але у кожному разі вже в серпні 1916 р., коли організовано при „Об'єднанні“ культосвітню комісію, то в ній насамперед поставлено питання про організацію „колегії пропагандистів“. До грудня 1916 р., за відомостями Кованька, ця колегія ще не існувала, але 17/II 1917 р. у ній було вже 12 членів.

VI. В записці № 16 з 26/VIII 1916 р. агент Іванов повідомляє, що при „Об'єднанні“ почала функціонувати культурно-освітня комісія.

В культурно-освітній комісії найперше поставлено питання про організацію колегії пропагандистів, яку, очевидно, раніш називали „групою пропагандистів при Об'єднанні“. На обов'язку колегії пропагандистів при культурно-освітній комісії „Об'єднання“ лежала організація лекцій, читання лекцій, добір відповідної літератури й постачання її до всіх районних бюр. У дальшому — відкриття низки клубів з культурно-освітньою метою, в різних районах Харкова, переважно в робітничих.

„Дальше агентурне освітлення провадиться далі“.

Той-таки Іванов, в зап. № 17 з 17/X 1916 р., доводить до відому жанд. управи, що в культурно-освітній комісії при проф. т-ві „Об'єднання“ обрано на голову адвоката Маркова В. І., що його раніше зареєстровано вже по партії с.-д., а на заступника — якогось Лебедева. Лебедев часто виступає на зборах із промовами, що зі змісту їх треба гадати, що він — с.-р.; промовляє Лебедев досить гарно й захопливо.

„Губерська ж. управа особу Лебедева з'ясовує. Дальше агентурне освітлення провадиться“.

В зап. № 18 з 17/X 1916 р. той-таки Іванов спростовує свою попередню, з того-ж таки числа, помилку, а саме — що на заступника голови культосвітньої комісії в дійсності обрано не Лебедева, а Лебеденка. „Особу Лебеденка з'ясовується“.

Агентурна записка № 37, у листопаді 1916 р., інформує жандарську управу, що культосвітня комісія дбає за лекції та вистави.

Чи в „Об'єднанні“ існувала окрема „група пропагандистів“, чи — при культосвітній комісії — „колегія пропагандистів“, але у кожному разі їй на-

давалося такого значення, що 26/XI 1916 р. (за № 6103) харківська губ. жанд. управа секретно повідомила харківського губернатора про те, що 18/XI 1916 р. відбулося засідання культосвітньої комісії „Об'єднання“, разом зі сторонніми в кількості 30 чол., — для обговорення справ: а) організація колегії пропагандистів ідей кооперації, а також б) улаштування ялинкових свят.

27/XI 1916 р. Іванов інформує, що діяльність культосвітньої комісії сходить на те, що „Об'єднання“ всіма силами старається прищепити своїм членам кооперативні ідеї. Для цієї мети „Об'єднання“ влаштувало низку лекцій, постачає членам літературу, відчинило бібліотеку, проектує відчинити декілька культосвітніх клубів, улаштовує родинні вечірки і нарешті — дитячі гулянки для членів „Об'єднання“.

Першого грудня 1916 р., у зап. № 23, агент Кованько подає докладні відомості про засідання культосвітньої комісії з 18/XI 1916 р., що за нього писалося губернаторові. На засіданні було 25 чол., а зі сторонніми 30 душ. Головував В. І. Марков, с.-д. Щодо першого питання — про організацію колегії пропагандистів при культосвітній комісії — доповідь зробив Комаров І. В., с.-д., видимо обережний, поміркований або на думку агента — ліквідатор. Доповідач говорив про необхідність зіллати кооператив із іншими проф. організаціями, до того-ж останні повинні бути підсобницями кооперативу. Тоді, на думку доповідача, кооператив зможе, насамкінець, привести громадський лад до соціалізму.

Комарову опонували: Линовський, один невідомий більшовик, Живов та ин. Живов і Линовський доводили, що в даний момент кооператив повинен провадити не економічну, а здебільшого політичну боротьбу, і через те колегія повинна складатись не з самих тільки кооператорів, а й з представників од робітничих організацій. „Хромой“ (Геншафт М.) додав, що кооператив — одна з форм визвольного руху і що кооператив повинен служити лише засобом для боротьби за волю політичну й економічну. Невідомий додав, що Колегія повинна освітлювати перед масою не тільки питання кооперації, а й питання політичні та економічні, бо даний момент є гострий, і ми напередодні рішучої боротьби робітничої маси з урядом.

У наслідок дебатів ухвалено ввести до Колегії представників від усіх проф. організацій.

„Значить, — робить висновок агент Кованько, — Колегія стане на шлях політичної боротьби й революційної пропаганди“.

„Колегія покищо не існує“, — додає агент.

У зап. № 24 з 16/XII 1916 р. Кованько подає відомості за лекцію проф. ун-ту Степушкіна: „Культурно-освітні завдання кооперації“, яка відбулася в „Об'єднанні“ 27/XI 1916 р. Лекція мала науковий характер. На думку лектора, кооперація в Росії занадто відстала від Заходу, через відсутність у нас „гражданственности“.

„Було багато публіки, була й поліція. Ніяких революційних виступів не було“.

Іванов 31/XII 1916 р. (зап. 27) повідомив, що при культосвітній комісії, з ініціативи голови її Маркова, організується колегія лекторів кооперації, до котрої запрошено вже кількох студентів, що збираються п'ятницями; але лекцій ще не читається.

За відомостями Кованька, на 17/II 1917 р. колегія пропагандистів складалася з 12 чол., до того-ж усі вони були самі тільки соціал-демократи. Особи крайніх революційних переконань до Колегії не запрошуються.

Таким чином, колегія пропагандистів при культосвітній комісії, мовляв Кованько, це є більш поміркований орган пропаганди, ніж була група пропагандистів, при „Об'єднанні“.

„Видатну роль в колегії пропагандистів, — доносить агентура, — відіграють Вейсман, Штафинський і „Хромой“. Засідання Колегії відбуваються що-четверга“.

Губерська жанд. управа в додаток до вищезазначеної інформації агентури каже, що Вейсман — нелегальний, а Я. П. Боярков у дійсності Абрам Гольдман.

Вищезазначеним і вичерпується характеристика умов праці „Об'єднання“ в освітленню самої царської охоранки, 1915 — 1917 рр.

Коли взяти платню хоча двом із зазначених агентів за їхню філерську роботу по кооперативу „Об'єднання“, в середньому по 50 крб. на місяць кожному ($50 \times 12 = 600 \times 2 = 1200$), цей витрати на друкування на машині їхніх „записок“, а також витрати так-би мовити щодо редагування цих записок з боку начальника жандарської управи — мінімально в розмірі 300 крб. на рік, — то жандарські мемуари з життя робітничого кооперативу „Об'єднання“ в 1915 — 1917 рр. коштуватимуть не менше як 1500 крб.

Навіть коли поділиги цю суму нарівно між працею агентів по „Об'єднанню“ та їхньою працею по заводах, то й тоді цей колективний „агентурний“ твір про кооператив „Об'єднання“, що доходить до одного друк. аркуша, коштував державному скарбові не менш як 750 крб.

Виходячи навіть з високого розміру авторського гонорару т. зв. „бутербродників“ із офіціальних періодичних видань царської доби, як напр., „Петербургские Ведомости“, все-ж таки мусимо сказати, що гонорар у 750 крб. за аркуш, навіть на 3-х авторів, — занадто великий.

А скільки-ж було цих мемуаристів у дореволюційній Росії та скільки народніх грошей пішло на подібні твори?

І проте-ж ніякі витрати не можна дорівнювати до того моря людських сліз і, можливо, крови, що пролилася в наслідок цього нашого жандарського твору.

Але революція одним своїм подихом змела з лиця землі усіх цих кооперативно-жандарських літописців, що припинили свою роботу на півслові, як наприклад літописці „Об'єднання“ — 9/II 1917 р. Навпаки, багато з тих кооперативних діячів, про котрих агенти писали в своїх записках яко про „Розбитих“ „Хромих“ і т. д., стали на кону життя.

Нарешті й самий жандарський твір — „Записки“ про кооператив „Об'єднання“ потрапили на суд українських кооператорів, щоб за цими записками можна було простудіювати ті умови, серед котрих доводилося працювати робітничій кооперації України за царату.

Тяжкі були ці умови праці робітничої кооперації України за царату, певно тяжчі, ніж інших галузів української кооперації, але проте робітнича кооперація України була така сильна, що вижила і зараз міцно стоїть у центрі всієї кооперації Радянської України.

Подав Петро Пожарський.

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році.

Бібліографічний огляд.

Наукова продукція України все-таки наростає, і з нею наукове видавництво. Не вважаючи на фінансові труднощі, в зв'язку з тим що чергові завдання індустріалізації відтягають фінансові засоби від завдань культурних, і на всякі інші перепони, все-таки мережа наукових видавництв шириться і густішає з року на рік.— хоч і не так швидко, як сподівалися керманичі нашого науково-видавничого руху років два-три тому. Горяче бажання перейти в організації науково-дослідчої і науково-навчальної праці від вимушеної бездіяльності до продукції, від бюджетів прожиткових до бюджетів вповні продукційних — перегнало тоді реальні змоги сеї продуктивності. Бажалося більшого, ніж скільки можна було дати для того засобів. Організація наукової продукції, в тім і розвій наукових видань, пішли фактично далеко повільніше, не так планово, не так правильно і чітко, як то хотілось і заповідалось. Проте динаміка наукової продукції не неутралізувалася, не заникала; в останніх роках, 1926—1927, ся продукція прибрала доволі значних розмірів, а з тим стала відчуватися потреба обліку, підсумку, перегляду — для того щоб переконатися, наскільки робота йде рівно і чітко, наскільки рівномірно вона виповнює різні ділянки в системі наукового знання і досліду, і наскільки при тім виконується українізаційний ухил: наскільки наука українізується в досліді і в публікаціях.

Рік тому співробітники „України“ поставили перед її Редакцією побажання, щоб вона взяла на себе ініціативу організації такого перегляду наукової продукції, хочби у головних рисах, на почин. Редакція прийняла на себе сю роботу, а ряд спеціалістів: академиків, професорів вищих шкіл, членів дослідчих катедр, співробітників Академії тощо взяли на себе спорядження коротких оглядів наукової продукції України в їх спеціальностях. На двох засіданнях 5 і 19 травня минулого року були прочитані ті огляди, що наспіли в першу чергу, і потім в чотирьох книжках „України“ за 1927 рік надруковано 15 оглядів з таких наукових ділянок: історії, літературознавства, фольклору і етнографії, права публичного і приватного, економіки, сільського господарства, гігієни і медицини, ботаніки, зоології, охорони природи, геології й математики, а також огляди українік в російських виданнях Союзу та української наукової продукції поза межами Союзу. Ви помічаєте прогалини в сім реєстрі — але треба додати, що деякі із зроблених оглядів випали занадто коротко і сумарно, аби могли сповнити своє завдання. Причини були дуже характеристичні для нашого наукового життя, і сконстатованне їх мало свою вартість, — хоча й негативну: се недостатчя налагодженого розповсюдження видань і обміну науковими новинами, а особливо — недостатчя заграничних видань, куди все ще упливає з України значна частина розвідок і звідомлень за недостатчею своїх власних видань. Тому по закінченню сеї так-би сказати — бібліографічної кампанії минулого року, 5 лютого с. р. Редакція скли-

кала її учасників на нараду, щоб обговорити: чи варто її поновляти в формі аналогічних оглядів літератури 1927 року? Чи не краще полишити це діло якій-небудь спеціальній організації чи установі, яка-б поспеціалізувалася на сім ділі і дала огляд досягнень в окремій виданню — щорічнику, спеціально на це призначенім? Але учасники наради прийшли до однодушного переконання, що в сей мент не можна передбачати такої можливості: не видно щоб яка-небудь установа могла приступити до цього діла в сій хвилі, або утворилася якась нова спеціальна організація, яка-б продовжила скромні почини нашої Редакції, зроблені оглядом, частинним і неповним, досягнень 1926 року. Висловили ту гадку, що навіть такий неповний огляд все-таки мав чималу вартість, і було-б жаль його переривати в сподіванню, що може з часом якась інша установа займеться сим ділом спеціально, з кращими засобами і ліпшим успіхом. Тому поставили перед Редакцією „України“ жадання, щоб вона продовжила ці огляди, і намітили ряд спеціалістів, котрих-би належало притягти до роботи, щоб зробити огляд повнішим. З приємністю можемо констатувати, що більшість намічених співробітників з великою охотою відізналася на заклик. Побажання більшої однастайности в системі оглядів співробітники взяли до певної міри також на увагу. Між иншим ухвалено такі директиви: праці дослідників з України, друковані в виданнях, які виходять поза Україною, включити в огляди продукції України. Бібліографічні реєстри відділяти від загальних характеристик і підсумків. Більші огляди розділяти на дрібніші відділи, і т. д. Ми сподіваємося, що ці директиви, зведені в короткій інструкції, розіслані учасникам, значно допоможуть більшій однастайности і плановості щогорічних оглядів.

Прикладом минулого року Редакція ухвалила поставити дві групи сих оглядів — соціальну і природничу — на загальне обговорення. 5 травня в великій залі Місцкому Академії, при великім здвигу слухачів прочитано, по сім короткім моїм вступі, огляди історичної літератури, літературознавства, етнографії і фольклору та мовознавства, а присутній на зібранню голова Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка акад. Студинський додав до того короткий огляд діяльності свого Товариства в минулім році, що викликало з боку присутніх гучну маніфестацію пієтизму і признання сій нашої безтитольній західнеукраїнській академії. 20 травня мали бути заслухані огляди літератури мистецької, економічної, біологічної, медичної і гігієнічної, тільки злива, що трапилося під той час, не дала змоги відбути засідання. Увага яку викликають ці огляди серед нашого громадянства являється дуже цінним симптомом інтересів до нашого наукового життя серед широких кругів нашого громадянства. Але щоб вповні сповнити своє завдання, ці огляди повинні давати не тільки підсумок досягнутого, а намічати також і те, що вимагає приложення більшої дослідчої енергії і більшої наукової інформації. Вони повинні служити побудкою до інтензивного і планового наукового руху, такого якого вимагає всебічний розвій нашого краю і відродження нашого народу.

Акад. Михайло Грушевський.

„Українська історія.

Наукова праця українських істориків у 1927 р. була дуже жвавою і позначилася випублікуванням великого числа розвідок і статтів. Історичні інтереси займали цілу низку наукових установ України, що у своїх виданнях уміщали історичні роботи.

Називаючи ці установи та їх видання, в першу чергу треба згадати за Історичну Секцію при У.А.Н., що продовжувала видання свого органу

„Україна“, видала черговий „Науковий Збірник“ за 1927 р. (т. XXVI. „Записок к. Наук. Товариства у Києві“), скомпонувала за ред. акад. М. С. Грушевського та проф. О. С. Грушевського спеціальний том із роботами історичного змісту „Записок Іст.-Філ. Відділу У. А. Н.“ (т. XI), на решті видала збірник мемуарів та матеріалів з історії громадського руху під назвою: „За 100 літ“. Поруч з Історичною Секцією історичні роботи в своїх виданнях уміщали такі установи, як історико-філологічний відділ Укр. Акад. Наук в своїх „Записках“, де подибуємо чимало робіт історичного змісту.

Із установ історико-філологічного відділу науково-історична робота провадилась і результати її друкувались у відповідних виданнях Комісії для складання іст.-геогр. словника Української землі („Історично-Географічний Збірник“) та Комісії для видавання пам'яток українського письменства („Праці“, присвячені Кулішеві).

Брав діяльну участь в історичній роботі і III-й відділ Академії Наук. Низку великих і цінних розвідок маємо в „Записках Соціально-Економічного Відділу У. А. Н.“ та в „Працях Комісії для вивчення західно-руського та українського права“.

В Харкові історична робота зосередилася в таких установах: Науково-дослідча Катедра української культури, що видавала свої „Наукові Записки“ (чч. 5, 6), Інститут Марксизму, що видав перше число свого наукового органу: „Під прапором марксизма“ та окремі видання, як пр. студію М. Яворського: Нариси з історії революційної боротьби на Україні, Іст.Парт.Ц.К. К.П.(б.)У., що продовжував видавати журнал „Летопись Революции“, та Укр. Центр. Архів, що видавав свій орган „Архівна Справа“, зреформувавши його в 1927 р. з журналу архівно-адміністративного на журнал, присвячений справі архівній а також публікуванню архівних матеріалів та статтів на основі архівних даних.

Крім оцих центральних харківських та київських установ участь в історичній роботі взяли і інші центри України, а при тому головним чином виявили себе тут Інститути Народньої Освіти, друкуючи свої „Записки“. Історичні роботи містили „Записки Київського І. Н. О.“, а також Ніженського, Полтавського (тут гектографовані „Записки“ попереднього року замінилися добре виданою великою книжкою) і т. и.

Переходячи тепер до огляду науково-історичної продукції що-до змісту і групуючи матеріал, треба одзначити, що в 1927 р. українські історики виявили певний інтерес до джерелознавства та історіографії. На ці теми друкувалися невеличкі статті молодого ніженського дослідника А. Єршова: „Лѣтописное Повѣствованіе о Малой Россіи“ О. Рігельмана і „Краткая Лѣтопись Малой Россіи“ Рубана (в „Записках Ніженського Інст. Нар. Осв.“, кн. VII), Про джерела, час, складання і автора „Повѣсти о томъ, что случилось на Украинѣ, какъ она Литвою завладѣла“ (В „Зап. Іст.-Філ. Відд. У. А. Н.“, кн. XI) та Сторінка з українського джерелознавства — до питання про літописні джерела праці в Рігельмана „Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ (в „Ювілейному Збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія“).

Питанням нашого джерелознавства присвячена і стаття проф. М. Д. Присьолова: Південно-руське літописання в стародавньому Суздальському літописанні XII—XIII вв. (в „Ювіл. Зб. на пошану Д. І. Багалія“). Історіографічний огляд розвитку науки історії українського права подав Л. Окіншевич у статті: Наука історії українського права — право державне („Україна“, кн. 1—2).

Ювілеї діячів на полі української історії, що їх обходили в 1927 р., збагатили нашу літературу з історіографії. Справлено 100-літній ювілей

виходу збірника українських пісень М. О. Максимовича, і з нагоди того ювілею маємо число „України“ (кн. 6) з характеристикою діяльності Максимовича, зробленою *ак. М. Грушевським* і статтями *П. Клепацького*: Максимович, як історик та *Ін. Житецького*: Життя М. О. Максимовича, та з цікавим листуванням Максимовича з Бодянським, що його подав *В. Данилів*.

Ювілей О. М. Лазаревського так само дав нагоду подати оцінку його науковій діяльності в ювілейному числі „України“ (кн. 4) *ак. М. Грушевському*. З цієї також нагоди *ак. М. Василенко* подав простору і надзвичайно цінну розвідку там саме про життя та діяльність Лазаревського, а *Кат. Лазаревська, Ін. Житецький* та *Т. Осадчий* доповнили наші відомости про Лазаревського, освітлюючи незнані нам до цього часу сторінки і факти з наукової та громадської діяльності його. Цінного бібліографічного покажчика праць О. Лазаревського і про Лазаревського склав *М. Ткаченко*, видрукувавши його в другому томі „Археографічного Збірника“.

Ювілей Куліша приніс історіографічну оцінку діяльності цього глибоко-своєрідного діяча громадського й наукового в статтях „України“ (кн. 1—2) *ак. М. Грушевського*: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости, *Ін. Житецького*: Куліш і Костомаров, *ак. К. Студинського*: До історії зв'язків Куліша з Галичанами в 1869—1870 рр. В інших виданнях також маємо низку статтів, що висвітлюють життя Кулішеве та його діяльність наукову і громадську. Назвемо статті *В. Петрова*: Теорія культурництва в Кулішовому листуванні рр. 1856—7“ („Зап. Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.“, кн. XV), *його-ж*: Перебування Куліша на Україні влітку року 1857 („Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства.—Пантелеймон Куліш“. За редакцією *ак. С. Єфремова* та *Ол. Дорошкевича*), *Ол. Дорошкевича*: „Куліш на засланні“ (в тому-ж збірнику „Пант. Куліш“) і статтю про теж саме *М. П. Павлушкова*: „Куліш у Тулі на засланні“ („Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“, кн. XIII—XIV), *П. П. Чубського*: Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот до російського підданства („Зап. Іст. Філ. Від. У.А.Н.“, кн. XIII—XIV).

Справлений ще в 1926 р. ювілей сороклітньої наукової діяльності *ак. М. Грушевського* приніс оцінку її у просторій статті *ак. Д. Багалія*: Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії—історично-критичний нарис („Червоний Шлях“, 1927, кн. 1) та низку оцінок діяльності ювілята виголошених на святкуванні у Києві та надісланих із різних місць, зібраних у книжечці: Ювілей академика М. С. Грушевського—видання Ювілейного Комітету, Київ.

Ювілей п'ятидесятиліття наукової діяльності акад. Д. І. Багалія, одсвяткований у 1927 р., дав нам інтересну велику розміром автобіографію ювілята, друковану в „Ювілейному Збірнику“, також випущену і окремим виданням, та статті *М. Горбаня*: Д. І. Багалій як архівіст, та *В. О. Борвинського*: Д. І. Багалій як історик Слобожанщини—обидві в „Ювілейному Збірнику на пошану акад. Д. Багалія“.

Таким чином, ювілеї збагатили в 1927 р. нашу літературу з української історіографії. Інтерес до діячів історії не в зв'язку з ювілеями був виявлений слабше. Маємо невеличку замітку *Тараса Слабченка*: До життєпису В. Антоновича („Зап. І.-Ф. Відд.“, XV), шей мемуари *В. Мордовцевої-Александрової* про М. Костомарова („Україна“, кн. 5).

Крім джерелознавства та історіографії з допоміжних до історії наук бачимо деяке оживлення в галузі історичної географії і невеличке заворушення в галузі страгістики. Історично-географічна комісія Академії

Наук, що випустила свого збірника, на жаль, не дала матеріалу суто історико-географічного, подавши низку статтів загально-історичного змісту, тільки в назві зв'язаних з певною територією. З історичної географії подав роботу *Ф. Петрунь*: Московські переробки західньо-європейських мап — Правобережжя в московській мапографії („Ювіл. Зб. на пош. Баг.“). З поля страгістики маємо невелику статтю *К. Е. Антиповича*: Київська міська печатка (*Ibid.*).

Живий доволі інтерес виявлено до археографічної і до архівної праці. Археографічна комісія Академії Наук видала другого тома свого „Археографічного Збірника“, присвяченого споминам за О. М. Лазаревського. В цьому томі видрукувано родинного архіва Лазаревських, якого матеріяли дають багато цікавого не тільки для знайомства з умовами, що серед них проходила творчість славного дослідника Гетьманщини, але також і для знайомства з побутом, культурним оточенням та почасти і економічними процесами ХІХ в.

У справі архівній, особливо до історії наших архівів та їх спадщини видрукувано статтю *В. Романовського*: До історії архівних фондів старої Гетьманщини — про пожежу в Глухові 1748 р. („Архівна справа“, № 2—3), *Є. М. Іванова*: Українські фонди перевезені з Москви („Архівна справа“, № 5) та *М. Карачківського*: Архівна спадщина Київських цехів („Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“, кн. ХІ).

Давній період україно-руської історії притягав до себе в 1927 р. увагу дослідників, і ми маємо низку робіт присвячених тому періоду. Продовжував свої праці з поля давнього руського права *проф. М. О. Максимейко*, що дав статті: Про смердів Руської Правди („Праці Комісії західньо-українського та українського права“, кн. 3), „Закупи Русской Правды“ („Наук. Зап. Харк. н.-д. катедри“, № 6). Питанням соціальної структури Київської Русі присвятив статтю *Н. Рубінштейн*: До історії соціальних відносин Київської Русі ХІ—ХІІ ст. („Наук. Зап. Харк. н.-д. катедри“, № 6), питанню про княжі з'їзди присвятив роботу *В. І. Новицький*: Снеми Руської Землі Х—ХІІ вв. („Праці Комісії зах.-руськ. та українськ. права“, кн. 3), дослідник історії давньої Русі-України *В. О. Пархоменко* надрукував роботу про Князя Чорного — до питання про добу сіверської колонізації Подесення („Ювіл. Збірник на пошану Д. Багалія“).

Інші статті з історії давньої Русі-України мають більш-менш випадковий характер, от як стаття *проф. І. С. Абрамова*: Літописний Вороніж на Чернігівщині („Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), *Л. Ленчевського* Літописний город Кам'янець („Науковий Збірник за р. 1927“), *Тєфріка Кєзма* з передмовою ак. А. Е. Кримського: Оповідання арабського історика Абу-Шаджі Рудраверського ХІ в. про те як охрестилася Русь („Юв. Зб. на пошану Багалія“) та *Ю. Бруцкуса*: Перші звістки про Євреїв у Польщі та на Русі („Наук. Зб. за р. 1927“).

Менше цікавості в 1927 р. виявлено до часів литовсько-польських. Тут здебільшого ставилися історико-юридичні питання, от як у цікавій і просторій статті *С. Борисенка*: Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі („Праці Ком. зах.-рус. та вкр. права“, кн. ІІІ), також у статті *проф. А. Е. Кристера*: Духівниця ХVІ—ХVІІ вв. („Ювіл. Зб. на пош. Д. Багалія“) та *проф. В. І. Пічети*: До історії опікунського права в Литовському статуті 1529 р. (*Ibid.*) Питанням соціальних відносин та соціальної структури цієї доби на Україні присвячено тільки-но дві невеличких статті: *проф. Ол. Грушевського*: Луцьке міщанство в ХVІ в. („Історично-Географічний Збірник“) та *Т. Фаранюк*: Вінницька шляхта в ХVІ в. (*Ibid.*)

Виявився інтерес і до Хмельниччини. *Др. Ст. Томашівський* опу-

блікував матеріали до історії Хмельницького, що він вибрав з Ватиканського архіву: До історії перелому Хмельниччини („Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), *А. Яковлів* науково спинився над вивченням Богданового договору з Москвою р. 1654: Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654 (*Ibid.*), нарешті, молодий історик *В. Євфимовський* опублікував статтю: До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини („Наук. Зб. за 1927 р.“).

Велику увагу в історичних студіях приділено Гетьманщині. Маємо тут довгенький реєстер статтів. Економіці Гетьманщини присвятили роботи *П. Федоренко*, що досліджував господарство чернігівських монастирів: З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв. („Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н.“, —XI), *П. Нечипоренко*, що подав матеріали до історії економічних заходів Розумовського: Фабрики Розумовського на Посем'ї („Зап. Іст.-Ф. Від. У.А.Н.“, XI) та Умови робітничої праці на батуринських та глухівських „національних строєніях“ („Іст.-Геогр. Зб.“), *С. Шамрай*: До історії м. Барішполя (*Ib.*). Становище державного господарства і фінансової політики в Гетьманщині освітлювали *В. О. Романовський*: До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського („Наук. Зб. на пош. Багалія“), *В. Барвінський*: До питання про індуку та евеку в Гетьманщині („Наук. Зап. Харк. н-д. кат.“, № 6), *П. Клименко*: Відомість про скаרב український у 1780 р. („Зап. Іст.-Філ. Від.“, кн. XV) та *П. Нечипоренко*: До характеристики податкової політики уряду Єлисавети („Наук. Зб. за 1927 р.“). Землеволодінню в Гетьманщині присвятив статтю *проф. Ол. Грушевський*: Гетьманські земельні універсали 1660 — 1670 рр. („Іст.-Геогр. Зб.“). Горілчаний промисел на Гетьманщині досліджував *М. Ф. Тищенко*: Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кінця XVIII в. („Праці Комісії зах.-рус. та вкр. права“, кн. III), *М. Пікус*: Про винний відкуп по містах Новгород-Сіверського намісництва 1780—1790-х років („Зап. І.-Ф. Відд. У.А.Н.“, кн. XI).

Інтерес дослідників притягала історія соціально-економічного і правового становища міст Лівобережної України. Цьому питанню присвячені статті: *Г. Шамрай*: Стація в Лівобережних містах XVII віку („Наук. Зб. 1927 р.“) її-ж: „Чернігівські ратушні скарги“ („Іст.-Геогр. Зб.“), *П. Клименка*: До історії м. Ніженя („Зап. І.-Ф. Від. УАН“, кн. XV), *Мих. Бужинського*: З історії полтавського магістрату за перші роки його існування („Зап. І.-Ф. Від. УАН“, кн. XV).

До мало дослідженого питання про територію України, переважно Гетьманщини, в державно-правному розумінню, звернувся *акад. Н. Василенко* в своїй студії: Територія України XVII в. („Наук. Зб. на пош. Баг.“), досить змістовну статтю з політичної історії Гетьманщини про Петрика дав *О. П. Оглоблин*: Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. (*Ibid.*), про діяльність Генеральної Військової Канцелярії умістив статтю *П. Нечипоренко*: Сторінка з діяльності Генеральної Військової Канцелярії середини XVIII століття („Україна“, кн. 1—2). Треба ще відзначити дві дрібніші замітки з історії Гетьманщини: *Д. Кравцова*: Брюховецький і відьми, та *М. Горбаня*: Лист Петра Миновича до батька мазепинця (обидві в „Україні“, кн. 5). Право і суд Гетьманщини також були предметом доволі уважного дослідження. Маємо присвячені цим питанням статті *І. Ю. Черкаського*: Судові реформи гетьмана К. Г. Розумовського („Наук. Зб. на пош. Багалія“), *Н. Мірзи-Авак'яну*: Нариси з історії суду на Лівобережній Україні другої половини XVII ст. („Наук. Зап. Харк. н-д. кат.“, № 6), *проф. М. Е. Слабченка*: Ескізи з історії „Прав, по котрым судится Малороссійскій народ“ („Юв. Зб. на пош. Баг.“).

Нарешті соціально-побутовій історії Гетьманщини присвячено статті *М. Горбаня*: Розбійник Мацепура. — Побутово-історичний нарис („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6).

Порівнюючи з дослідженням минулого Гетьманщини зовсім бідно виглядає дослідження Правобережжя XVI—XVIII ст. Поминаючи низку праць з історії Правобережжя, писаних зі становища крайознавчого, можна назвати тільки одну роботу *А. І. Ярошевича*: Капіталістична оренда на Україні за польської доби („Зап. Соц.-Екон. Від. У.А.Н.“, т. V—VI), інтересну спробу з чисто економічними методами і підходами сучасної економічної науки в дослідженню тої-ж таки сучасности звернутися до дослідження минулого.

Так само невеликий інтерес виявився і до історії слобідської України. Маємо роботи *Е. Овчаренка*: Земельна власність на Слобідській Україні в XVII—XVIII вв., її походження і форми („Зап. І.-Ф. Від. У.А.Н.“, кн. XI), *В. В. Іванова*: Прапори Слобідських полків („Юв. Зб. на пош. Багалія“), *Г. Хоткевича*: До історії Слобожанщини. — Процес Салтівців з Пассеками („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), та *О. Володаженко*: З історії харківського колегіуму в XVIII віці (Ibid.).

З приємністю треба відзначити з'явлення виразного інтересу до історії Запоріжжя. В цій галузі маємо велику розвідку проф. *М. Е. Слабченка*: Соціально-правова організація Січи Запорозької („Праці Ком. зах.-рус. та вкр. права“), статті *Н. Д. Василенко-Полонської*: Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей („Зап. І.-Ф. Від. У.А.Н.“, кн. XII) та *Історики Запоріжжя XVIII в.* („Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), статті проф. *Е. О. Загоровського*: Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січи (Ibid.), *В. Грекова*: Бунт сіроми на Запоріжжі 1768 р. („Зап. І.-Ф. Від. У.А.Н.“, кн. XI), *О. Рябініна-Скляревського*: Запорізькі бунти Дунайців 1771—1774 рр. і початок Задунайського коша („Наук. Зб. за 1927 р.“) та замітка *І. С. Степанова*: До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування („Записки Дніпропетровського І. Н. О.“, т. I).

Дослідження XIX ст. провадилися в 1927 р. доволі інтенсивно, хоч великих монографій на теми історії цього періоду не з'явилося. Вийшов, правда, величезний другий том *М. Е. Слабченка*: Матеріали до економічно-соціальної історії України (Держ. В-во Укр.), але по самому своєму характеру загального огляду, ця праця дає побіжні нотатки, а не монографічний дослід. Простора стаття *О. Оглоблина* про Транзитний торг України за першої половини XIX ст. („Зап. І.-Ф. Від.“, кн. XV), старанно й добре виконана робота *О. А. Плевака*: З матеріалів до історії цукрової промисловости на Україні („Юв. Зб. на пош. Багалія“). Ще треба назвати статті проф. *П. Клепацького*: Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в. (Ibid.) та *Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від пол. XVII до пол. XIX ст.* („Записки Полт. І. Н. О.“, т. IV), *К. Лазаревської*: Господарство незаможного пана на Конотопщині в першій половині XIX в. („Археограф. Зб.“, т. II), *П. Клименка*: Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX в. („Юв. Зб. на пош. Багалія), *Ом. Соловєв*: Загальний історичний огляд вівчарства Полтавщини („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“ № 6), *його-ж*: До питання про кількість кріпаків на Україні („Наук. Зб. за р. 1927“) та *О. Варнеке*: До історії залізничного транспорту на Україні („Зап. І.-Ф. Від. УАН“, кн. XI).

Крім економічного студіювання XIX ст. був виявлений інтерес шей до студіювання кріпацького режиму на Україні і становища селянства. Маємо статті *Ол. Назарця*: Розрухи кріпацькі 40—50-х років XIX ст. на

Лівобіччі („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), *В. Дубровського*: Поміщиця Марфа Лукашевич (Іб.), його-ж: Знадоба до характеристики обопільних стосунків межи поміщиками в першій половині XIX в. („Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), статтю *С. Шамрая*: Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX в. („Наук. Зб. за 1927 р.“), *В. Ганцової-Берникової*: З життя селянства Київщини за першу половину XIX ст. („Україна“, № 1—2), *О. Войткова*: З минулих часів на Поділлі. — Селянство в 1830 р. („Україна“, кн. 3), *А. Степовича*: З подробиць реформи 1861 року. — Лист Т. П. Талепана про його козелецький і прилуцький маєток („Україна“, кн. 4), *Н. Тихонова*: К характеристике дворянской идеологии накануне падения крепостного строя („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), *О. Гермайзе*: До історії Шевченкового села („Зап. Київ. Ін. Нар. Осв.“, № 2). З інших питань досліджувала військові поселення на Україні *О. Багалій-Татарінова*: Нариси історії військових поселень на Україні („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), подав матеріяли до історії земства на Україні *А. О. Степович*: З перших років „Земских Собраній“ на Лівобережжі („Зап. І.-Ф. Від. У.А.Н.“, кн. XIII—XIV) і т. д. Появилися і спеціальні статті з історії Євреїв на Україні XIX в. Маємо статті *проф. В. П. Рибинського*: З історії гетта в Києві („Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), і *В. Галанта*: Київські проекти землевпорядкування Жидів 1841 р. (Іб.) та *Д. Бродського*: Як до хреста приводили кантоністів-Жидів („Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н.“, кн. XII).

Окремо треба поставити студіювання громадських та революційних рухів XIX та XX вв. Інтерес до цього студіювання виявивсь дуже великий, і в результаті ми маємо силу матеріалів і статтів, а то і більших розвідок. У першу чергу треба назвати книгу *М. Яворського*: Нариси з історії революційної боротьби на Україні, що вийшла як студія Інститута марксизму. Робота ця обіймає часи, з Київської Руси починаючи і доводячи аж до 70-х рр. XIX ст. Розуміється, що в такому обхваті трудно було повсюди подати дослід і самостійне студіювання. Багато нового матеріялу в інтересному освітленню подає автор у частині своєї роботи про народників. Ця частина належить до найбільш цінних розділів всієї праці.

Продовжувалося в 1927 р. студіювання декабристів, що розпочалося з нагоди ювілею їх у 1925 р. Маємо публікацію матеріалів і дрібніших розвідок про декабристів та їх відношення до України. Маємо роботи *В. М. Базилевича*: Декабрист Юшневський та Гнідич, *Ю. Г. Оксман*: Секретне слідство про „Исповѣдь Наливайка“ К. Ф. Рилева р. 1825, *В. В. Міяковського*: Епізод 1827 р. в маєтку Поджіо, та бібліографічний огляд відомого знавця руху декабристів на Україні *Л. М. Добровольського*: Десятиріччя — підсумки ювілейної літератури про південний декабризм (усі ці статті в „Ювіл. Зб. на пош. Багалія“), *Є. Іванова* і *М. Горбаня*: Відгуки декабристського руху на Слобожанщині („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), *Н. Суровцової*: Олізар і його відношення до декабристів („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, № 6), та *С. Козлова*: Дещо про декабристів Роменщини („Україна“, кн. 6).

Також не зменшився інтерес і до Кирило-Методіївців. *В. Міяковський* подав цікаві матеріяли про Опанаса Марковича у Кирило-методіївському братстві („За 100 літ“).

Історія громадських рухів на Україні 60—80 рр. збагатилася на нові матеріяли й замітки, що рясно зустрічалися у виданнях за 1927 р. Щодо опублікування нового матеріялу для цієї епохи багато попрацювали *О. Рябінін-Скляревський* та *Ін. Житецький*. Перший опублікував: З революційного українського руху 1870 р. („За 100 літ“), Київська Гро-

мада 1870-х р. („Україна“, кн. 1 — 2), З революційного українського руху 1870 — 80 рр. — Єлизаветградський гурток („Україна“, кн. 4). Другий — О. О. Потебня і харківська громада в 1861 — 63 рр. із щоденника та листування В. С. Гнилосирова („За 100 літ“), Південно-Західній Відділ Географічного Товариства у Києві. — З приводу його закриття в 1876 році („Україна“, кн. 5).

Крім того, *В. Міяковський* подав: Записка 1874 р. про український рух („Архівна Справа“, № 2 — 3), та Історія заслання П. Чубинського (Ibid. № 5), *М. Возняк* подав: З життя Чернігівської громади в 1861 — 3 р. — Листи Л. Глібова і С. Носа до О. Кониського („Україна“ кн. 6). *Г. Ющенко* познайомив з щоденником проф. О. Ф. Кистяковського (Ib., кн. 2 — 3) і умістив замітку про Записку П. І. Житецького (Ib., кн. 5), *В. Білий* подав цікаву статтю про Судову справу Д. Носа („Зап. І.-Ф. Від. У.А.Н.“, кн. X), *С. Шамрай* видав спомини О. Русова („За 100 літ“), *О. Гермайзе* подав: З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 1870 р. („За 100 літ“); *О. Назаревський* видрукував статтю: Київське студентство 50 років. — Напередодні „березневого руху“ 1878 р. („Зап. Київ. І.Н.О.“, кн. 2). Смерть відомого народника В. Дебогорія-Мокрієвича викликала відгомін в українських виданнях. У збірнику „За 100 літ“ з'явилась *Дебогорія-Мокрієвича*: Із споминів про М. Драгоманова; у „Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н.“, кн. XV, з'явилась посмертна згадка ак. *С. Єфремова* про Дебогорія; та загальна стаття *В. Ганцовой-Берниковой*: Революційна діяльність В. К. Дебогорія-Мокрієвича.

Дещо студіювалося і з царини громадського руху польських кол на Україні. Так, подав біографію М. Чайковського, писану його сином, *Євген Рудницький*: До історії польського козакофільства („За 100 літ“), *Хведір Сенгалевиц* подав напів спомини напів етнографічні нариси про „золоту грамоту“ 60-х рр. („За 100 літ“), *В. Гнатюк* умістив статтю Тимко Падура в українському історично-культурному процесі („Черв. Шлях“, № 12).

Про український рух у Галичині подав інтересні матеріали ак. *К. Студинський*: Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким. З початків соціалістичного руху в Галичині („За 100 літ“), та *Остап Терлецький*: Про археологічний з'їзд у Києві („Україна“, кн. 5).

Над питаннями селянських рухів часів першої російської революції на Полтавщині працював *Ант. Коваченко*: Нариси з історії революції 1905 — 1907 рр. („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат.“, №№ 5, 6).

Нарешті, чимало зібрали матеріалу до історії підготовки революції на Україні та боротьби за жовтень іспартівські організації. В „Летописи Революции“ маємо низку цікавих споминів, от як: *Т. Харечка*: Из истории ВСДКП в Донбасе (№№ 1, 2, 3) і його-ж: Накануне февральской революции в Донбасе (№ 4), *В. Щербакова*: Из истории Черниговской организации большевиков — 1914 — 1917 гг. (№ 4), *Г. Коффа*: Соц.-дем. организация в Одессе в период империалистической войны (№№ 3, 4). Там-же маємо матеріали і розвідки про події та змагання 1917 р. *М. А. Рубача*: Аграрная революция на Украине в 1917 г. (№ 5 — 6), *В. Манилова*: Из истории взаимоотношений Центральной Рады с Временным Правительством (№№ 3, 4, 5 — 6), *С. Розена*: Переяславская республика и ее герой Хрусталева-Носарь (№№ 2, 3), *Г. Лапчинського*: З перших днів всеукраїнської радянської влади (№№ 5 — 6). 5 — 6 номери „Летописи Революции“ цілком присвячено боротьбі за жовтень на Україні. Тут маємо спомини і опис подій у Катеринославі, Донбасі, Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Чернигові, огляди профспілчанського руху в цей період та спомини і некрологи померлих борців за жовтень.

В „Архівній Справі“ маємо статтю *М. Рубача*: До історії утворення Генерального Секретаріату (№ 5).

З праць присвячених економічному розвитку України ХХ ст. треба відзначити монографію *Олександра Попова*: Хлібна торгівля України.— Передвоєнна криза українського хлібного експорту (В-во „Радянський Селянин“, Харків).

Цікаві, але мало оброблені матеріали з історії імперіалістичної війни на Україні подав *М. Корнилович*: Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя („Україна“, кн. 3); цікаву замітку про Замах на пам'ятник Пушкіна в Харкові 1904 р. подав *В. Косташук* („Україна“, кн. 6).

Важливим явищем в історичній праці за 1927 р. було появлення літератури з крайознавчим ухилом, з спеціальним зацікавленням до місцевого минулого. Так Полтавський Музей видав великий збірник крайознавчого змісту „Полтавщина“, що упорядкували *М. Білянський*, *Я. Риженко*, під загальним редагуванням *М. Криворотченка*. В збірнику цьому маємо статтю *А. Козаченка*: Історичні часи на Полтавщині. *М. Ткаченко* дав роботу про Умань: Гуманщина в XVI—XVII вв. („Зап. Іст.-Філ. Від. У.А.Н.“, кн. XI), *В. Юркевич*—про Звигородщину: Звигородщина в XV—XVI вв. („Іст.-Геогр. Зб.“), *Л. М. Добровольський* дав прекрасну з боку крайознавчо-методологічних дослідів статтю про київські околиці: З минулого Хотівської околиці м. Києва („Зап. Іст.-Філол. Відд.“, кн. XII), *Ф. Л. Ернст* подав: Види Києва середини XIX віку, що їх писав художник Гроте („Зап. І.-Ф. Від.“, кн. XIII—XIV), *В. Шугаєвський* подав: Чернігів XVIII ст. Кілька подробиць його топографії („Наук. Зб. 1927 р.“), *В. А. Фесенко* вмістив статтю: К истории возникновения города Луганска („Радянська Школа“, 1927, II, III). Нарешті, вінницька філія Всенародньої Бібліотеки України видала невеличкий збірник: Вінниця, її околиця та Вінницька округа, ч. I—Культура та природа.—Провідник екскурсанта, приїзнього та краєзнавця. Другий та третій розділи цього збірника присвячені огляду минулого Вінниці та Вінницької округи.

Осип Гермайзе.

Українське літературознавство і критика¹⁾.

Наукове літературознавство. Як і в огляді літературознавства за рік 1926 („Україна“ 1927, кн. 3, сс. 152—159), ми на перше місце виділимо ті статті й студії з історії українського письменства, які мають виразну печать науковості, виявляють зв'язки даного літературного явища з попередніми літературними-ж таки і проторкують шлях до збудування історії літератури як наукової дисципліни. Цій меті служать, крім дослідів, також біографії письменників та публікації нових матеріалів, але їх, як і меншого значення розправи, ми за браком місця подаємо тільки в додатках, денеде з анотаціями. З тої самої причини ми позбавлені змоги дати повний бібліографічний опис видань, і постараємось лише подати найпотрібніші відомості про ту чи иншу працю.

Методологічні питання минулого року обговорювалися в статті-рос. ученого *Миколи Виноградова*: Про теорію літературних стилів („Життя і Революція“, № 1, сс. 33—74), що в ній автор підсумовував свої досягнення з поля наукового літературознавства, та ще в ст. *О. Харцивева* (учня

¹⁾ Огляд склали на підставі картотеки Українського Відділу Центральної Наукової Бібліотеки в Одесі—зав. відділом К. О. Копержинський і аспірант О. М. Горецький.

Потебні) п. з.; Потебня й сучасна поетика („Червоний Шлях“, № 12, сс. 117—135): тут маємо цікаве спростовання поглядів, що приписують Потебні Тирмуцький, Айзеншток та ин.

Старому письменству уділено чимало уваги. Найбільше значення має „Історія української літератури“ (том V, друга половина) *акад. М. С. Грушевського*. В цій праці подано заснований на широкому культурно-історичному тлі підсумок про літературну творчість XV—XVI вв., разураз супроводжуваний спеціальними дослідими поодиноких питаннів.

З инших праць заслуговує на особливу увагу велика студія *Ігоря Єреміна*: „Сводний“ Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах („Записки Істор.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XII, сс. 48—77, кн. XV, сс. 54—101), котра цікава і як дослід самої пам'ятки літературної і як досконалий приклад використання „філологічної“ методи як підсобної (коли її розуміти в вужчому сенсі) у літературознавстві. Спеціальні питання розроблені в праці *проф. Івана Огієнка*: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія, ч. I. Варшава, і в його-ж таки статті: Руські переклади в Херсонесі в 860 році („Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“, у Київі 1927, сс. 358—378), мають значення для з'ясування вихідних точок нашої письменности. Коротенька студія *проф. І. Білецького*: Симеон Полоцький та українське письменство XVII ст. (Ibid., сс. 636—648) ставить низку цікавих питань щодо стиля оригінального користування шаблонними формами й характеру діяльності письменника на Московщині, і можна тільки пожалувати, що обмежений розмір статті не дав змоги спромотися на глибшу аналіз. Стаття *М. Грунського*: Питання про автора Слова о полку Ігоревім (Ibid., сс. 439—446) має дуже загальний зміст і не розв'язує питання. Маленьку монографію дослідного змісту дав *П. Попов*: Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80 рр. XVII в. (ibid., сс. 338—397). З праць про стару українську драму особливе значення має: „Милость Божія“, українська драма з 1728 р. (ч. II) *Я. Городинського* („Зап. Наук. Т-ва у Львові“, т. CXLVI, сс. 1—32)—обговорено тут питання про зв'язок драми з старою українською та європейською традицією. Великодній драмі присвячено текстологічний дослід *М. Возняка*: Знахідки до української великодньої драми (Ibid., сс. 119—153). *В. Резанов* дав аналізу ростовської драми „В'єнець Димитрію“ („Юв. Зб. на пош. акад. Багалія“, сс. 649—667).

Як курйоз, відмітимо вміщену в „Изв. Общ. Русск. Яз. и Слов. Акад. Наук СССР“ (XXXII, сс. 292—299) рецензію *С. П. Розанова* на праці акад. В. М. Перетца про „Сл. о полку Ігоревім“. У фейлетонному стилі автор висловлює думки характерні для консервативних кол; сперечається щодо терміну Україна-Русь і гадає, що наукову працю в жадному разі не можна видавати мовою „українською“ (?)—тільки російською. Все це пишеться на сторінках офіційального органу Рос. Академії Наук!

Новому українському письменству присвячено найбільше уваги. Вийшов з друку новий підручник: *А. Шамрай*: Українська література. Стислий огляд [X.] „Рух“ Рец. *Ів. Капустянського*—„Плужан.“ № 7, сс. 70—71 (нових спостережень тут майже зовсім нема) і нові видання підручників: *Ол. Дорошкевич*: Підручник історії української літератури. Вид. 3-є [X.] „Київ-друк“. Його-ж таки: Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. Вид. 2-ге змінене і доп. [X.] „Книгосп.“, „Київ-друк“. *В. Коряк*: Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна. Вид. 2-е змінене [X.] Держ. Вид-во України (Нашу рец. на перше видання див. „Україна“, 1926, кн. 2—3, сс. 209—218).

¹⁾ В цих підручниках говориться і про старе письменство.

Про І. Котляревського маємо кілька текстологічних дослідів. Закінчена друком студія проф. М. Марковського: „Енеїда“ Івана Петровича Котляревського („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Ак. Наук“, кн. X, сс. 48—74) являє собою цікавий приклад того, які важливі наслідки може дати філологічна метода. Дослідник докладно з'ясував зв'язок „Енеїди“ з європейською трагедією і геть відкинув первісну залежність української поеми від російської Осипова (відносини до неї складніші, ніж раніш думали), а це значить, що цілий великий комплекс літературних явищ, що іменується „школою Котляревського“ (наслідування „Енеїди“) в основі єсть незалежний від російського впливу. Чималий інтерес має видання за авторграфами „Наталки Полтавки“ й „Москаля Чарівника“ у кн.: Рання українська драма. Редакція і стаття П. Руліна [К.] „Книгосп.“ (Рец. Ів. Єрофієва, „Черв. Шлях“ № 12, сс. 205—206). Вступна розвідка між иншим нібито по новому ставить питання про джерела п'єс, але тільки ставить, бо автор мало розгортає перед читачем самі докази своїх тверджень (напр., про незалежність „Наталки Полтавки“ від „Козака Стихотворця“). Мають інтерес іще деякі текстологічні досліді, найбільше про „Наталку Полтавку“ (див. бібліографію), стаття П. Филиповича: Переклад І. Котляревського із Сафо („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Ак. Наук“, № 1, сс. 123—126).

Підвалини для вивчення творчости П. П. Артемовського-Гулака дає рецензоване нами в „Україні“ (IV, сс. 195—199) наукове видання: П. Гулак-Артемовський. Твори. Редакція, вступна стаття та примітки Є. Айзенштока [Х.] Держав. Вид-во України. Вступна стаття має науковий і zarazом приступний для середнього читача зміст.

Ювілей Максимовича приніс низку статтів загального змісту. З них для літературознавства має значення ґрунтовна розвідка Федора Савченка: Перший збірник українських пісень Максимовича [1827—1927] („Україна“, кн. 6, сс. 25—80) і окремо (К. 1928). У першому розділі цієї статті яскраво змальовано соціальний ґрунт українства та добрано цікавий матеріал, що характеризує внутрішні зв'язки Максимовичевої діяльности з причетними до української літератури письменниками. В останньому є цікаві зауваження про значення Максимовича для розвитку української літератури. З инших статтів зазначимо: В. Гнатюк: Вплив Максимовича на польсько-українську школу (Ibid., сс. 101—107), Мих. Тарасенко: М. О. Максимович. До столітнього ювілею „Малоросійських п'єсень, изд. М. Максимовичемъ“ („Життя і Революція“, № 6, сс. 355—367).

Із статтів про М. Костомарова для літературознавства має інтерес розвідка акад. О. Багалія: Політична повість М. Костомарова („Зап. Іст.-Філол. Відд. Укр. Ак. Наук“, кн. XIII—XIV, сс. 147—151).

Багато уваги в науковій літературі приділено П. Кулішеві—з нагоди 30-х роковин його смерті. Найвизначнішою розвідкою є стаття акад. М. Грушевського: Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости („Україна“ 1927, кн. 1—2, сс. 9—39), в якій автор фактами доводить, що через усе життя й діяльність П. Куліша протягається певна ідеологічна класова нитка: ідеологія „статочних кармазинів“—хуторян (порівн. міркування деяких сучасних критиків про Куліша, як заступника інтересів буржуазії). З нагоди ювілею Кулішеві присвячено цілий номер (1—2) „України“. Видано навіть окремий Збірник Пантелеймона Куліша [К.] („Збірн. Укр. Акад. Наук“, № 53). Найбільш інтересу з боку дослідників притягає біографія, громадська діяльність Куліша та стосунки його до видатних сучасників (див. бібліогр.), менше цікавляться ним яко письменником і поетом. З цього боку дещо дає видання: П. Куліш. Поезія. Редакція і стаття М. Зерова. [К.]—з перевіренням текстом і докладною характеристикою діяльности Куліша і почасти мистецьких особливостей його поезії (див. ст.: Поетич.

діяння Куліша), „Книгосп.“, сс. V—LXIII) і статті *О. Грушевського*: Повісті Куліша з середини 1850 років („Україна“, кн. 1—2, сс. 66—76) та *Б. Неймана*: Куліш та Вальтер Скот („Збірн. Куліша“, сс. 127—156).

Шевченкознавство дало такі досягнення: За редакцією *акад. С. Єфремова* та *М. Новицького* вийшло два томи п. з: Поезія [К.] „Книгосп.“ 1927. Від справжнього наукового видання воно різниться тільки тим, що не подано всіх варіантів поодиноких творів, але проте видання далеко випереджає всі досі відомі пореволюційні видання (зокрема: Поезії „Кобзар“, зредагували та примітки додали *Є. Айзеншток* та *М. Плевако*. Друге видання [Х.] Держ. Вид-во України. (Рецензія *Р. Заклинського*, див. „Життя і Революція“, № 5, с. 270). У виданні Книгоспілки Шевченкові поезії надруковано ув останній редакції поета — воно правитиме за основу майбутнього академічного видання. Один том останнього вийшов нарешті торік: Щоденні записки (Журнал). Текст, первісні варіанти, коментарій. Редакція і вступне слово *акад. Серія Єфремова* [К.] Держ. Вид-во України. (Рец. *В. Гадзінського* — „Літературна Газета“, № 4, с. 5, *П. Єфремова* — „Зоря“ № 4—5, сс. 59—60). Щоденник Ш-ка в цьому виданні вперше надруковано цілком науково з усіма особливостями тексту. Більшу частину тому складає „Коментарій“ (213—766), що склали декілька авторів, — певне, на зразок відповідних коментаріїв до Пушкінового „Дневника“. Коментарії цінні, але непотрібні для розуміння тексту Шевченка вантаж, от як географічні та історичні подробиці про Петербург, Москву тощо, зайві відомості про життя Лермонтова, Гоголя й деяких інших письменників, — усе це надто переобтяжує книжку. Айзенштокова передмова до попереднього видання „Дневника“ вивщує змістом передмову до академічного, бо трактує питання про мову та про жанр дневника, як твору літературного саме тієї доби. З наукових розвідок зазначимо найперше текстологічний дослід *Л. Білецького*: Мар'яна Черниця Т. Шевченка [Історія тексту] („Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка у Львові“, т. CXLVI, 181—182) з цікавими висновками щодо історії поеми. Цікавий дослід дала стаття *Л. Арасимович*: Т. Г. Шевченко в польських перекладах („Зап. Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук“, XII, сс. 78—102). Це огляд польської критики про Шевченка — бібліографія польських перекладів з Шевченка і характеристика двох різних їхніх типів (використано не весь матеріал) у зв'язку зі станом польського віршування тієї чи іншої доби. Мають інтерес також деякі публікації матеріалів і статті про Шевченка (див. бібліографію), але зовсім не мають значення статті подібні до Маланюкової — *Євген Маланюк*: Шевченко й Росія [до проблеми перекладу]. („Літерат. Науков. Вістн.“, кн. XI, сс. 239—249). У запалі шовінізму останній автор, торкнувшись цікавої проблеми, замість розвинути її, спромігся лише, коротко кажучи, дійти до того висновку, що Росіяни нездатні нічого гаразд ізробити (?).

Популярні видання й статті минулого року мало внесли в шевченкознавство. Видання Шевченкових творів здебільшого виконано без розуміння справи — разураз видавці „поправляють“ Шевченка і тим роблять шкідливе діло (див. *Айзеншток*: Кобзарєва повідь. „Червоний Шлях“, кн. IV, сс. 247—249). Тільки інститут Т. Ш-ка дає добрі популярні видання. — В цілому досягнення шевченкознавства менші ніж у минулому році (не вийшов з друку збірник, присвячений Т. Шевченкові).

У виданні: *С. Руданський*. Поезії. Вибір і статті *В. Герасименка* [К.], „Книгоспілка“, подано популярну біографію поета, але в ній намічено і тему для дальшого дослідження — про залежність приказок від народної традиції. У виданні самих творів не помічається настанови на науковість.

Зі статтів про Осипа Юрія Федьковича найбільший інтерес має вміщене в вид.: Осип Юрій Федькович. Люба-згуба: Передне слово *Миколи Зерова* [К.], „Сяйво“ (Київ-Друк).

Чималим внеском у вивчення творчості А. Свидницького є видання: А. Свидницький. Оповідання. Вступна стаття і примітки *М. Зерова* [К.] (Київ-Друк), і Люборацькі: Сімейна Хроника. За редакцією *М. Зерова* [К.] (Київ-Друк). Обидва видання відзначаються пильною увагою до тексту видаваних творів, а перше, крім приміток і додатків, містить докладну розвідку головним чином біографічного змісту, але zarazом мало у ній аналізу розповідного стилю А. Свидницького.

Зі статтів про П. Мирного деяке значення для літературознавства має вміщена в вид.: П. Мирний. Лихо давнє й сьогочаснє. Ред. і вступ. стаття *Б. Якубського*. [Х.] „Книгоспілка“. Є в ній аналіз цієї повісти. щей повісти „Лихі люди“ з боку літературного.

О. Стороженкові присвячено дві статті в виданнях: О. Стороженко. Вибрані твори. Редакція і вступна стаття *А. Шамрая* [К.] „Книгосп.“; Марко проклятий. Історична повість. Вступна стаття *Ф. Якубовського* [К.] „Сяйво“. Перша з цих статтів—„Олекса Стороженко. Критико-біографічний нарис“—докладніша змістом, друга—„Олекса Стороженко та його повість „Марко проклятий“—менша. Обидві в деякій мірі торкаються художніх особливостей творів Стороженка і зв'язку його з літературною традицією (М. Гоголь).

Столітній ювілей з дня народження Леоніда Глібова дав два наукообразно виконаних видання творів: Твори. Ювіл. виправл. та поповн. видання. Редакція, вступ. ст. та уваги *Бориса Шевелева* [К.], „Сяйво“, Київ-Друк (є докладна біографія); Твори. Том I. За редакцією *Ів. Капустянського та М. Плевака* [Х.], Держ. Вид-во України. Цікавою для літературознавства є стаття *Б. Шевелева*: Поезія Глібова в перекладі на російську мову („Україна“ № 6, сс. 124—127) і деякі нові матеріали.

Драма українська не досліджується з боку літературного. Маємо тільки статтю *Тараса Слабченка*: „Олексій Попович“ („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XII, сс. 103—121), у якій доведено, що назв. драма є пристосований до кону переклад Гребінчиного роману. Текстологічний дослід (про першу дію „Бурлачки“) дав *А. Музичка* в статті: З творчості І. Тобілевича [Карпенка-Карого]. („За Сто Літ“, кн. I, сс. 208—211).

Викликане ювілеем І. Франка зацікавлення до його ріжносторонньої творчості, у відміну від деяких інших ювілеїв, не спинило, а навпаки поширило інтерес до студіювання багатої Франкової спадщини. Спробу конкретизації тем: Франко-громадянин. Франко і соціалізм. Франко і робітничий рух—дав *А. В. Музичка*, у кн.: Шляхи поетичної творчості І. Франка [Од.], Держ. В-во України (Рец.: *М. Марковського*—„Україна“, кн. 3, сс. 188—190, *Гр. Майфета*—„Червоний Шлях“, кн. 6, сс. 264—266). Для літературознавства в його книжці цікаві зближення Франкової прози (Воа Constrictor тощо) з відповідними творами наукової прози (статтів, розвідок тогочасних економістів). Одмітимо ще статті *О. Полторацького*: Соціологія тропів Франка („Життя і Революція, № 6, сс. 367—376), *М. Зерова*: Франко-поет, у новому вид.: Поезія. Рец. і ст. *М. Зерова*, „Книгосп.“.

Зі статтів про М. Коцюбинського, що його ювілей відзначаємо цього року, заслуговує на увагу стаття *О. Козуба*: Мопасан і Коцюбинський („Червоний Шлях“, кн. 3, сс. 113—128), яка властиво є тільки початком розроблення цікавої проблеми (Порівняння „В путях шайтана“ з „Sur l'eau“ Мопасана). У праці того-ж таки ученого: Ранній Коцюбинський („Зап. Іст. Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XI, сс. 122—138;

кн. XV, сс. 102—132, і окремо, К. 1927) маємо цікаву спробу прояснити темні місця в біографії письменника. Брак наукової біографії Коцюбинського взагалі ставить дослідників у скрутне становище, минулий рік дав деякі нові матеріали (див. бібліографію). Цікаві питання порушив *Н. Лютий* у статті; Поетичне відтворення реакції у творі М. Коцюбинського „Intermezzo“ („Червоний Шлях“, кн. 7—8, сс. 258—270).

За редакцією *М. Грінченкової* далі виходять наступні томи (I—II—III, VII) творів Б. Грінченка, але наукового вивчення не провадиться.

За дуже цікавим планом виконується розпочате торік видання: *Леся Українка. Твори. Том. I, II, III, IV.* За загальною редакцією *Б. Якубського* [К.], „Книгосп.“ (Рец. *П. Одарченка*, „Червоний Шлях“, кн. 12, сс. 206—208). Видання відзначається увагою до тексту, і крім вступної статті редактора: *Творчий шлях Лесі Українки* (в т. I) та приміток, містить також короткі статті перед кожним значнішим твором поетки. Ці статті належать різним авторам (*П. Филипович, Б. Якубський, І. Шаровольський, М. Драй-Хмара, О. Бургардт, А. Ніковський*). Одні з них підходять до завдання науково, другі як критики, а тому питома вага статтів не однакова: не всі в достатній мірі звертають увагу на власне поетичну сторону поезії. У кожному разі це видання є серйозний крок на шляху наближення „трудних“ творів поетки до масового читача. Має інтерес іще стаття *П. Одарченка*: „Die Weber“ Г. Гайне в перекладі Лесі Українки („Зап. Ніженськ. Інст. Народньої Освіти“, кн. VII, сс. 221—228).

Сороклітній ювілей діяльності *Ольги Кобилянської* відновив інтерес широких кол суспільства до її творчості. Ювілей відзначено виданнями й статтями. *Ів. Лизанівський* подав корисну статтю: *О. Кобилянська в українській критиці. Хрестоматійний огляд.* (Див. *О. Кобилянська. Твори т. IV. Людина* [Х.], „Рух“, сс. 9—75). Тут-таки надруковано автобіографію письменниці (сс. 79—89). У „Книголюбі“ (Прага 1927, кн. III, сс. 40—52) надруковано працю *В. Сімовича*: *Бібліографія творів О. Кобилянської*.

Немовби проспектом досліду є стаття *П. Филиповича*: *Історія одного сюжету („У неділю рано зілля копала“ Ольги Кобилянської)*, вміщена в вид.: *О. Кобилянська. У неділю рано зілля копала. Вст. ст. П. Филиповича.* [К.], „Книгосп.“ (сс. V—LXIII). Автор стежить за історією сюжету оповідання, починаючи з пісні „Ой не ходи Грицю“ і версії роману про Тристана та Ізольду, і далі вказує на російські, українські й польські його обробки. Цей перегляд мало виправданий, оскільки різні обробки розглядаються відрубно в хронологічному порядку, а тимчасом для історика літератури важливіше не так заповнити дати, як знайти безперервну нитку процесу руху традиції, її пов'язані, а не сторонні кільця. Відкидаючи вагу (?) питання, чи знала Кобилянська попередні обробки (с. XI), автор, на нашу думку, вже саме тому позбавляє ґрунту свої міркування про „заперечення“ з боку Кобилянської попередньої традиції (це взагалі правдиво, бо-ж нам важно точніше знайти відпорну точку цього, так-би мовити, відштовхування). Можливо, що дальша праця *П. Филиповича* з'ясує це наше запитання і деякий сумнів щодо цього.

Наприкінці відмітимо ще статтю *Ф. Якубовського*: *Розклад норм міщанського життя, у вид.: Володимир Вільшанецька. Іскаріот. Повість з галицького учительського життя.* Вступна стаття *Ф. Якубовського* [К.], „Сяйво“. В цій статті є деякі спостереження над літературними методами авторки. З нагоди смерті *Черемшини* з'явилася низка статтів і матеріалів. Найцікавішою є докладна стаття *А. Музички*, що торкається між іншим цікавого питання про розповідний стиль *Черемшини* і стиль укр. похоронних голосінь.

Сучасна література покищо майже не править за об'єкт наукового студіювання, а втім про деяких поетів з'являються цікаві для історика літератури біографічні й інші матеріали. Особливо про померлих Блакитного (Еллан, Елланський, Проноза), що твори його видано торік (див. В. а. с. Еллан. Поезії, Держ. В-во Укр.) і Чумака. Деякий інтерес має стаття *Гр. Майфета*: З уваг до новелістичної композиції („Плужан.“ № 3, сс. 24—29). Це коротка аналіза одної з кращих новинок—опов. „Via dolorosa“ Арк. Любченка. У статті *Фелікса Якубовського*: На зломі українського імпресіонізму [Григорій Косинка] („Життя і Революція“, № 3, сс. 320—321) знаходимо порівняння між Косинкою і Стефаником. *Ю. Смолич* дав спробу аналізу nature-morte у „Імлистою рікою“ Івченка і в „Шахтарях“ Ан. Клоччя (Див. ст. „Nature-Morte“ у худ. літер. Ваплите, кн. 4, сс. 158—177). Багато цікавого для наукового літературознавства знаходимо у статтях *К. Довганя*: Людина з планети [В. Підмогильний, Третя Революція] („Життя і Революція“, кн. 2, сс. 175—181) і *Я. Савченка*: Лірика болю й безсилої віри. [Дещо до композиції віршів Євгена Плужника]. („Плужан.“ № 7, сс. 43—47).

Інтерес до російської й чужоземної літератури де-далі зростає. Найпомітнішим виданням є: А. Пушкин. Вибрані твори. Редакція і вступна стаття *П. Филиповича* [К.] „Книгоспілка“. Тут знаходимо цікаву для пушкинознавства розвідку редактора: Пушкин в українській літературі. Зазначимо ще бібліографічну статтю *Вол. Дорошенка*: Гоголь українською мовою. („Бібліолог. Вісти“, № 3, сс. 57—63).

Наукове вивчення театру. Цю галузь науки в нас розроблюють лише декілька осіб, не зважаючи на наявність спеціальних вищих театральних шкіл. Крім названої праці „Рання укр. драма“, цікаві є статті *П. Руліна* (продовження попередніх): Образи Заньковецької („Черв. Шлях“, № 3, сс. 156—175) і Акторський стиль Заньковецької (№ 4, сс. 183—240) — це є перший підсумок усіх рецензій і оцінок гри славетної акторки. Сильнішою стороною розвідки є багатство матеріалу (викор. і газети), але-ж, на нашу думку, відповіді на тему про акторський стиль Заньковецької ще не дано: треба ще глибше розшукувати норми різних акторських стилів часів розцвіту нашого побутового театру і об'єднати ці розшукування з боку теоретичного. Для характеристики поглядів Кропивницького на гру актора дещо дає стаття *Т. Слабченка*: М. Л. Кропивницький („Життя і Революція“, кн. 1, сс. 78—82) і його-ж таки: З листування М. Л. Кропивницького [Од.], Держ. В-во Укр. (Од. Наук. при Укр. Ак. Наук Т-во. Секція Історично-Філологічна, № 2) — публікація з коментарієм, що, правда, викликала серйозні зауваження з боку *П. Руліна* („Червоний Шлях“ 1928, № 2, сс. 162—164).

Підсумовуючи наш огляд наукового літературознавства і наукового вивчення театру, зробимо такі зауваження.—Помічається, коли не рахувати праці *ак. М. Грушевського* і Львівського Наук. Т-ва ім. Шевченка, деяке все-ж таки зниження інтересу до старого українського письменства й театру. Всі досліді, що з'явилися, мають досить випадковий характер—до них мало втягнуто молоду генерацію дослідників. А тим часом планове студіювання великих скарбів старовини, надто як узяти на увагу сучасні досягнення з методології, зміни деяких теоретичних засад, є конче потрібне і може дати великі наслідки і для виповнення прогаин, і для синтетичних узагальнень про сутність тої сторони культурно-історичного процесу, яка виявлялася в літературному й театральному мистецтві минулих століть. А з другого боку вражає неуважність нашої науки до сучасної літератури й театру, яко предмету наукового дослідження. Те, що зараз можна з'ясувати,—на це потім доведеться витратити чимало

зайвої енергії (Порівн. труднощі вивчення життя й творчості М. Коцюбинського). Історики-ж театру в будуччині витратимуть багато сил для реконструкції театральних вистав, як вони тепер ставляться. Як зразок наскрізь теоретичних вправ варто брати не лише далекі від нас твори (як це роблять Йогансен і Майфет на сторінках „Вапліте“), але також твори сучасних українських письменників. Спеціально щодо письменства впадає в очі деяка спорадичність, коли не випадковість тем, що їх обирають наші автори за об'єкт своїх історично-літературних студій. Стимулюють появу нових статтів з дослідницьким елементом у великій мірі Ювілеї та випадково знайдені по архівах документи, матеріали. Організованих форм набирає хіба студіювання творчості Шевченка, Коцюбинського (Кабін. Вивчення Поділля у Винниці), Лесі Українки й Котляревського, а тим часом конче треба планово охопити більший обсяг матеріалу. Дивує цілковите замовчування творчості В. Винниченка, Б. Грінченка, особливо першого, бо-ж твори цього письменника видаються і читаються масами може найбільше за всі інші.—Типовою формою сучасних розправ з літератури є „Критико-біографічний нарис“ із дослідницьким моментом, яко підлеглим, випадковим елементом, а тим часом є потрібні спеціальні наукові досліді дисертаційного типу з широкою методологічно озброєною постановою теми. Якраз їх у нас дуже мало. Тільки виконані в такому напрямі, засновані на широкому порівнянному матеріалі й теоретично опрацьовані студії зможуть одночасно сприяти збудуванню історії літератури, як наукової дисципліни, висунути нові принципові методологічні проблеми, і zarazом покладуть тверді основи для наукових синтетичних і соціологічних узагальнень. Ці узагальнення (Нова література) в нас, на жаль, покищо випереджають саме дослідження. Численні публікації—цінні, але ми все-ж таки підкреслили-б значення і наукової їх розробки.

Наш огляд досягнень мимоволі був стислий і односторонній, оскільки ми не зазначали, що нового дали біографічні розшукування й публікації матеріалів про поодиноких письменників. У цілому, в наслідок праці минулого року, деякі письменники конкретніш вирисовуються в уявленні нашого часу, їх ми починаємо більше розуміти.

Літературна критика. Якраз на минулий рік припала знаменна в історії дата десятиріччя Жовтневої Революції. Цікавий матеріал про величезне зростання усього виданого з красного письменства за останній рік, проти попередніх, подав *М. Годкевич* у статті: Українське красне письменство останнього десятиріччя в цифрах („Плужанин“, № 11—12, сс. 58—65). Український критик також не може сьогодні скаржитися, що йому ніде друкувати свої статті. Цікавий матеріал для історика становлять критичні оцінки наших досягнень у літературі й поезії за десять років. Стаття *А. Музички*: Журнальна українська лірика 1923 р. („Червоний Шлях“, кн. 2, сс. 156—184) торкається також попередніх років. Крім того огляди дали такі критики: *В. Коряк* („Більшовик України“, кн. 14, сс. 39—48), *М. Доленго* („Красное Слово“, № 6, сс. 69—86), *Б. Якубський* („Гарт“, № 6—7, сс. 124—142, „Червоний Шлях“ № 11, сс. 154—173), *В. Ч.* („Зоря“ № 10—11, сс. 56—60), *Б. Коваленко* („Літ. Газета“, № 16—17, сс. 1—3), *А. Хуторян* (ibid., с. 4). Оцінку зроблено взагалі яскраво, але дуже побіжно.

Великий розділ критики становить популяризація наших класиків. Це—статті, вміщені в виданнях творів, по журналах, по газетах. Цікавим моментом цих статтів є визначення значення даного письменника для нашої доби, а також спроби поставити письменника на певний соціальний ґрунт доби, що до неї він належить—питання цікаве, але проте ще не в достатній мірі розв'язане за браком у нас попередніх монографій, які повинні ви-

переджати узагальнення. Із спроб у цьому напрямі відмітимо напр. названу вступну статтю *Б. Якубського* до „Лиха давнього“... *П. Мирного*. Ці ж таки проблеми розроблювано й у переважній більшості статтів про сучасних письменників, зокрема про померлих—*Чумака та Еллана*.

Літературна дискусія про шляхи розвитку нашої сучасної літератури (продовження дискусії)—бойове питання минулого року. Вона дала низку талановитих статтів і памфлетів, цієї цікавої форми сучасної критики. Немовби починаючи рік, виступив *М. Хвильовий* із своїм їдким памфлетом проти *В. Коряка* (Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів, „Валпите“ № 1, сс. 80—101), що доповнено потім новим памфлетом: Од²вертий лист до Володимира Коряка (ibid., кн. 5, сс. 158—173), і кволими голосами прихильників [памфлети: *І. Сенченка*: Зачароване коло (ibid., сс. 183—143), *Мик. Куліша*: Критика чи прокурорський допит? (ibid., сс. 146—156)—проти „Рецидивів вчорашнього“ у „Гарті“ (№ 2/3, сс. 74—84), його ж таки: Наше сьогодні (ibid., № 3, сс. 131—140)]. Удари „Валпите“ скеровано проти всіх напрямів, що об'єдналися в ВУСПП і (Всеукр. Спілці Прол. Письм., але ідеологічну позицію „ваплітян“ в один голос переможено, а сам привідця їхній *М. Хвильовий* врешті зрікся своїх помилок. Перед у критиці веде *В. Коряк*. Памфлет його: Хвильовистий соціологічний еквівалент (Лист темної людини) — „Гарт“ № 1, сс. 74—103, і окремо [Х.] вид. ВУСПП—уважати можна за свого роду перлину в сучасній критиці: цей твір є зразок сповненої експресії памфлетної діалектики, в художні шати повитої. Із значніших статтів зазначимо: Хвильовизм чи шумськизм? *М. Скрипника* („Більшовик України“ № 2, сс. 26—39) і книжку *А. Хвилі*: Ясною дорогою (Рік на літературному фронті) [Х.], Держ. Вид-во України (збірка статтів)¹).

ВУСПП веде сьогодні провідну лінію в літературі—видав свого Маніфеста („Гарт“ № 1, сс. 104—110) і Декларацію (№ 8, сс. 82—84), видавав „Літературну Газету“, а його політику обговорювано на всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників. [Див.: До Всеукр. з'їзду прол. письм., січень 1927 року; Шляхи пролетарської літератури [К.] (Держав. Вид-во України) і в статтях *В. Коряка* („Червоний Шлях“ № 2, сс. 196—203), *М. Доленга* (ibid., № 1, сс. 104—110), *Х-н* („Літер. Газета“ № 8, с. 1) та ин. До вирівнювання загальної лінії багато спричинилися постанови ЦК КП(б)У, що скрізь надруковано („Червоний Шлях“ № 6, сс. 235—237, „Гарт“ № 1, сс. 129—131, „Молодняк“ № 6/7, сс. 142—144, „Плужанин“ № 6, „Черв. Шл.“, сс. 72—74, тощо) і що їх пояснювали спеціально *І. Ю. Кулик* („Гарт“ № 2—3, сс. 123—130) та *А. Хвиля* („Черв. Преса“ № 1, сс. 25—30). У „Черв. Пресі“ (№ 1) надруковано промови: *В. Затонського*: Завдання пролетарського письменника (сс. 18—23) і *А. Луначарського*: Чого вимагає від пролетарського письменника його читач (сс. 23—25). Критики висловлюють невдоволення з приводу „занепадницького“ сумовитого тону сучасної поезії (*Я. Савченко* та ин.), дехто відповідають, що це критика в нас занепадницька (*С. П. Пилипенко*, „Плужанин“ № 7, с. 27), деякі кличуть до динамізму (*Доленго*), а декаденство викликає заперечення (*Ів. Ткачук*:

¹) З літератури проти Валпите зазначимо: *С. Божко*: Тези опозиції в художній літературі (за журн. „Валпите“ № 4), „Молодняк“ № 12, сс. 109—115; *Б. Коваленко*: Плутаними стежками („Літ. Газ.“ № 13, сс. 1—2, № 14, сс. 3—4, № 15, с. 2); *Ів. Микитенко*: Легендарна легенда про те, як ВУСПП ішов у гроб, або якої-ж йому по правді треба федерації („Гарт“ № 8, сс. 64—81); *Іван Момот*: В тенетах словоблудства („Молодняк“ № 11, с. 80, і далі); *А. Селивановський*: В боротьбі против шовінізму (Літературна ситуація на Україні) („На літературном посту“, 4, сс. 41—46); *О. Шиманський*: Векселі не оплачено („Плужанин“ № 11—12, сс. 79—84).—Див. ще статті *О. Шумського*: Ідеологічна боротьба в укр. культурн. процесі.

За єдиний літературний фронт—„Зоря“ № 1, сс. 26—28). За найвизначніше явище критики вважається книжка *Я. Савченка*: *Поети й белетристи* [К.], Держав. Вид-во України, і *його-ж таки*: *Проти реставрації*,—особливо перша ¹⁾. Зате негативно поставилася критика до дилетанської претенсійної і сварливої щодо всіх і вся—книжки *В. Поліщука*: *Пульс епохи*. Конструктивний динамізм, чи войовниче назадняцтво [Х.] Держ. Вид-во України ²⁾. За вихідну базу в більшості критиків правлять класичні праці Плеханова, з ріжкою метою використовані, але деякі відбивають на собі також вплив досягнень на полю формального вивчення. Всі напрями погодилися врешті на потреби „учоби“. Журнали радо вміщують популярні статті з літературознавства.

Нову нотку в сучасну критику вніс футуристичний журнал „Нова Генерація“ (український „Леф“). Футуристи цього разу повели продуману тактичну лінію, вони провадять політику згоди з ВУСПП; критичний відділ їх статтів не визначається оригінальністю й талантом (переказуються Леф'ові статті).

Театральна критика. Критичні статті вміщалися торік по різних газетах і журналах, от як „Червоний Шлях“, „Життя і Революція“, „Зоря“, „Глобус“, „Нова Генерація“, „Літературна Газета“ і в спеціальних журналах: „Нове мистецтво“ [Х.], „Театр-Клуб-Кино“ (Од. Сельський театр) [Х.], „Театр, музика, кино“ [К.]. Маємо кілька оглядів досягнень театру за десять років: *Й. Шевченка* („Червоний Шлях“ № 11, сс. 298—225; „Сельський театр“ № 10, сс. 26—30), *Ю. Смолича* („Нове мистецтво“ № 23, сс. 4—7), *Я. Савченка* („Літ. Газ.“ № 16—17, сс. 4—7: Про літер. й театр),—але ці огляди надто побіжні. За найперший, ідеологічно витриманий театр вважається „Березіль“, але-ж і інші театри (за винятком „побутових“) зробили чимале діло для розвитку театральної культури.

Врешті можемо сказати, що театральна критика—слабке місце в нашій журналістиці, хоч радянський театр укоренився в наше життя і завоював глядача. Театральні рецензії відбивають життя кону дуже поверхово,—почувається брак у нас критиків, що дійсно розуміють сцену. Не вивисують за посередні статті і такі, як напр. „Шляхи Березоля“ *Леся Курбаса* („Вапліте“ № 3, сс. 141—165). Він повторює вже давно сказане й відоме.

Бібліографія.

(вказуємо незадані в огляді статті й матеріали).

Бібліографічні статті. 1. *В. Перетц*—Работы по русской и украинской литературе. Акад. Наук за десять лет (1917—1927). Лнгр. 2. Життєпис академіка Володимира Перетца (з приводу 35-ої річниці його наукової діяльності („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“ 1927, кн. XII, сс. 253—257, з додатком „Списка друкованих наукових праць“). 3. *Ів. Ткаченко*—Історично-літературні студії акад. Д. І. Багалія [з нагоди 50-ліття його наукової діяльності]. („Наук. Зап. Наук.-Досл. Катедри Історії Укр. Культури“, № 6, Держ. Вид-во Укр., сс. 281—284). 4. *С. І. Маслов*, проф.—Етюди з історії стародруків IX—X вв. („Зб. на пошану акад. Багалія“, сс. 598—619). 5. *Володимир Перетц*—Археографічна подорож до Пскова 1926, VI, 13—18 (Стародруки Пск. Іст.-Археол. Муз.). („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. X, сс. 280—287) 6. *І. Єрофєїв*:

¹⁾ Статті й рецензії: *І. Лакиза*: Яків Савченко—критик („Життя і Революція“ № 7—8, сс. 103—112); *А. Хуторян*: Критика, Е. („Літ. Газ.“ № 13, с. 3). Рец. *Гр. Майфета* („Плужанин“ № 8, сс. 58—60) на першу, *Мих. Биковця* (№ 7, сс. 66—67) на другу. Неприх.: *В. Державин*: Уваги з „марксієвської“ літер. критики („Вапліте“ № 5, сс. 174—182) з приводу двох. *С. Пилипенко* у „Плужанині“ № 7, с. 27, виступив із статтею проти статті *Я. Савченка* в „Житті і Революції“.

²⁾ Див. оцінки: *І. А.* („Життя і Революція“ № 5, сс. 216—219, № 6, сс. 376—380). *Ів. Момота* („Молодяк“ № 5, сс. 73—77); *І. Сенченка*: Спіралі і петлі („Вапліте“, кн. 4, сс. 202—222).

Рукописний Відділ Музею Слобідської України ім. Сковороди. Бюлетень... 1926 — 1927, № 2—3, сс. 25—30. 7. *О. Вайнштейн* — Музей книги Одеської Центральної Наук. Бібліотеки. Див. Праці Одеської Центр. Наук. Бібліотеки. Од., сс. 17—55. 8. *К. Копержинський* — Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80—90 років XIX століття (Ibid., сс. 164—171). 9. Бібліографія членів „Молодняка“ („Молодняк“ № 11, сс. 120—123; № 12, сс. 118—119). 10. Нові українські письменники за 1920—1923 рр. („Життя і Революція“ № 4, сс. 135—144; № 5, сс. 276—280; № 6, сс. 445—450; № 7—8, сс. 191—204) (Бібліографія).

Рецензії на укр. книжки з методології. *К. Копержинський* — Рец. на кн. Леонид Білецький, Основи літературно-наукової критики, том I. Впровід. Прага 1925 („Україна“, кн. 5, сс. 151—154). 2. *В. Петров* (рецен. на кн.: I. Навроцький, Мова та поезія („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, т. XII, сс. 328—334).

Старе письменство. 1. *В. Перетц* — Ще одна вірша про гетьмана Мазепу („Юв. 36. на пошану ак. Багалія“, сс. 161—166). 2. *Його-ж таки* — К вопросу о евр.-рус. литератур. общении („Slavia“, роіп. V, 267—276). 3. *М. Геленер* — До історії української повісти (Стефаніт та Іхнілат за рукописом Всенародної бібліотеки України в Києві) („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, т. XII, сс. 40—47). 4. *М. Возняк* — Із збірника Кондрацького кінця XVII в. [Кілька нових даних до старої української пісенности] („Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. у Львові“, т. CXLVI, сс. 156—179). 5. *Володимир Щепотев* — Дещо з рукописів роменського музею („Україна“, кн. 5, сс. 50—53). 6. *Степан Гавський* (рец. на кн.) Тишівська Александрія з початку XVIII в. Текст і языкову аналізу подав Іван Панькевич. Ужгород 1922 („Україна“, кн. 5, сс. 160—162). 7. *Сергій Ефремов*, акад. (рец. на кн.) проф. Вол. Резанов — Драма українська I... 1925 („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. X, сс. 362—364). 8. *Вол. Резанов* проф. — З приводу рецензії акад. Вол. Перетца на проф. Резанова, Драма українська. вв. I, III у Києві 1926 („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. XV, сс. 227—230). 9. *М. Марковський* (рец. на кн.) М. Грушевський, Історія укр. літ., т. 5, вип. I, 1926 („Україна“, кн. 3, сс. 183—187). 10. *М. Марковський* (рец. на кн.) М. Возняк, Історія україн. літератури, т. I—III, 1921—24 („Україна“, кн. 6, сс. 167—172). 11. *І. Айзеншток* (рец. на кн.) акад. В. Перетц, Исследования и материалы по истории укр. стар. літер. XVI—XVIII вв. 1926 („Червоний Шлях“ № 4, сс. 246—247). 12. *М. Марковський* (рец. на ту саму кн.) („Україна“, кн. 2, сс. 175—180). 13. *В. Ржіна* (рец. на кн.) акад. В. Перетц, Слово о полку Ігоревім, 1926. *Його-ж:* акад. В. Перетц, К изучению „Сл. о п. Ігоревім“, 1926 („Україна“, кн. 3, сс. 177—183). 14. *М. Сперанський* (рец. на кн.) Володимир Перетц, Слово о полку Ігоревім, 1926 („Slavia“, роіп. VI, sešit I, сс. 180—182).

Нове письменство. Т. Бордуляк: 1. *А. Ніковський* — Т. Бордуляк (До питання психології творчості). Див. Т. Бордуляк, Оповідання. З вступ. ст. А. Ніковського [К.], „Книгосп.“, сс. V—XXVI, рец. В. Підмогильного („Життя і Революція“ № 7—8, сс. 187—188).

В. Винниченко—2. *О. Гермайзе*. Вступ. ст. в вид. В. Винниченко, Вибрані твори. Вибір і вступна стаття О. Гермайзе [К.], „Книгоспілка“.

Л. Глібів 3. *М. Возняк*—З життя Чернігівської громади в 1861—1863 рр. (листя Л. Глібова і О. Носа до Ол. Кониського „Україна“, кн. 6, сс. 114—124). 4. *Б. Бужинський* — Деякі матеріали до біографії Л. І. Глібова („Україна“, кн. 1—2, сс. 162—164).

В. П. Горленко 5. *Є. Рудинська*—В. П. Горленко („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, т. XII, сс. 304—318).

Гулак-Артемівський 6. *Ів. Єрофеїв*—Із архівних матеріалів. Список балади П. Гулака-Артемівського „Пан Твардовський“ („Червоний Шлях“, кн. 5, сс. 205—206).

П. А. Грабовський 7. *О. Шетліх* — Спогади про П. А. Грабовського („Червоний Шлях“, кн. 5, сс. 142—144).

Ілляшенко-Кирилович 8. *Ганна Шамрай*—Маршалок Ілляшенко-Кирилович. Полтавська „картинка“ Миколаївських часів та її автор М. К. Белецький (в цитати з недрукованих українських віршів Белецького).

Г. Квітка 9. *А. Лобода*, акад.—Гоголеві риси у Квітки („Зоря“, квітень—травень, № 4—5, сс. 29—30).

М. Костомаров 10. *В. М. Мордовцева-Олександра*—І. Костомаров і його приятелі [дещо з споминів] („Україна“, кн. 5, сс. 69—99).

І. Котляревський 11. *Айзеншток* — І. Котляревський і українська література [Кілька загальних уваг] („Наук. Зап. наук.-досл. катед. істор. укр. культури“, № 6, Держ. Вид. України, сс. 285—289). 12. *Він-таки* — Студії над текстами І. Котляревського [Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. X, сс. 75—98]. 13. *М. Марковський* — „Наталка Полтавка“ Котляревського за рукописом 1820 року („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII—XIV, сс. 44—50). 14. *М. Семенів* — Уживання прийменника „над“ у Котляревського („Зап. Од. Інст. Нар. Освіти“, № 1, сс. 123—126). 15. *П. Пуцинський* — Службове листування І. П. Котляревського [Архів колишніх полтавських „Богоугодных заведений“] („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. Вид. Укр., сс. 1—16).

М. Коцюбинський 16. *А. Лебідь*—Творча путь М. Коцюбинського. М. Коцюбинський. Вибрані твори. Вид. „Книгосп.“, сс. I—XXXIII. 17. *Т. Слабченко*—Коцюбин-

ський і „Народня Воля“ („Червоний Шлях“, № 9–10). 18. *Сергій Козуб*—Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р. („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. Вид-во Укр., сс. 232–235). 19. *І. Лютий*—Творчість Коцюбинського в листах сучасників [листи до письменника] („Україна“, кн. 6, сс. 128–146). 20. *В. Зборовець*—Шкільні роки М. Коцюбинського („Червоний Шлях“ № 12, сс. 135–145). 21. *Х. Коцюбинський*—Деякі слів про мого брата М. М. Коцюбинського („Україна“, кн. 1–2, сс. 194–196). 22. *Т. Заїка*—Депо про життя Коцюбинського на Басарабії 1892–94 рр. („Життя і Революція“, № 7–8, сс. 136–142) і нові мат. і листи. 23. *А. Лебідь*—Пропащі роки [до біографії М. Коцюбинського] („Україна“ кн. 3, сс. 89–96). 24. *А. Музичка*—До питання про освіту М. Коцюбинського („Плужанин“, № 9, сс. 50–52) (надр. фотографія). 25. *А. Миловидов*—Матеріали по історії літератури. Письма Короленко к Коцюбинскому („Печать и Революция“, кн. 5, с. 31).

П. Куліш. 26. *М. Грушевський*—Перша редакція „Иродової морокки“ П. Куліша („Україна“, кн. 1–2, сс. 94–105) (текст зі вст. ст.). 27. *І. Ткаченко*—До тексту Кулішевої збірки поезій „Дзвін“ („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 167–173). 28. *Ол. Дорошкевич*—Куліш і Милорадовичів на. Листи. [К.], „Слово“, (реу. *Митрохвана Симашкевича*: З дослідження літературного побуту—„Життя і Революція“ № 10–11, сс. 172–175), *Я. Айзенштока* („Червоний Шлях“ № 11, сс. 274–275); *В. Гадзінського* („Зоря“ № 9, сс. 31–32). 29. *М. Левченко*—До листування П. О. Куліша з П. Х. Глібовою („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. X, сс. 293–298). 30. *М. Возняк*—П. Куліш, як інформатор галицького історика літератури [його листування з Ом. Огоновським] („Життя і Революція“, кн. 12, сс. 288–306). 31. *П. Чубський*—Вихід П. Куліша з російського підданства та поворот до рос. під. („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 152–166). 32. *М. Павлушков*—Куліш у Тулі на засланні („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 111–143). 33. *К. Студинський*—До історії зв'язків Куліша з Галичинами в 1869–70 рр. („Україна“, кн. 1–2, сс. 76–94). 34. *В. Петров*—Матеріали до історії співробітництва Куліша в „Современнику“ Некрасова („Зап. Укр. Академії Наук“, I–XII, сс. 277–297). 35. *В. Петров*—Перебування Куліша на Україні влітку року 1856 [матеріали до Кулішевої біографії] („Збірн. Пантелеймон Куліш“, сс. 73–101). 36. *О. Дорошкевич*—Куліш на засланні (Ibid., сс. 12–72). 37. *С. Дорошкевич*—Куліш героєм роману (доп. П. Кулеш, Евгений Онегин нашого времени. Роман в стихах, ч. I (Ibid., сс. 157–200). 38. *І. Житецький*—Куліш і Костомаров „Україна“, кн. 1–2, сс. 39–66). 39. *С. Єфремов*—Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша („Зб. Пантелеймон Куліш“, сс. 5–11). 40. *В. Петров*—Теорія „культурництва“ в Кулішевому листуванні („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, XV, сс. 146–165).

Л. Укашевич (?). 41. *А. Музичка*—„Маруся“, казка. Одеса 1834 р. („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 83–96) (передрук поширеного на Україні видання).

М. Максимович. 42. *М. Грушевський*—„Малоросійські п'єси“ Максимовича і століття укр. наук. праці [з портретом] („Україна“, кн. 6, сс. 1–14). 43. *І. Житецький*—Життя М. О. Максимовича („Україна“, кн. 6, сс. 14–25). 44. *В. О. Данилів*—М. Бодяньський і його листування з М. С. Максимовичем („Україна“, кн. 6, сс. 85–101).

О. Маркович. 45. *Володимир Мілковський*—Опанас Маркович у Кирилло-Методіївському брацтві („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. Вид-во України, сс. 20–45) (з додатком листування О. Марковича до Е. О. Затирчевич).

В. Маслович. 46. *І. Ф. Єрофеїв*—Харківські спогади В. Г. Масловича (Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук, кн. XIII–XIV, сс. 70–75). 47. *Він-таки*—Літературно-етнографічний твір В. Г. Масловича („Бюлетень Муз. Слобідськ. України ім. Г. С. Сковороди“, 1926–1927, № 2–3, сс. 33–39) [про рос. рукоп. „Картины малоросійской жизни“].

А. Метлинський. 48. *Емануїл Оксман*—До життєпису А. Л. Метлинського („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. XV, сс. 193–199).

П. Мирний. 49. *М. Корсунський*—Панас Якович Рудченко (Панас Мирний), як службовець, громадянин і людина. Знадобі до загальної характеристики [з власних споминів] („Червоний Шлях“, № 7–8, сс. 233–257). 50. *І. Білик*—П. Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні. Роман. Видання друге. Ред. та вступна стаття Б. В. Якубського [К.], „Книгоспілка“.

І. Нечуй-Левицький. 51. *А. Ніковський*—Мова „Бурлачки“. Ст. до „Бурлачки“ Н.-Левицького, сс. 29–41. 52. *В. Підмогильний*—Іван Нечуй-Левицький [спроба психоаналізу творчості] („Життя і Революція“, кн. 9, сс. 295–303) (Крит. аналіз з психоанал. боку).

С. Ніс. 53. *А. Кримський*—До історії мандрівних оповідань про мудрих суддів. З приводу укр. літер. обробки: „Укр. Соломон“ Ст. Носа (див. *А. Кримський*: Розвідки статті, замітки, I—XXVII („Зб. Укр. Акад. Наук“, № 57, сс. 27–29) (писано р. 1896). 54. *Володимир Білий*—Судова справа С. Д. Носа („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, X, с. 47).

Т. Падура. 55. *В. Гнатюк*—Тимко Пядура в українському історично-культурному процесі („Червоний Шлях“, № 12, сс. 145–155) (здебільша про ідеол. Падури).

П. Писаревський. 56. *А. Перетц*—„П'єси нар.“ Петра Степановича Писаревського („Україна“, кн. 6, сс. 110–111).

С. Руданський. 57. *В. Герасименко*—Наші письменники в школі [С. В. Руданський в пед. оцінці] („Зап. Од. Інст. Народ. Освіти“, т. I, сс. 360–366). 58. *Емануїл Оксман*—

Новознайдений лист Ст. Руданського 1869 („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. XV, сс. 199–200). 59. *Андр. Степович*, проф. (рец. на кн.) акад. А. Кримський та Мик. Левченко. Знадоба для життяпису Степана Руданського (1833–1873) в. І. У Києві, 1926.

Г. Скворода. 60. *О. Грузинський* — Критичні замітки до твору Г. Сквороди „Басни Харковські“ („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 378–385). 61. *А. Ковалівський* — З рукописів акад. М. Сумцова про Г. Сквороду. Попередні уваги („Бюлетень Муз. Слоб. Укр.“) [1926–27] № 2–3, сс. 48–50). 62. *О. Ладженський* — Основні проблеми сучасної теорії пізнання й філософії Г. Сквороди („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 1–29). 63. *Б. Петров* — До характеристики філософського світогляду Сквороди („Зап. Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 30–43). 64. *М. Ф. Сумцов*, акад. — Історія української філософської думки („Бюлетень Муз. Слоб. Укр.“, [1926–27] № 2–3, сс. 51–74) (про вірші Сквороди).

Ів. Франко. 65. *Михайло Возняк* — „Терен у нозі“, недрукована поема Ів. Франка („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. В-во Укр., сс. 266–273). 66. *М. Возняк* — Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського („Життя і Революція“, кн. 4, сс. 84–9, кн. 5, сс. 189–190). 67. *М. Возняк* — Листи Ів. Франка до Левицького („Україна“, кн. 5, сс. 99–105). 68. *М. Недужа* — Неоголошений лист Ів. Франка („Червоний Шлях“, кн. 5, сс. 189–190). 69. *М. Возняк* — Журнальні плани Франка в рр. 1884–86 („Україна“, кн. 3, сс. 17–88). 70. *Б. Охримович* — Причинки до біографії й характеристики Франкової вдачі на підставі взаємин із ним у рр. 1888–1893 і пізніше — 1899–1901 та 1907–1914 („Україна“, кн. 5, с. 141). 71. *В. Матаєва* — Чело с печатю тяжелих дум (із воспоминаний о встрече с Ів. Франко). („Красное Слово“ № 2–3, сс. 131–137). 72. *В. Щурат* — Ів. Франко серед Українських Січових Стрільців [календ. „Червона Калина“ на р. 1927, сс. 23–25] (див. „Україна“, кн. 5, сс. 141). 73. *М. Возняк* — Перша любов Ів. Франка [Америк. Календ. Укр. Нар. Союза на 1927 р., Jersey City, сс. 35–55] (див. „Україна“, кн. 5, сс. 142). 74. *Михайло Возняк* — Матеріали до життяпису Франка (з додатком двох недрукованих його автографів) („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. Вид. Укр., сс. 166–186).

М. Черемшина. 75. Марко Черемшина [некролог] („Життя і Революція“, кн. 5, сс. 265). 76. *М. Черемшина* — Моя біографія („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. VII–VIII, сс. 198–205). 77. *М. Козоріс* — Марко Черемшина. [Спомини] („Літ. Газ.“, № 5, с. 2).

Т. Шевченко. 78. *П. Ботуцький* — Нове про Шевченка. Інформаційний огляд [1924–1927] („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. V, сс. 63–77). 79. *О. Бузинний* — Новий рукопис Шевченкової „Хустини“. „У неділю не гуляла“ („Черв. Шлях“, кн. 3, сс. 137–141). 80. *Надія Богданова* — Альбом М. Д. Селецької й автограф Т. Г. Шевченка („За Сто Літ“, кн. I, К., Держ. В-во Укр., сс. 16–19) (автограф вступу до Мар'яни Черниці). 91. *Е. Вировий* — Скільки коштувало Празьке видання творів Шевченка р. 1875/76. [Пам'яті д-ра Е. Грегра з нагоди 100 ліття з дня його народження] („Книголюб“, Прага, кн. I, сс. 19–21). 82. *І. Ерофеїв* — „Марина“ [Один із музейних рукописів] („Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сквороди“), 1926–1927, № 2–3, сс. 31–2). (Повідомл. про повість — наслідування „Катерини“ Шка). 83. *А. Кримський* — Народні легенди про Шевченка і пісні про „Шевченка“. *А. Кримський*. Розвідки, статті, замітки („Зб. Укр. Акад. Наук“, № 57, сс. 19–26). 84. *Михайло Марковський* — Деякі праці про Шевченка С. Таранушенка, 1924, П. Филиповича, 1924, А. Багрія, 1925 р. („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XII, сс. 334–339). 86. *Гр. Майфет*, Англійські переклади в Шевченка („Плужанин“ № 6, берез., сс. 19–22). 86. *Н. Макишева* — Т. Г. Шевченко в аральській експедиції („Життя і Революція“, кн. 3, сс. 345–351). 87. *Б. Навроцький* — Див. Т. Шевченко, Наймика. Передмова Б. Навроцького. Редакція тексту М. Новицького. (Інститут Тараса Шевченка). Держ. В-во Укр. (Цікаве порівняння Ш-вого твору з „Под вечер осенний“ Пушкіна, підкреслення відходу Ш-ка від романтизму до реалізму). 88. *Олексій Покровський* — Шевченко — Кабе („Україна“, кн. 3, сс. 15–16) (Паралеля до уступу шоденника про Фультона й Уатта). 89. *П. Потоцький* — Буквар Шевченка („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII–XIV, сс. 144–146). 90. *С. Смаль-Стоцький* — „Чигирин“ („Літ.-Наук. Вістн.“, кн. VII–VIII, сс. 266–279). Коментарій до тексту. 91. *М. Сулима* — Про Шевченкову мову („Плужанин“, № 5, сс. 16–19). (Доводиться, що мова Ш-ка не в „простому“). 92. *А. Степович* — Поправка до статті О. Дорошкевича „Шевченко в приватному листуванні“. („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. X, сс. 287–288). 93. *П. Филипович* — Шевченкова „Марія“. Т. Шевченко. Марія. Передмова П. Филиповича. Редакція тексту М. Новицького. (Інст. Т. Ш-ка) Держ. Вид. Укр. (Цікаві уваги до іст. критики про твір і про значення його для наших часів). 94. *П. Чубський* — Куліш і Шевченко. (Див. збірн. „Пантелеймон Куліш“, „Збірн. Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук“ № 53, сс. 102–126).

Я. Щоголів. 95. *П. Рулін* — Лист Я. Щоголева до П. Куліша. („Україна“, кн. 3, с. 114).

Матеріали для іст. літ. див. ще: 96. *Юхим Філь* — З архіву З. Ф. Недоборовського („Зап. Кам'ян. ІНО“, т. II [Відб.], сс. 1–7).

Сучасне письменство. В. Блакитний. 97. *І. Кулик* — Уривки спогадів [Пам'яті т. В. Блакитного] („Гарт“, № 8, сс. 56–63). 98. *В. Алешко* — Валер Проноза (В. Блакитний) на „Ярмарку Мистецтва“ [Нотатки] („Плужанин“ № 12, сс. 71–75). (Нові мат. — вірші). 99. *Гр. Михайлець* — 35 молодих літ В. Єланського (Спогади) („Плу-

жанин", № 1, сс. 23—26). 100. *Мих. М-ць* — Еллан в Саратові („Плужанин" № 1, сс. 27—28). 101. *В. Сосюра* — Вас. Еллан („Валіте", № 1, сс. 136—7) (Спомини).

А. З а л и в ч и й, 101. *Вітко*—Забута могила. [Спогади про Андрія Заливчого] („Все-світ", № 7, сс. 10—11).

В. К о б и л я н с ь к и й, 102. *Д. Заул* — Подарунок Буковині пам'яті молодого поета В. Кобилянського „Західня Україна". Літературно-громад. Збірник, за редакц. Загула — Атаманюка — Семка. Д. В-во Укр., сс. 237—253).

П. Т и ч и н а, 103. *Ол. Озеров* — „Авторизований переклад („Літ. Газ.", № 3, с. 3). (Про переклад П. Тичини рос. мов.).

В. Ч у м а к, 1 4. *Ярослав Шиманський*. Спомини про Василя Чумака („Валіте" № 1, сс. 138—141). 105. *М. Чумак* — Спогади про Василя Чумака за 19-ий рік („Літ. Газ." № 4, стр. 2).

Наукове вивчення театру. 107. *Т. Деркач. Слабченко*—Подорож укр. трупи до Франції. Епізод з історії укр. театру („Черв. Шлях", № 4, сс. 204—212). 108. *Онисим Суслов* — Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. [Спогади] („За Сто Літ", кн. I, К., Держ. В-во Укр. сс. 220—226) 109. *П. Рулін* — Український театральний музей. Завдання й перспективи. К.

М. К р о п и в н и ц ь к и й, 110. *Тарас Слабченко*—Автобіографія М. А. Кропивницького („За Сто Літ", кн. I, К., Держ. Вид. Укр., сс. 167—199). 111. *Панько Ярош*—„Добродій" заборонена пензурою переписка „Глітая" М. А. Кропивницького. [1895 р.] („За Сто Літ", 1927, кн. I, Д. В-во Укр., сс. 200—207).

Вкажемо ще:

Л е с к о в, 112. *Соломон Рейснер* — Лесков та українська культура („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук", кн. XV, сс. 200—211). 113. *Є. Рихлик* — З нової літератури про „польсько-українську школу". („Україна", кн. 5, сс. 167—173).

Маємо до свого розпорядження ще над 500 карток. За браком місця у цій статті не використовуємо їх тут. Згадані в цьому покажчику статті, на нашу думку, містять елементи науковості—всі інші уважаємо або за популярні (хоч деякі з них уміщено в академічних виданнях), або за критику літературну і взагалі за такі, що не дають нового матеріалу.

Кость Копержинський.

Етнографія й фольклор.

Минулий рік іще більше ніж попередній 1926-й виявив, що справжніми й тим часом єдиними українськими науковими вогнищами, де систематично провадяться студії на полі фольклору й етнографії, є Українська Академія Наук і Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові.

Не лише в записках вищих шкіл України, але навіть і у відповідних органах Інституту та Катедри марксизму й лєнінізму ми не знаходимо жадних слідів наукового дослідження українського або міжнароднього фольклору.

Явище це викликає з одного боку здивовання, а з другого є якимось серйозним і прикритим непорозумінням. Невже можна допустити думку, що наш Методком Народн. Комісаріату Освіти, предметні комісії вищих шкіл і фахівці-марксистки визнають цю інтернаціональну науку фольклору не досить за соціологічну, щоб притягти її до свого наукового комплексу й на ній удосконалювати також своє наукове знаряддя й методи. Але обговорення й потреба ухвали певних законів на останньому з'їзді Ц. К. Все-союзної Ради Республік у Москві, що стосується до деяких побутових явищ, як родова помста або ханум, виявляють потребу серйозного ознайомлення з народними звичаями і правильним їх розумінням.

Чимраз більший інтерес до цієї наукової праці в Р.С.Ф.Р.Р. і в цілому світі, що зростає особливо після війни під впливом притягнення до участі в ній колоніального війська, дає певні підстави вважати, що в недалекому прийдешньому і в українській науці в цілому вони займуть належне їм

місце, беручи особливо до уваги велику кількість цінних матеріалів, що їх зібрали попередні українські покоління¹⁾.

Українська наукова робота й публікації в 1927 р. пройшла все-ж таки під щасливою зіркою в галузі етнографії й фольклору. Але найбільше стосується це до видань у царині історичної пісенності, що тісно й органічно зв'язана з фольклорними студіями.

Восени 1927 р. з'явилася в друку перша частина першого тому корпусу „Українських Народніх Дум“, що його впорядкувала й науково обґрунтувала Катерина Грушевська, не зважаючи на всі ті труднощі, які докладно висвітлені в передмові до книги і що вже весною 1924 р. їх передбачав ідеолог і фундатор цього монументального видання акад. М. Грушевський²⁾. Беручи тоді під своє керівництво катедру історії українського народу у Всеукраїнській Академії Наук, що збігалася з п'ятдесятьліттям „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича та Драгоманова, він поставив собі завданням відновити цю недокінчену від попередніх поколінь працю з деякими неминучими змінами в її переведенню, які „диктуються змінами в напрямках і методах наукового досліду і в потребах наукового й культурного життя“.

І в цьому першому томі корпусу ми бачимо не тільки історичне освітлення, що було-б для нашого часу цілком однобічним, але й узято до уваги й фактори літературно-соціологічні, психологічні та естетичні. Принципи історично-літературний та фольклорно-порівняльний у повній мірі притягнено також до роботи.

Ця перша книжка корпусу „Українських Дум“ вийшла розміром на 35 друкованих аркушів великого формату з численними ілюстраціями кобзарів, лірників та взагалі діячів у галузі української пісенності. Складається вона з короткої на 12 стор. передмови упорядчиці, великої на 120 стор. розвідки, що подає й аналізує історію „збирання“ й видавання дум у ХІХ і в початках ХХ ст. Це в першій частині книги. У другій—зібрано і повністю надруковано на 167 стор. варіанти 13 дум (разом коло 100) за трьома відділами: а) Думи Невільницькі б) про Море, в) про Степ³⁾.

Особливу увагу звернено на два головних моменти: 1) на консервацію пісенних матеріалів протягом минулого часу і 2) на намагання інтелігенції поправляти пісенну традицію.

У вступних до кожної окремої думи вміщено короткі звістки про окремі тексти, що не ввійшли до вступної розвідки. На початку кожного такого вступу подано реєстер усіх текстів у хронологічному порядку їх записування; в останній частині вступу—перегляд спостережень і праць продану думу з попередніх часів. Цей перегляд корисний тим, що полекшує ознайомлення з мало приступними роботами і дає змогу читачеві ознайомитися з темою і скласти свою власну думку про неї.

Новим у порівнянні з виданням Антоновича й Драгоманова є також спроба соціологічного дослідження дум на підставі територіального розподілу їх за окремими місцевими кобзарськими школами. В деяких випадках ці те-

¹⁾ Слід тут зараз-же зазначити щодо української періодики, що „Життя й Революція“ збільшило протягом минулого року кількість сторінок присвячених фольклору, а „Червоний Шлях“ обмежив їх лише однією статтею з цієї галузі.

²⁾ „Україна“ 1924, кн. 1—2, с. 109.

³⁾ Назви цих дум ті самі, що й у Антоновича та Драгоманова в їх „Історичних піснях“: 1. Невільники (Плач невольників на турецькій каторзі). 2) Плач невольника (про викуп). 3. Іван Богуславець. 4. Маруся Богуславка. 5. Соколя. Морські: 6. Самійло Кішка. 7. Дума про Олексія Поповича. 8. Про бурю на морі. 9. Розмова Дніпра з Дунаєм. Про Степ: 10. Втеча трьох братів з Азова. 11. Три брати Самарські. 12. Смерть козака на долині Кодимі. 13. Плач возвлі.

риторії, як напр. Сосницький, Пирятинський, Богодухівський райони, є певними заповідниками, де переховуються певні думи, або певні редакції окремих дум яко місцеві спеціальності, невідомі поза межами району. В інших ці території є тими осередками, звідкіль розходяться певні мотиви на різні сторони. Але завсіди вони, зазначає дослідниця, відіграють у житті думи надзвичайно велику роль, і дослід цих територій має найбільшу вагу для досліду дум як окремого літературного роду і своєрідного культурно-історичного явища. Виходячи з нього можна з користю перейти до питання про зв'язки дум із іншими літературами та до питання про перетворення в них певних мандрівних мотивів, що відбилися в думах. Таке дослідження в межах корпорації, що консервує думи, надає конкретності й питанню про літературні прототипи дум, що мусять стояти в зв'язку з тим культурним комплексом, у який увіходить сама корпорація¹⁾.

Хоч передмова й закінчується зауваженням, що це лише тимчасове, робоче видання, а втім слід констатувати, що в наших сучасних умовах науково-літературної роботи воно цілком задовольняє теперішні потреби. Не самі тільки освічені кола на Україні, а й відповідні наукові кола за її межами з радістю вітали появу цього монументального твору.

Другою визначною, хоч і з іншого погляду, появою є стаття *М.Возняка* про „Кілька нових даних до старої української пісенности“ із збірника Кондрацького кінця XVII в. („Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. CXIV, сс. 155—179). У цьому збірникові з рукописного відділу бібліотеки краківського університету під № 4581 на 109 листках малої вісімки окрім досить великого віршо-пісенного польського матеріалу є також і кілька цінних речей з тогочасного українського репертуару, а саме: Сатира на короля Яна Собеського „Ой королю, королю череватий“, пісня „Не ходи панойку до млина спати“, два тексти пісні про Вівчаря, пісня про Тещу, пісня про Байду „Од неділі першого дня“, та пісня „Ой текуть ручейкі з криниць до озіора“, дума про Козака-Нетьягу „Ой од поля Килиїмського іде козак“ (друкується в збірникові на честь ювілею акад. Грушевського), пісня „Та на сім боці на толоці“, пісня „Рушилися жовніри з обозу“ і пісня „Ой недалеко од Маначина“.

На старовинних варіантах пісень про Тещу та Чабана можемо спостерігати стиль того часу, простежити шляхи, якими вони перетворювались і набрали тих форм, що ми їх знаємо з лірницько-кобзарського репертуару XIX століття.

Але особливої ваги набирає придбання думи про Козака-Нетьягу з кінця XVII ст., та як ця пісенна пам'ятка є доказом на те, що думи не є витвором минулого XIX ст., як дехто міг-би думати, а існували серед українського народу ще в ті далекі часи.

До популяризації української пісенности в минулому році у великій мірі прислужився столітній ювілей появи в світ першого збірника українських пісень Михайла Максимовича, який відзначено урочистими засіданнями на цілій українській території, особливо на засіданнях Історичної Секції Укр. Академії Наук.

Цьому ювілею присвячена в цілому 6 кн. „України“ за 1927 р.²⁾ зі вступною широко програмною статтею акад. *М. С. Грушевського*: „Малоруськія пѣсни“ Максимовича й століття української наукової праці (сс. 1—13), з розвідкою автора цих рядків про Перший збірник укра-

¹⁾ Замітку „До історії кобзарської справи“ подав *Г. Хоткевич* у „Червоному Шляху“ № 5, сс. 180—189.

²⁾ Також „Вісник природознавства“ № 3—4 зі статтею проф. *Янати* про Максимовича і статтею *М. Тарасенка* в „Житті й Революції“ № 6, сс. 354—367 під назвою: *М. О. Максимович*.

їнських пісень Максимовича (сс. 25—79), і з статтею *Вол. Гнатюка* про Впливи Максимовича на польсько-українську школу (сс. 101—106).

До тієї-ж таки доби стосується й невеличка але дуже цінна стаття *В. І. Срезневського*: Про збирачів українських пісень (з гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років) у „Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XIII—XIV, сс. 76—82. На підставі заміток і нотаток на великому збірнику пісень, що його збирач назвав „Собрание памятниковъ украинской народной словесности. Книга первая. Часть 1-ая. Пѣсни“, син відомого автора „Запорожской Старины“ подає список головним учасникам гуртка, здебільша університетським товаришам І. І. Срезневського з харківського університету: Ів. Вас. Розковшенко, два брати Євевські, Федір та Орест, Оп. Г. Шпигоцький, А. Ф. Хиждець, далі одна з найширших помічниць—сестра І. В. Розковшенка Надія Василівна, І. І. Дячков, Ол. Ів. Покровський-Жаравко, Ів. Фед. Лисавицький та інші. У додатку до статті подається коротенький опис старого бандуриста з того часу, з якого зберігся лише початок ¹⁾).

Шість сторінок у статті професора празького університету *В. Біднова* про Січовий архів Володимира Сокальського, присвячених друкованим народнім переказам та пісням про нього, показують наскільки трудно працювати на українські сюжети поза межами краю, навіть досвідченому вченому і знавцеві Запоріжжя, за якого вважається автор статті („Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.“, т. CXVII, сс. 81—102). Багацько повніший є другий відділ статті *Наталі Василенкової-Полонської*, що трактує той самий історичний момент і його висвітлення в історичній пісенності під назвою: Маніфест 3 серпня року 1775 у світлі тогочасних ідей, і що надрукована в „Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук“, кн. XII, сс. 165—203.

Українській пісенності, але не старовинній (за виключкою кількох сторінок статті *К. Квітки*: Українські пісні про дітозгубницю) присвячено розд. II-й (сс. 31—70) з додатком 8 стор. народніх мелодій у муз. транскр.; до певної міри з нею зв'язана також його стаття про „Віддих у народніх співах“ („Етн. Вісн.“, кн. 5, сс. 179—188), а сучасній присвячена перша половина 4-ї кн. „Етнографічного Вісника“ ²⁾. До цього самого відділу стосуються й досліди та матеріали з 5-ї кн. того-ж таки журналу ³⁾, та цінні матеріали з репертуару чернігівських старців, що їх зібрав *Б. Луговський* ⁴⁾.

Новий і оригінальний матеріал до вивчення різних проблем первісної культури та її пережитків на Україні приніс 3-й вип. „Первісного Громадянства“ за редакцією *Катерини Грушевської*.

Акад. П. Тутковський, відомий не лише своїми фаховими працями з галузі геології, а й своїми студіями з етнології та антропології, подав нову теорію про „Причини так званих наступів азійських варварів на Європу“, які він з'ясовує не войовничим запалом або жорстокістю їх характеру, а посухами (сс. 3—28). *Катерина Грушевська* в передмові до вище зазначеної роботи *Б. Луговського* про чернігівських старців ви-

¹⁾ Відзначимо тут також невеличку замітку *Л. Перетца* про неопубліковані дотепер три пісні Петра Писаревського, що переховуються в рукописних архівах Пушкінського Дому в Ленінграді під шифром 7108 („Україна“, кн. 6, сс. 110—111); цінну статтю *М. Некозаченка* про „Українські старовинні пісні в с. Баланді Аткарського повіту Саратовської губ.“ („Наук. Збірник за 1927“, сс. 142—149).

²⁾ *Акад. А. Лобода*, 3 пісень на Україні про світову війну 1914—1918 рр. (сс. 1—7); *П. Попов*, До текстів т. зв. „Калинівських“ пісень (сс. 8—30); *В. Кравченко*, Псалми, що в 1923—24 рр. співали прочани підчас подорожувань до різних чудес (сс. 71—78).

³⁾ Проф. *М. Жінкін*, До питання про походження „частушки“ (сс. 37—49); *Віра Білецька*, Шахтарські пісні (50—71).

⁴⁾ „Первісне Громадянство“, вип. 3, сс. 131—177.

світлює таємничий характер українських старечих організацій, їх відносну незалежність економічну й моральну, і зв'язки з таємними архаїчними товариствами (сс. 125—130).

Вивченню решток первісної організації молоді в Європі й спеціально на Україні присвячена стаття *Федора Савченка* (сс. 85—92).

Климент Квітка надрукував (сс. 29—84) інтересну музичну студію про „Первісні ряди“. Теорія загального первенства пентатонічної скали без півтонів, пристосована до проблеми первісної стадії музики східних Слов'ян, до цього часу обґрунтовувалась тим, що багато співів які виконувано на старовинних святах і селянських церемоніях характеризувались пентатонічним стилем. Дослідник протиставляє цій теорії певну кількість українських пісень того-ж таки жанру, що в їх мелодіях подибуємо інтервали з півтонів. Вони становлять ті самі серії тонів, що виявляються в речитативах Ведів, а також у музичних примітивах єврейського й християнського культів. У дитячих українських примітивах також спостерігаються інтервали півтонів¹⁾.

До пережитків первісної магії й канібальства на Україні XVIII ст. стосується цікава стаття *М. Горбаня* про „Розбійника Мацапуру“, записана на підставі судових архівних матеріалів переданих восени 1926 р. з Москви для переходування в харківському Центральному Історичному Архіві („Наук. Зап. харк. н. д. катедри історії укр. культури“, № 6, сс. 93—105). Рідкий документ з другої половини XVII ст., а саме наказ із часів Бруховецького спалити „5 бабъ ведмъ да шестую гадяцкова полковника жену“ опублікував *Д. Кравцов* в „Україні“, кн. 5, сс. 3—5.

Недавній харківський, а тепер ленінградський проф. *Д. Зеленін* надрукував у 5-й кн. „Етногр. Вісника“ статтю про „Східньо-слов'янські хліборобські обряди—качання й перекидання по землі“, в якій окрім багатого фактичного матеріалу подає також декілька аналогій з первісною культурою й приходить до таких висновків: Мета обрядів цих двоєка: 1) медична, а саме охорона від хвороб спини й сприятливий вплив цього на різню працю й особливо на жнива; 2) аграрна—допомогти врожаю льону й хліба.

Смерть акад. Вол. Гнатюка, що сталася 1926 р., викликала в світ появу цілої низки розвідок і етюдів присвячених його науково-популяризаторській роботі²⁾. До діяльності покійного академіка й до аналізу його творчості поставилася з особливою увагою Етнографічна Комісія Укр. Акад. Наук, що виготовила окремий відділ у X кн. „Записок Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Н.“ (сс. 215—259).

З приводу 35 роковин наукової діяльності акад. Володимира Перетца в XII кн. „Зап. Іст.-Філ. Відділу У. А. Н.“ (сс. 253—272) надруковано його життєпис, записку про наукову діяльність і список друкованим науковим працям, що між ними, як відомо, можна багато нарахувати розвідок, статтів і рецензій, котрі стосуються до нашої галузі.

¹⁾ В цьому-ж таки випуску надруковані ще такі статті: *К. Грушевська*, Людський колектив, як підвалина пам'яті (сс. 93—104); *Ф. Савченко*, Соціологія в розумінні французької „нової демократії“; *К. Коперджинський*, Новіші праці з слов'янської мітології; *Л. Шевченко*, Спомини про акад. В. М. Гнатюка. Під назвою „Еволюція примітивної метафори“ *Борис Навроцький* надрукував докладну рецензію інформаційного характеру на книгу: Heinz Werner. Die Ursprünge der Lyrik, München 1924, у „Зап. Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук“, кн. XII, сс. 319—328.

²⁾ Із них безпосередньо до етнографії стосуються такі статті: *Акад. А. Лобода*, Заклик В. Гнатюка записувати етнографічні матеріали (сс. 229—231); *В. Білий*, До характеристики акад. В. Гнатюка, як збирача й записувача (сс. 232—240); *В. Петров*, Акад. В. Гнатюк у своїх фольклорних студіях (сс. 241—254); *М. Тарасенко*, Культурно-громадська праця акад. В. М. Гнатюка (сс. 224—228) і його-ж таки стаття в „Житті й Революції“, № 2, сс. 193—201.

Праця акад. Кримського в „Ювіл. Збірнику на пошану акад. Багалія“ (сс. 74—91) під назвою: „Волосова борода“ або з учено-кабінетної мітології XIX в.—виявляє начитаність автора в цьому питанні¹⁾.

Українську обрядовість висвітлюють *В. Камінський*: Свято Купала на волинському Поліссі („Етн. Вісн.“, кн. 5, сс. 11—23), *К. Черв'як*: Дослідження похоронного обряду (там саме, сс. 143—178).

Протягом минулого року надруковано також декілька статей і заміток, що стосуються до історії української етнографії, а з них особливо документована стаття *І. Житецького* про Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві („Україна“, кн. 5, сс. 31—36)²⁾.

Київ, Харків і Львів виявили в належній формі свою наукову роботу в нашій галузі протягом минулого року. Але на них лежить ще оден невиконаний як слід обов'язок: допомогти розвитку цієї праці і в менших науково-культурних центрах цілої української території. Треба щоб наукові товариства й вищі школи України звернули відповідну увагу на планове збирання, вивчення й аналіз етнографічно-фольклорних матеріалів на цілій Україні.

Федір Савченко.

Я з и к о з н а в с т в о ³⁾

Минулий 1927 рік в обсязі язикознавства українською мовою був не що врожайним: кілька невеличких монографій, трохи підручників для вищої школи, де-що в словників — ото увесь дорібок минулого року. Певний інтерес у педагогічних сферах збуджувала справа урегулювання нашого правопису.

Лінгвістичні роботи зосереджувалися головню в Києві, далі в Харкові і вже менше в інших осередках, де є Інститути Народньої Освіти, і містилися переважно в органах цих інституцій — „Записках“.

З царини лексикографії треба вітати вихід III тому Російсько-українського словника, що видає Укр. Ак. Наук. На жаль, словник цей уложено

¹⁾ Серйозно до проблеми „мітичного мислення“ підходять *Б. Навроцький*, переказуючи й коментуючи зміст німецької книги: *E. Kassirer, Die Begriffsformen in mythischen Denken*, Lpz. 1922, в „Етнограф. Вісн.“ кн. 5, сс. 126—142, і *В. Петров*, у статті про „Мітологему „Сонця“ в укр. нар. віруваннях та византійсько-геленістичній культурній циклі“ („Ibid.“, сс. 88—119).

²⁾ Відзначимо тут іще статті в 4 кн. „Етнограф. Вісн.“ *Е. Рудинської*, Іван Рудченко (сс. 126—134); *О. Андрієвського*, До історії видання „Літератури укр. фольклора“ *Б. Д. Грінченка* (сс. 135—149); *В. Білого*, З неопублікованих матеріалів *М. Закревського* (сс. 142—159); *Левченка*, Збірка подільських казок 1850—1860 рр. *Димінського* (сс. 160—172). У 5-й кн. *В. Білого*, З матеріалів до історії укр. етнографії (цеаурне листування з приводу „Исследования торговли на укр. ярмарках“ *И. С. Аксакова* [1858], збірника проф. *Д. І. Яворницького*, „По слѣдамъ Запорожцевъ“ [1898], та „Етнографическихъ Матеріаловъ“, т. III *Б. Д. Грінченка* [1900]; *Е. Оксман*, До життєпису *А. Л. Метлинського* („Зап. Укр. Акад. Наук“, кн. XV, сс. 196—199); *М. Левченка*, Богатир Ілля Муромець у старій укр. казці („Зб. акад. Багалія“, сс. 396—404).

В галузі матеріальної культури знаходимо статті проф. *Д. Яворницького*, Рибальські заводи на низу Дніпра („Етнограф. Вісн.“ кн. 5, сс. 24—36); *Б. Крижановського*, Вивчення народного мистецтва в етнологічних дослідах (там саме, сс. 118—125); проф. *Тарнушенка*, Полуботчишина сорочка („Наук. Зап. н.-д. катедри історії укр. культури“ у Харкові, № 6, сс. 365—369); *Т. Івановської*, Искусство бронзового пояса из села Подгорцы киевской губ. (там саме, сс. 371—378); *К. Барладіної*, Матеріали з історії українського образотворчого гаптування (короткий нарис зміни стилістичних форм та технічних засобів з середини XVII до XIX ст., — там саме, сс. 389—408); *А. Ковалівського*, Чайки й чайкисти на середньому Дунаї („Ювіл. зб. акад. Багалія“, сс. 523—528); *Наума Калужного*, Деякі вірування в селі Озеряці (Галичина), прив'язані до днів церковного року — з паперів *Ф. Ржегоржа*, Прага („Наук. Збірн. за 1927 р.“, сс. 134—142).

³⁾ На бажання автора, друкуємо цю замітку без жодних змін правопису. (Ред.).

тею самою застарілою метою, що й словник М. Левченка 1874 р. і словник Уманця і Сп. 1893 — 1900. В рецензії на словник Уманця („Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. VIII) ми вже вказували на хибність цієї методи. Зміст її в тім, що словник у своїй істоті залишається українсько-російським, тільки слова в нім у зворотнім порядку (див. передмову до 1-го тому ст. IX): російські попереду, а за ними українські, і вживання російських слів не пояснюється, як треба б, російськими фразами, а українських — українськими. Нагадаємо ще раз, що „російсько-український“ словник з принципу свого перед усім повинен бути російським, себ-то служити на удання російських понять у формах українського языка. Треба не спускати з ока, що в українсько-російським словнику ми тлумачимо для Росіян російськими синонімами значіння українського слова що воно їх має в певнім українським мовнім оточенні, в певних типах його сполучення з іншими словами; в російсько-українським словнику — навпаки: тлумачимо Українцям українськими синонімами значіння російського слова в певнім російським мовнім оточенні. Значить укладаючи рос.-укр. словник, треба виходити з аналізу перекладаного рос. слова в його російських сполученнях. Це єдина поправна метода, вже давно твердо вироблена в укладанні міжнародних словників. І справді, навіть Росіянин, що користується з рос.-укр. словника, шукає довідатися, як буде по українськи слово, що відповідає російському в потрібних йому російських сполученнях, а не українських. Отже мусить бути ясно, що „перевернений“ словник ще далеко не „російсько-український“, він у багатьох випадках не дасть доброго тлумачення російського слова: або дасть хибне, недостатне, дасть опріч того багато однозначних українських слів і сплутає їх відрізнєння від синонімічних і т. д., бо таке тлумачення російських слів витягнено не з російського мовного оточення, а з українського. На разі ми не маємо наміру рецензувати словник, це зробимо пізніше, а щоб унаочнити нашу думку, наведемо два-три приклади: рос. слово „долг“ в формах укр. языка має такі значіння: 1. повинність, обов'язок; 2. довг (платить долги); 3. (кредит) борг, віра (тільки в виразах, напр.: давать, брать в долг). В словнику У.А.Н. читаємо: 1. повинність, обов'язок; 2. (заем) борг, позика, позичка, винне, винувате, (старий) залежність (?). Ото і все, далі йдуть переклади на укр. язык різних рос. виразів зі словом „долг“, здебільшого не „точні“. Отже на диво, не тільки нашого найзвичайнішого „довг“ нема, а на його місці у зовсім невластивім значінні поставлено „борг“. В українській мові це німецьке слово вживалося тільки в формах в борг, на борг (в сучасній мові на-бір), в боргох, боргом, і значать всі ці вирази „на віру“, „на кредит“, „в позику“. Незалежного вживання в українським це слово так само не має, як і в сучаснім німецьким (тільки auf Borg). У формі іменового відмінку ми його подибуємо тільки в персоніфікації в приповідці: „Борг (себ-то віра, кредит) умер, зачекай на живе“. Словник „Грінченка“ не дає приводу тлумачити „борг“ як „довг“, а фраза з Арх. Ю.З.Р. I, XI, 697 (1697 р.): „За заборгованые книги, которые он сам роздал на борг, долгу зл. 1755“ — виключає всяку можливість слово „борг“ дорівнювати укр. „довг“. Звідки ж виникло таке невластиве розуміння цього слова? Дуже просто; його абстраговано з виразу „брати, дати на борг“ в його рос. перекладі „брать, дать в долг“. Ця помилка є наслідок механічного „перевертання“, без попередньої аналізи значінь рос. слова „долг“. Це потягло за собою ряд помилок (див. фразеологію при Долг) і непотрібної кованини. Так, рос. „долговой“ перекладають „борговий“, тим часом „борговий“ значить „взятий в долг“, „взятий на время“, себ-то „взятий на віру, на кредит“; далі маємо і новотвір „заборгова-

„Україна“, кн. 3.—9.

ність“; цим новотвором перекладають рос. „задолженность“ (обдовженість, обтяженість довгами), тим часом як „заборгований“, як видно з приточеного прикладу, значить „даний на-бір“, одже з даного новотвору важко зрозуміти, що значить російське слово. Або візьмим російське слово „военный“: в словнику „Грінченка“ укр. слова воєнний нема (це оден з численних огріхів цього словника), так що не було чого перевертати, а є в словнику слово військовий, між иншим, зі значенням рос. „военный“. Ото ж в переверненні вийшло: военний — військовий та й годі, а воєнний нема, і звідти усі сумні фразеологічні консеквенції, а тим часом слово воєнний в українськiм існує з найдавніших памяток літератури аж до сьогодні і по всіх діалектах, з багатьма похідниками (напр. воєнно, воєнник, воєнливий). Вислідом механічного абстрагування від адвербіальних виразів в наслідок „перевернення“ дасться пояснити і такі неможливі переклади рос. слова „образ“: 1. (вид, фігура, подобиє, зовнішність) образ, подоба, постать, постава. 2. (спосіб) лад, спосіб, чин, роб, побит, побут. „Роб“, „чин“, „побит“, а ми ще б додали і „звичай“, „світ“, „триб“, можуть нам пояснити значіння рос. „образ“ тільки в виразах „каким, таким, известным і т. д. образом“. Незалежно від цього рос. „образ“ не має вказаних значінь, помилка зайшла очевидно від перекладу: таким чином, робом, побитом = таким образом. Від вільного перекладу на російське „напрям думок“ як „образ мыслей“ ми маємо і зворотний переклад: образ мыслей (спосіб думання) = напрям думок. Коментарії зайві. Ілюстрацій, до яких нісенітниць допроваджує ця хибна метода, можна навести безліч, але гадаємо, що і цих досить, щоб унаочнити її шкідливість в такому відповідальнім словнику, освяченім академічним престижем (*idola theatri*). Окрім того, як ми вже бачили, брак матеріалу на переклад де-яких слів Комісія надолужує власними новотворами. На нашу думку, такі російські слова перш над усе треба тлумачити описово, а потім того давати свій новотвір, якимось його відзначаючи, бо новотвори Комісії, очевидно, не завжди бувають щасливі.

У кожному разі можна тільки пожалкувати, що таким повільним темпом іде видання цього, без сумніву, цінного і великого матеріалу до колишнього справжнього російсько-українського словника, і що Комісія все ще не може взятися до свого безпосереднього завдання: уложення українського „тлумачного“ словника, що мусів би нам дати разом і історію розвитку лексики укр. літературного язика за XIX вік.

З термінологічних словників Інституту Наук. Мови вийшов: Словник зоологічної номенклатури, що уложили *М. Шарлемань* і *К. Татарко*. Про словники Ін. Наук. Мови можна сказати те саме, що й про словник „Комісії Сл. Жив. Мови“ Укр. Академії Наук: Інституті доводиться, що само від себе зрозуміло, часом удаватися до витворення нових термінів вузько спеціального характеру на віддання по українськи відповідних російських. Одже годилобся такі новотвори відзначати якимось значком, щоб той, хто вживає такого словника-проекту, знав, чи слово витворено в лабораторії Інституту, чи його вжито вже у якого автора, чи його записано в народі. Це має інтерес не тільки для історії розвитку наукового язика, це річ важна і для того, хто удається до такого словника, бо не всі проєктовані слова можуть задоволити спеціаліста, а такими можуть здатися йому і суто-людові слова, коли новотвори не відзначено.

Окрім цих видань треба занотувати вихід 2-х випусків доповненого видання словника, що свого часу вийшов під ред. Б. Грінченка, а тепер під ред. С. Єфремова і А. Ніковського. Нові редакторі намагаються затримати той самий характер словника, але доповнити його новим матеріалом. Це можна тільки вітати, але треба не спускати з ока, що по ідеї

В. П. Науменка і його однодумців, словник мав бути немовби „паспортом“ української мови, себ-то містити в собі слова виключно людові і старих етнографічних письменників до 1876 р., себ-то таких, що найменше вживали ново-літературних слів. Цього принципу не видержано в першій виданні, але годилося консеквентніше його перевести в другий, залишивши суто-людовий матеріал старого словника (з потрібними корективами що до наголосу фором геніт. і ин.) і збільшити його докладнішим новим вибором слів з старого і нового фольклорного матеріалу і свіжими записами. Тоді б ми мали дуже цінний словник людової мови, словник виразного типу, величезної наукової ваги для студіювання словотворення, наголосу, географічного поширення слів і т. д. На жаль так не вийшло, але й таке нове видання, без сумніву, річ корисна. Треба вже Укр. Академії Наук організувати збирання матеріалу до краєвих словників, як це роблять Білоруси („Смоленський словарь“ Добровольського, „Вицебські краєвы словнік“ Каспяровича) але в спосіб дещо науковіший.

З царини діалектології опубліковано теж не багато: в Записках У.А.Н. (т. X, XII—XIV) закінчена друком монографія *І. Галюна*: Як досліджувано українські дифтонги, що дає зведення усього, що досі писано на цю тему. В „Наукових Зап. Харк. наук. досл. катедри“ уміщено *Б. Ткаченка*: Де-які морфологічні інновації в лівобережних південних говорах, де автор звертає увагу на говіркове поширення кінцівки -ній в прикметниках і на втрату форми І-ї особи множ. вол. сп.; *М. Йогансен* там-таки в „Фонетичних етюдах“ дає характеристику звуків м. Шишак.

З царини складні занотуємо цікавий шкід *М. Сулими*: Дещо за форми бути в Шевченковому „Кобзарі“ („Наук. Зап. Харк. н.-д. кат. мовозн.“) і *З. Веселовської*: Мова Хв. Квітки-Основ'яненка (ibid.), останній інтересний самим матеріалом. До студіювання складні наших письменників належить і розправа *М. Семенова*: Уживання прийменника над у Котляревського („Зап. Одес. І.Н.О.“, 1927). Праця *М. Мироненка*: Українська фразеологія (Прийменники та їх роля в реченні), Київ 1927, має практичне значіння.

В Кам'янці вийшло окремою книжкою „Сучасноязикознавче висвітлення coine“ *І. Любарського*.

З артикулів язикознавчого характеру, уміщених в періодичних виданнях, занотуємо в „Зап. Харк. Інституту Нар. Освіти“: Проблема мовного розвитку *Л. Булаховського*; в „Зап. Одеськ. Інст. Нар. Осв.“: Проблема т. зв. „скорочених слів“ в українській та російській мові *О. Дложевського*; в „Зап. Київ. Інст. Нар. Осв.“: Німецькі позичені слова в українській мові *І. Шаровельського* (початок у 1926 р.), цінна розвідка з царини історичної лексикології; там-таки: *А. Семенцова*: Уваги до української хемічної термінології. „Наукові Записки Харк. наук.-досл. катедри мовознавства“ 1927 р. майже цілком присвячені язиковим темам. Ми там знаходимо, oprіч зазначених вище, *Л. Булаховського*: Чеська часокількість; *К. Німчинова*: До етимології та правопису укр. присл. „ледві“; *А. Зарецького*: Про порядок слів у Шолом Алейхе; *О. Патокова*: До історії розвитку присудкового інструменталу в російській літературній мові. В „Записках Укр. Академії Наук“: *П. Бузука*: Про мову найдавнішої української евангелії (т. XII); це власне уваги до язика Архангельської евангелії. Том XIII—XIV „Записок“ приніс досить багато дрібненьких розвідок: *А. Томсона*: Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im Ukrainischen — автор зі становища фізіології звуків пояснює процеси паляталізації і диспаляталізації в українськ., і привертається до висновку, що в XI—XII віці ще залишалися напів-м'які склади *не, лі, пе, ві* і ин., або почасти вже говірково твердлі, тим часом в російськ. го-

вірково того часу вони вже спалися з старими м'якими шелестівками. Цікавий артикул проф. А. Томсона потребує ширшого обговорення. О. Сивявського: Фонетична контрверса — автор так само торкається проблеми паляталізації шелестівок в укр. мові, і дає історію цього питання, головню спиняючись і аналізуючи погляди Шахматова, і бачить причину паляталізації і навпаки, диспаляталізації в тенденції укр. мови до паляталізування шелестівок перед тими голосівками, що еволюціонують у напрямі лямбіо-веляризації від *e*, і навпаки до диспаляталізування, коли голосівки еволюціонують у напрямі передньо-язиковости. П. Бузука: З лінгвістичних розкопин на Білорусі — автор робить білорусько-українські зіставлення переважно в царині лексики. І. Шаровольського: Прийдучий час на *-му* — автор дає докладний огляд історії цієї форми в українським і вбачає в спряженні інфінітив + *му* вплив румунський. Гадаємо, що це приписувати румунському впливові нема потреби, тим більше, що в сусідстві з Румунами ми маємо власне зворотний порядок *му* + інфінітив, невідомий на східній Україні. Л. Булаховського: Наголос українських прикметників — автор доповнює розділ О. Белича про наголос в українських прикметниках (Акценатске студіє, сс. 139—144), уложений на підставі материялу з словника Желеховського, граматик Огоновського і Тимченка та студій Ганкевича і Верхрацького, материялом з словника Грінченка, і робить відповідні корективи і доповнення до праці Белича; у шкіді Булаховського бачимо перший спробунок українською мовою наукового трактування українського наголосу. З. Веселовської: Мова лексику П. Беринди, цінний причинок до історії українського языка.

До 1927 року увага міродайних сфер переважно була скерована в бік середньої школи, і її потреби на підручники більш-менш найшли заспокоїння, тепер на днешньому порядку таке саме заспокоїння потреб вищої школи. Досі хоч виклади йдуть офіційно і по-українськи, а підручники і лябораторна робота з ними провадиться по-російськи. Очевидно, що при таких умовах не то що поступів в розвитку української культури не могло бути, а навпаки психіка самого студента раз у раз у стані роздвоєння, думка його раз у раз мусить перескакувати з одного психічного русла в друге і від таких перескоків та шарпання гальмуватися і дезорганізуватися, а не розвиватися правильно. Дехто з викладачів уже звернули увагу на гостру ненормальність такого стану в вищій школі і пішли на зустріч потребам життя, почавши видавати підручники потрібного типу і для лінгвістичного циклю. Першими ластівками були підручники Бузука, Булаховського, Німчинова. Минулого року наша педагогічна література збільшилася другим виданням „Короткої історії української мови“ П. Бузука під титулом: Нарис історії української мови¹⁾. Автор цілком переробив свою першу книжку і зрікся виводити укр. мову з „праурської“, але його власна концепція історичного процесу в розвитку українського языка не зовсім виразна.

Л. Булаховський випустив літографований курс: Вступ до порівняної граматики словянських мов. Автор спеціалізувався на словянській акцентології, і це відбілося почасти негативно на його вступі: акцентуації і при тому не в систематичнім, а принагіднім викладі віддається багато місця, більш як потрібно у вступі, де б краще обмежитися на те невеличке, але більш-менш певне, що ми за неї знаємо, як це зробили в своїх підручниках, напр., Гур (Uvod do dějin jazyka českého, 1924) і навіть Розвадовський (Gram. jęz. polsk., 1923), бо сама наука ця ще майже

¹⁾ Книжка П. Бузука викликала однобічно-негативну рецензію В. Демянчука („Зап. УАН“, XV), автор рецензії не звернув уваги на позитивні сторони „Нарису“.

in statu nascendi, і непедагогічно захаращувати книжку багатьма гіпотетичними і спірними наголосними питаннями, що абсолютно не до засвоєння на початках, та й непотрібно.

„Курс історії українського язика“ Є. Тимченка (надто конспективний) збудований в іншій пляні як „Нарис“ П. Бузука. Автор по вступі дає нарис загальної фізіології звуків, зокрема української, і не уділяє зовсім місця проблемі угруповання східно-слов'янських язиків, подаючи тільки відповідну літературу на це питання, хоч сам так само виходить не з поняття праруського язика, а з поняття східно-слов'янської групи, найближче генетично з собою зв'язаної, і це не тим; як дотепно догадується оден рецензент¹⁾, що він іде за Ст. Смаль-Стоцьким, а тим, що на його думку без певного нап'яття не дасться звести східно-слов'янської групи на оден синхронічно говір, значить в інтересах методологічних. Коли ж він уживає термінів праслов'янський і праїндоевропейський язик (хоч без них теж можна обійтись, говорячи про і.-е. або слов'янські празвуки і праформи), то тільки як граничні поняття, чисті абстракції, потрібні нам, щоб упорядкувати наш науковий досвід, клясуючи і описуючи язикові явища в їх історії; це ідеальні говори, де звуки не реальні звуки, а звукові поняття, — ми з них виходячи можемо простіше і ясніше, як без цих понять, уявити собі „етапи“ (черги) язикового розвитку. І тут так само, на його думку, хто припускає в праслов'янськiм, а тим більше в індоевропейськiм говори, той впадає в методологічну помилку, бо проїдцірує свій конструкт, свою абстракцію, що вказує не на факти, а тільки на наше розуміння фактів, в реальність, якої ми не знаємо і знати не можемо; будувати ж „третю абстракцію“, праруський язик, в тому ж розумінні як перших дві, очевидно нема потреби, і ми можемо обмежитися на поняття східно-слов'янської, південно- і північно-української групи говорів і т. д., коли ми розуміємо реальність, але та група, що сталася підкладом історичних східно-слов'янських язиків, вже в добі праслов'янськiй становила певну цілість. Одже ж треба твердо пам'ятати, що реальний язик і його науковий опис — річі різні.

Як і 1926 року, справа впорядкування українського правопису живо

¹⁾ На жаль книжка друкована в своїй другій частині і випущена в світ за відсутності автора, через те залишилися деякі недогляди і досить численні друкарські огріхи не спростовані. Так, напр., треба: „ступінь назалювання може бути більшим або меншим залежно від більшого або меншого опущення мягкого піднебіння“, а надруковано „незалежно“ § 37,1; „в замкнених на пруга звється змиканням“, треба „наступ звється...“ § 49,1; „на законі мівкової енергії“, треба „інерції“ § 63; „голосівка на прикінці слова асимілюється з голосівкою першого складу“, треба „голосівка одного складу асимілюється з голосівкою другого“ § 81в; „інтонація коротких голосівок акутова“, треба „циркумфлексова“ § 107 — ці, правда, дуже прикрі недогляди і ще деякі дрібніші, що їх не пощастило спростувати, для недилетанта очевидні, дали привід до різних кривосудів двох рецензентів Грунського і Булаховського (рецензії знайшли гостинний притулок у „Зап. УАН.“ т. XV). Очевидно полемізувати з ними зайва річ: ніяково доводити, напр., Гр., такі науково-елементарні правди, що язик одно, а мова друге; що зміни фонетичні можуть бути нерегулярні і ненормальні (див. Roudet, *Eléments de phonétique générale*, § 162–167); що без терміну „фонетичний закон“ можна обійтись, що термін аглютинація уживаний і в фонетичі (див. Roudet, с. 332) що слово „зіво“ не штучне (див. Чуб. Труді... I, 85); що не вільно судити про українську графіку XVII віку, не познайомившись з нею хоч би в Ком. Істор. Словника і т. д. (про інші питання і різницю між поглядами науки і Грунського див. рецензію пр. С. Кульбакина на його „Лекції по церк.-сл. языку“: Русск. Филол. Вѣстн. 1910 № 1 і 1911 № 1), або Бул-му, що фф. *блѡх*, *слѡз*а під упливом форм *блѡх*, *слѡз*а (авжеж не *слѡз* — форма навіть не фонетична — як зрозумів Б.) див. Шахматов, *Очерк...* § 382, прим.; що його увага до *ја*года непотрібна; що *е* треба розуміти як Гірт (*Indog. Gram.* II. § 109), що те, що зник *ь*, *ѣ* споводував здовження усіх попередніх голосівок — „таємниця“ тільки для Б. (див. Шахматов, *Оч.* § 163); що північно-в. руські пам'ятки не свідчать про історію укр. звуків і покликатися на них — річ більш як хибна і т. д. Апельомб рецензентів не затушує від читача правдивої вартості і характеру їх рецензій.

цікавила суспільство і розпаляла пристрасти. Визначалося, як і тоді, дві головні течії: одну можна назвати об'єктивно-науковою, що бажала заложити правописні правила на певних об'єктивних критеріях, другу суб'єктивно-емоційною, що базуючися на особистих уподобаннях і рутині засвоєних звичок, та й то не українських, а російських, апелювала більше до темпераменту. На те заноситься, що цього року правописна справа розв'яжеться компромісово.

Грунський, М. Український правопис (Зап. Укр. Ак. Наук, X).

Демянчук, В. До правопису слов'янських прізвищ (ib., X.).

Кримський, А. Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа.—Про правописну конференцію (ib., XII).

Смаль-Стоцький, С. Уваги до проєкту українського правопису. („Україна“ 1927, 1—2).

Савченко, Ф. Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису (ib., № 3).

Тимченко, Є. До проєкту українського правопису (Ibidem).

Євген Тимченко.

Критика, звідомлення, обговорення.

Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur, von Josef Szinyei. Zweite, verbesserte Auflage—Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von Robert Gragger, Erste Reihe, I, 1923, Berlin, W. de Gruyter; стор. 50.

Хоч се друге, поправлене видання праці, і призначається вона для такої високої установи як Малярський Інститут при Берлінському університеті, проте все-таки вона має доволі поверховий характер і не вводить читача в контрверсії, літературу і стан питань. Складається з трьох розділів: про походження малярської мови, про походження Малярів, як раси, і про їх культуру в епоху приходу на Угорщину. Перші два розділи звернені против турецької теорії Вамбері, що видно й досі не пережилася на Угорщині й поза нею, коли приходить так детально розбирати її аргументи за турецьке походження „справжніх Малярів“. Автор показує близьке споріднене малярської мови з фінсько-угорськими в фонетиці, словотворі і лексиці; особливо близькі до малярської мови вогульська й остяцька: разом із малярською вони становлять угорську галузь фінсько-угорської мовної родини, за термінологією автора. Супроти того турецькі слова в малярській мові він уважає за запозичення, що дісталися через мішанне з Болгарами і Хозарами (нараховується коло 200 чувашських, себто волязько-болгарських слів), а потім від Печенігів, Половців і Османів; від них треба відрізняти елементи спільні всім „урало-алтайським родинам“—але вони мало досліджені. Поруч того сліди стиків з якимсь індо-германським, а пізніше з індо-іранським народом, мабуть Алянами; ці останні помічення виложені цілком побіжно, на одній сторінці (20—1).

Переходячи до справи походження Малярів як народу-раси, автор виходить з того, що фінсько-угорська мова дає позитивний аргумент за фінсько-угорське походження, тому тільки критично розбирає аргументи висунені за походження турецьке, проголошує їх за неважні (с. 35) і на тім заспокоюється. Ся критика однак не рішає питання про можливість того, що фінсько-угорська малярська маса була підбита якоюсь турецькою ордою, яка відіграла провідну, пануючу, організаційну роль в життю малярського племені; за більш-менш певне можна вважати тільки, що більшість його була фінсько-угорська, але малярські націоналісти і далі мабуть уважатимуть себе родичами Турків з більшою охотою, ніж родичами Фінів. Психологічне вражіння робить тут очевидно той факт, що ім'я старої національної династії Арпадів — турецьке; автор вказує супроти сього, що слово має корень запозичений, будгарсько-турецький (арпа — ячмінь), але морфологічно воно одомашнене, маляризоване, так що носитель його не мусів бути неодмінно Турок.

В третім розділі, на підставі лінгвістичного матеріалу автор показує наявність у Малярів, в добу їх переселення, різних понять із сфери матеріальної і соціальної та інтелектуальної культури. Стрічаються факти дуже інтересні (напр. наявність шамана, *taltos*, і шаманського екстазу, в християнських часах використаного для християнського вжитку; *balvan* —

граничний камінь та ідол, мішанина фінських і турецьких слів в поняттях культу і т. ин.— сс. 48—50), але все виложено занадто коротко і аподектично. При тім автор оперує матеріалом головнo лінгвістичним, потрохи історичним, і цілком не чіпає археології й антропології, хоч було-б необхідно знати, що робилося для освітлення минулого мадярського племені і його мандрівки сими засобами. А таких проб не бракувало — свого часу я одмітив дещо з того в I т. моєї Історії України.

Мих. Грушевський.

Dr. Eugen Perfeckij, *docent university Komenskeho v Bratislavě. Sociálně-hospodářské pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII—XV. V Bratislavě 1924*, стор. 148 і мапа.

Років тому майже тридцять, в III томі Історії України, що вийшов 1900 р., зробив я пробу схарактеризувати початки заселення і соціально-економічні відносини українського Закарпаття на підставі головніших дипломаторіїв Угорщини і дав витяги з найбільш інтересних документів. Видаючи перші томи в новім виданні в р. 1905 я полишив сам огляд (перевівши до II тому), але викинув сі регести, задумуючи не в рамках сього загального курсу, а окремо, спільно з одним із спеціалістів, видати повнішу збірку сих документальних звісток до кінця XV в. (див. с. 582 другого вид. II тому). Ріжні інші заняття не дали мені змоги виконати сей замір — тим приємніш, що хоч так не скоро, таку роботу все-таки виконано заходом українського ученого. Автор правда не згадує ні сих моїх регест, ні огляду закарпатського життя, але я припускаю, що він мав нагоду познайомитися і з тим і з другим, збираючи стару літературу, щоб дати нову пробу представлення, ширшу і обставлену більшим апаратом, але також, розуміється, не дефінітивну.

Праця поділена на три частини: соціальні й економічні відносини сільської людности (сс. 7—63); соціальні й економічні відносини міські (сс. 64—83); реєстер сіл і міст до кінця XV стол. (сс. 84—114). Фактично маємо насамперед короткий огляд найстарших відомостей про Закарпатте, найстарші відомости про залюднення його і комітатську організацію, по сім — звістки про соціальні верстви і економічні відносини в добі Арпадів, до кінця XIII в.; економічним відносинам одначе присвячено всього тільки 2 сторінки (сс. 31—32). Далі йде мова про будову замків і поширення німецького права, феодалізацію відносин, заходи Матія Корвіна коло поліпшення становища української людности і зміни сеї політики за Володислава. Відомости, які авторові вдалося зібрати про соціальні й економічні відносини українського селянства, все-таки не багаті. Відносинам етнографічним присвячено особливий екскурс на сс. 114—131.

Автор всіма силами уникає українського аспекту в своїм досліді. Він говорить переважно про „елемент руський“, *rusky*, в Закарпаттю, і в французькому змісті доданому на кінці так резюмує свої висновки: „Русский нарід (*la nation russe*), поділений на 3 групи: Великорусь, Білорусь і Малорусь, або Україну, займав великі прѣстори за Карпатами. Русини (*Ruthènes*), приналежні до третьої групи, що говорили північно-малоруською мовою, кидали свої оселі. Переходячи через гори, вони без перешкод проникали своїми історичними дорогами: Лаборцем, Унгом і Ляторицею, а також долиною Тиси“ (с. 148).

До Закарпатської колонізації XII—XIII вв. Великорусь і Білорусь начебто не мали відношення. Так, але в XX столітті, під чеським пануванням Великорусь має до Закарпаття дуже великі претенсії, і йде формальна війна про те, чим має бути закарпатська людність: Українцями чи Великоросами. Обережний автор постилізував свої висновки так, щоб

не розминаючися з історичними фактами — колонізацією Закарпаття Українцями, не заперечити до нього права також і Великоруси. Се характеризує відносини, в котрих там доводиться працювати. Але скільки мені відомо, політична обережність автора не забезпечила його книзі успіху: в чеських наукових кругах прийнято її не дуже прихильно.

Грушевський.

А. А. Савич, Польско-литовская интервенция в эпоху великой московской смуты. Пермь 1927. Стор. 32.

Завойовницькі плани, походи, знаходи Олександра Вел., Атили, Наполеона й інших завойовників не називали й не називають інтервенціями. Цього вислова вперше вжито і міцно прикріплено до нападу західньо-європейських держав на Росію й союзні з нею держави в рр. 1918—1920. У „інтервентів“ було дві меті. Видима — за допомогою невеликої частини Росіян відновити в Росії попередню форму правління. Друга, потайна — захопити ласі куски минулої російської імперії й усю її підгорнути під свій економічний вплив. Дуже вдало тому автор цієї брошури приклав цього терміна до польсько-литовських воєнно-політичних стосунків щодо Москви на початку XVII ст. у зв'язку з громадянською на ній війною, чи по московськи „смутою“. Почалось тоді з підпомоги, попереду неясної, претендентів на російський престол в особі уданого сина Івана IV, а скінчилося намаганнями посадити на цей престол королевича Володислава, що його вибрала група російських бояр. Задня-ж мета в ці обидва моменти інтервенції це було повернути Польщі Смоленську та Сіверську землі, затвердити за нею деякі інші пограничні й непограничні краї та поширити на усю Московщину польський культурний вплив. Схожість з недавньою Антантівською інтервенцією збільшує однаковий кінець: і там і тут інтервенції не пощастило, і російський нарід вистояв на своєму праві будувати життя, як сам хоче.

Автор не говорить точно, з якого історичного моменту він рахує давню польську інтервенцію. Хоч „открытая интервенция“ сталася в 1609 г., коли Жигимонт III пішов на Смоленськ (с. 10), проф. Савич веде оповідання з появи на історичній сцені „названого Дмитрия“ (7—8). Через те що великому московському заколоту і участі в ньому Польщі присвячено багато праць, автор, припускаючи, що читачеві відомі головні факти, чимало обминає мовчанням. Він тільки вважає за свій обов'язок „іще раз переглянути питання про ролі Польсько-Литовської держави за московської чвари, і коли не вдається остаточно розв'язати його в тому чи тому напрямі, то хоч позначити шляхи до такого розв'язання. Вада попередніх дослідів про московське лихоліття полягає саме в тому, що торкаючись польсько-литовської інтервенції, вони не досить глибоко вияснюють умови економічного та політичного побуту Польсько-Литовської держави, які робили інтервенцію дуже популярною в Польщі та в Литві“ (4).

Але, на мою думку, якраз у самого пр. Савича ця сторона справи не досить яскраво підкреслена. Він дає знати, що план інтервенції йшов від литовської шляхти і що за її ініціатора та інспіратора до кінця був литовський канцлер Лев Сапіга. Саме литовська шляхта мала на меті збройною силою забрати в Москві чималий шмат землі й поширити свої добра і господарства. Польську шляхту нові набутки менш цікавили за їх віддаленням, а особливо коли литовський канцлер опротестував конституцію, що давала польській шляхті право осідати в Смоленській землі, і сойм 1613 р. погодився з його доводами.

Оце основна думка пр. Савича. Але всупереч йому треба насамперед сказати, що інтервенція зовсім не була така популярна в Польсько-Литовській державі. Це він сам potwierджує на багатьох сторінках своєї брошури (11, 14—15, 20—22, 24—25). „Коронна Польща — пише він з нагоди Смоленського походу що його організував король, — не мала нахилу підтримувати московську інтервенцію, і були в неї достатні на те причини“. „Непопулярністю московського походу серед польської шляхти природно тлумачиться той факт, що король дуже довго не наважувався передати свій план на обмірковання сойму“, і інформуючи про нього сусідніх королів ба навіть папу, „менш був щирий з своїм народом“, мовляв історик Шуйський. І Жигимонт на соймах не раз почував гостру критику на свій завойовний план. Посли не один раз вносили питання про ініціаторів війни, і коли ухвалювали який податок на прохання короля, то більш на виплату попередніх довгів держави в зв'язку з воєнними операціями, аніж на підпору дальших планів. Кінець-кінцем на одному соймі ухвалено конституцію, що боронила зачинати нову війну без пропозиції на соймках і без постанови сойму. Нарешті автор дає зрозуміти, що й литовська шляхта в масі не похваляла війни з Москвою, а такі великі пани, як Януш Радивил, були рішуче проти неї. Таким чином у брошурі не видно шляхти, як верстви, що була чинником інтервенції. Із неї висувається чи не однісінька постать канцлера Льва Сапіги, що від р. 1604 до р. 1618 переводив у життя ідею інтервенції, іноді з затратою своїх грошей, щеї чималих.

Але ні! Це постать не самотня: був ще Жигимонт. Правда, проф. Савич поривається відвести його: „Не можна провідну ролю приписувати Жигимонту вже через те, що становище його на виборнім польсько-литовським троні було не станівкіше, ніж становище Годунова чи В. І. Шуйського“ (4). Це узагалі не аргумент, коли жодного польського короля не позбавляли трону. А потім усім відомо, що Жигимонта більш як кого цікавили вигоди, що могла дати інтервенція. Він і підтримував її всіма силами, всіма правдами й неправдами. Проте й наш автор в одному місці називає цього короля поруч зі Львом Сапігою — „двома головними ініціаторами московської війни“ (13).

Мені ще здається, що автор мало уваги звернув на запорізьке козацтво, що в московській інтервенції, починаючи від р. 1604, брало участь іноді може більшу, ніж сама шляхта. У кожному разі козаків українських і білоруських, цебто селян та міщан, була там сила-силенна. Автор не взяв на увагу ні того, що саме зробили запорізькі козаки, ні того, які умови економічного та політичного їх життя в Польсько-Литовській державі перли їх на Москву протягом усієї інтервенції. Адже це входило в намір проф. Савича... Це завдання виконати пособив-би VII том „Історії України-Руси“ М. Грушевського. Його чомусь автор і не називає на сторінках своєї брошури, хоч процитовано тут літературу дуже численну. Є посилання і на низку архівних справ.

Бажано, щоб проф. Савич швидче надрукував свою повну працю про історію польсько-російських взаємовідносин, із якої ця брошура є тільки короткий витяг.

К. Харлампович.

А. І. Ярошевич, Капіталістична оренда на Україні за польської доби. („Записки Соціально-Економічного Відділу УАН“, тт. V—VI, 1927, сс. 116—259).

Ця робота зразу притягає до себе увагу та збуджує цікавість, перше як робота відомого дослідника економічного життя України, по-

друге як робота на тему важливу і з галузі історичного знання майже зовсім нерозробленої.

В цій роботі досліджується певне явище далеко не на всій території України: тут досліджується явище з життя України за часів старої Речі-Посполитої, тобто території, що входила у склад цієї Речі-Посполитої, України Правобічної, майже виключно т. зв. Південно-Західного краю. Даючи роботу з історії Правобічної України, автор досліджує ті явища, котрі в попереднім пліднім дослідженні історії цього краю польської доби мало притягали до себе увагу дослідників: явища життя господарчого.

Серед цих явищ життя господарчого автор вибирає явище зовсім недосліджене, щей таке, котре дійсно можна вважати за першорядний історичний факт. Він досліджує капіталістичну оренду великих земельних маєтків, він досліджує один із великих виявів діяння сил нового господарчого періоду, що розпочинається іще за польської доби в житті України, періоду капіталістичного; він досліджує явища капіталістичного підприємства в сільському господарстві краю, де це сільське господарство до останніх часів у загальній економіці грало переважну роль. Значення цього історичного факту збільшується щей тим, що він, як сам автор констатує, мав дуже численні вияви, до того-ж, імовірно, і численний зріст і в часи після польської доби: у XIX і на початку XX ст. У губернях Київській, Волинській, Подільській, за підрахунками автора, коло 1868 р. велика земельна оренда охопила 34,3% маєтків (125), а до 1872 р. „приріст кількості орендованих маєтків становить 38%“ (126)¹. А за часів перед війною в цих самих губернях загальна площа капіталістичної оренди досягала 900 тис. десятин, на пайку її припадало 40—50% приватновласницької земельної площі (124), нарешті, до уважного студіювання цього історичного факту нас спонукає щей те, що він, як автор цієї праці констатував, мав далеко не однакове розповсюдження по всій території України: три загані губернії були справжньою фортецею капіталістичної оренди, „що до решти губернь України, то капіталістична оренда в них була розвинена дуже мало, поступаючись місцем могутньому розвиткові дрібної селянської оренди“ (124). З'ясування причин того, чому саме в цих губернях це явище розвинулося так буйно, чому воно так обмалює місце мало в решті земель України Російської, багато допомогло-б при дослідженні окремішностей у господарчому розвитку окремих господарчих районів України.

Дослід цей підприємницької оренди, як видно з роботи, складається з двох основних частин: 1) загальної характеристики цього явища за весь виучуваний період, виявлення ознак поняття підприємницької оренди на Україні для всього періоду польського панування; 2) дослідження розвитку цього явища; дослідження змін цього явища в різні історичні моменти зазначеного періоду².

Загальну характеристику оренди автор дає лише характеризуючи „виучувану економічну форму з різних організаційних її боків“, а „така статична характеристика (на думку автора) повинна спиратися на юридичну конструкцію оренди й полягати в конкретному змалюванні елементів, що цю конструкцію складають“ (145). І тільки в „висновках“ усієї роботи він доповнює цю обмежену характеристику виясненням чинників розвитку капіталістичної оренди на Україні та історичного значення капіталістичної оренди.

¹ Між дужками числа означають сторінки роботи А. І. Ярошевича.

² I—розділи „V. Аналіза змісту орендових умов; VI. Оренда й застава; VII. Капіталістична оренда в житті“. II—розділи „VIII. Етапи господарської еволюції; IX. Еволюція капіталістичної оренди“.

До детального розгляду окремих частин його важливої роботи я думаю зараз приступити.

Визнаючи з юридичного боку оренду за двобічну умову наймання майна з правом орендаря цим майном користуватись і мати з нього дохід, автор за готовими зразками дослідників оренди має за основні елементи: 1) сторони, 2) об'єкт, 3) строк, 4) винагороду, 5) усякі довільні умови, і за цією схемою досліджує юридичну конструкцію оренди і на Україні за польської доби (146).

Тут в осередку уваги автора стоїть питання про об'єкт орендових умов, з дослідження цього він і починає. Орендові контракти говорять про здавання в оренду маєтків чи ключів у цілому: з фільварками, повинностями, данинами, корчмами, митами, ставами, млинами. Автора натурально цікавить, який з усіх цих об'єктів можна вважати за основний предмет оренди. Він приходить до висновку, що „хоча за предмет оренди є великий маєток у цілому, з його землями й повинностями людности, але неважко помітити, що основним при цьому предмет, це фільварок, як організація великого с.-г. підприємства“ (148). Як так, то за тих умов, коли „хліборобські продукти не мали великої оплати та догідної портателности і з далеких від ринку місцевостей України могли попадати на цей ринок тільки як дуже дешевий продукт обов'язкової праці“ (152), випадає, цілком послідовно, прийти до того висновку, до якого прийшов дослідник, що „у складі оддаваних в оренду великих маєтків повинності людности, що там жила, а особливо обов'язкова праця, так звана „панщина“, була найістотнішим орендним об'єктом, найпривабливішим моментом для великого с.-г. підприємництва“ (151).

Над цією думкою нам треба зупинитись, і то не тільки тому, що вона є основною в даній роботі дослідника, дослідника, що будує свою роботу логічно, послідовно, що в його роботі з основної думки робляться всі висновки і надається фарблення всій роботі, — а щеї тому, що це твердження само по собі дуже важливе, що воно неминуче мотивує важливі погляди на явища з історії України, принайменш Правобічної за польської доби, що воно примушує нас переоцінити багато поглядів, які існують в історичній літературі, на явища тогочасного життя. Бо-ж коли визнати, що фільварок, велике с.-г. підприємство, є основний об'єкт оренди за всієї польської доби (з половини XVI до кінця XVIII ст.) на всій території польської України та не робити припущення, що ті маєтки, які здавались в оренду, мали щодо цього якийсь своєрідний характер (такого припущення не видно щоб і сам автор робив), то приходить ся вважати, що в цій території України за весь зазначений період головною прибутковою частиною панських маєтків був фільварок, що не тільки північно-західня, а й південна та східня Україна увесь той час продукувала, і то в великих розмірах, зерно на експорт. Коли визнати це твердження автора, нам приходить ся відкинути погляди, що існують в історичній літературі на економіку півдня України, а тому й переглянути погляди на суспільне життя цього півдня. Та, на жаль, визнати ці твердження дуже тяжко. Насамперед, ці твердження для нас не досить перекональні тому, що зроблено їх на підставі дуже нечисленного матеріалу. Автор використав самий тільки друкований матеріал (120), зупинив свою увагу для вяснення цього питання на орендових контрактах та інвентарах, очевидно за „основне джерело“ (129) вважає автор орендові контракти. До його розпорядження було цих контрактів 12. Ці контракти географічно обіймають територію від м. Лубень на Полтавщині до Холмщини, хронологічно — час від 1594 до 1768 рр. У більшості (9 із 12) ці контракти з часів до Хмельниччини, так само більшість їх (8 із 12)

з території Виленського воєводства; і тільки 1 із Лубенщини, 1 із Брацлавщини та 1 із околиць Бердичова (130—131). Інвентарів авторові вдалося знайти більше, для одного XVIII ст. він мав їх 22 (164). По-друге, це не стверджують цілком і ті джерела, котрі автор використав. Я спершу візьму ті джерела, котрі стосуються до XVIII ст. З них далеко не завжди виходить, що основним об'єктом господарства підприємницького, тим об'єктом, котрий у сумі прибутків з усього маєтку дає найбільшу долю їх, котрий тому найбільше може зацікавлювати підприємця-орендаря, — був фільварок у тім значенні, в яким розуміє його автор, і в тім значенні, в яким розуміємо його ми: велике сільсько-госп. підприємство зі збутом продукції на далекий ринок (148), і розуміється — з панщизняною працею. Бо-ж коли переглянути опрацьовані від автора інвентарі, то в них панщина далеко не завжди дає головну долю в сумі прибутків з маєтку, тому не може й бути „найпривабливішим моментом для великого с.-г. підприємства“, а разом з тим, і „найістотнішим орендним об'єктом“ (152). Почну з півдня. За інвентарем у маєтку Григорівці Трахтамирівського староства прибуток із панщини дає 24,3⁰/₀; якщо припустити, що підстав великих немає, ніби подорожчизна призначалась для експорту с.-г. продуктів на ринок, то весь прибуток із панщини і подорожчизни дасть 31,8⁰/₀, а прибуток із самої оренди корчемної за цим інвентарем становить 51,1⁰/₀ загальної суми доходу (163). 1700 р. у Баскаках Житомирського повіту панщина дає 38,6⁰/₀, а данини натуральні 49,8⁰/₀. У Мишковичах Овруцького повіту 1719 р. панщина дає 7,0⁰/₀, а чинші й данини натуральні 93⁰/₀. В Летичівському повіті у Шпичинцях 1747 р. панщина дає 29,4⁰/₀, а оренда корчемна 70,6⁰/₀; в Ізраїлівці 1748 р. панщина дає 20,7⁰/₀, а оренда корчемна — 42,2⁰/₀. Навіть на Волині в повіті Кременецькому в с. Перенятині 1735 р. панщина дає 42,1⁰/₀, а оренда корчемна 56,2⁰/₀ (166—167). А коли ми візьмемо ще джерела, котрих автор не використав, чи люстрації королівщин київського воєводства¹⁾, котрі обробив В. І. Щербина, чи панське господарство на Володарщині 60-х рр.²⁾, то нам одразу впадає в вічі вся невелика питома вага по маєтках господарства земельного, фільваркового; а маєтки в цих районах ходили-ж і в орендовну посесію. Тай поданих від автора прикладів за інвентарами з Київського воєводства, коли панщина в загальній сумі доходу з маєтку давала 50⁰/₀ і більше, є тільки 2, тай то з частини північної воєводства і другої половини XVIII ст., часів піднесення сільського господарства (167). А в першій половині XVIII ст., в часи занепаду рільництва, і в північній та західній частині України автор не наводить ні одного прикладу з інвентарів, де дохід із панщини дає більше ніж 50⁰/₀ доходу зі всього маєтку (166). Коли-ж далеко не завжди і не скрізь земельне господарство, фільварок, було за головний об'єкт підприємницького панського господарства, то не могло воно бути на всій території на протязі всього XVIII ст. за головний об'єкт і підприємницької оренди. Для нас залишається в силі спостереження тогочасних людей щей з другої половини XVIII ст., часів розквіту фільваркового господарства, котрі характеризують підприємницьку оренду на півдні України, як таку, що не мала за свій головний об'єкт фільварок. Ми розуміємо характеристику посесорів південної польської України, дану від Дуклана Охоцького як „волярів“³⁾. Для нас зрозумілі слова Стройновського, котрий описуючи піднесення господарства наприкінці 60-х та на початку 70-х рр. на західній Україні, зростання там цін на маєтки та панщину, додає — на Україні (південній) панщина „рахувалася за ніщо тим, які

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. 103, р. VII, III. ²⁾ Баранович: Стаття в збірнику на честь М. С. Грушевського. ³⁾ Разказы о польской старине. II, 74—75 (244).

купували, чи державили добра“, „селяне давали малі чинші, а ту панщину, яку виконували для управи ріллі та вимолоту, називали даремщиною“¹⁾).

Як так було у XVIII ст., то тим більше фільварок та панщина далеко не завжди були головними об'єктами оренди у XVI та XVIII вв. Це, очевидно, відчуває і автор, говорячи про „випадки, коли в склад оренди не входив фільварок, бо його не було ще утворено у повному обсягові, але (додає) поміщицький двір уже існував та був його зародком і будь-що-будь початковим видом“ (148). Тай це твердження ми повинні сильно обмежити, бо в нас постає, насамперед, сумнів, чи дійсно панський двір був тим, що розуміємо ми під назвою фільварок: великим сіл.-госп. підприємством капіталістичного ґатибу з продукцією на далекий ринок. Ми вже обминаємо питання про те, яка була його питома вага в тодішнім польськiм господарстві, чи міг він бути об'єктом підприємницької оренди головним; нас цікавить дуже питання, чи він завжди міг бути будь-яким об'єктом оренди. Що до дворів у маєтках кн. Острозьких середини XVI ст., про які є багато відомостів у друкованім Архiві Сангушків, це дуже сумнівно: ці двори, котрі ще мають невелику челядь, мало вимагають панщини, — навряд щоб були вони зв'язані не то що з далеким, а взагалі з яким-будь ринком. Основне їх завдання — продукція на власне споживання панського апарату. Візьмемо ще люстрацію крем'янецького замку 1552 р., побачимо 2 двори — Велю і Кокорів, а сіл замкових 22; побачимо, що в них роботу провадить нечисленна челядь невелика, панщини зовсім не видно. Дворів на староство не тільки мало, а ще й до того вони маленькі. При таких їх числі та розмірах постає питання не про те, чи могли вони виготовляти досить пашні для експорту, а про те, чи вони задовольняли вимоги власного споживання староства. Мало того, що двір навряд щоб був великим сіл.-госп. підприємством зі збуту продукції на далекий ринок, не завжди було ним і те, що тоді називалося фільварком. От у Костянтинівській великій волості на поч. XVII ст. є раптом 3 фільварки. З опису 1603 р. довідуємося, що в однім із них, Костянтинівськiм, нема і не сіється основного експортного продукту — пшениці; тай загалом посіви, як на центральний фільварок, невеликі: зібрано жита кіп 230, вівса — 170, ячменю — 12 і невеликий стіжок гороху, „стіжок малий“. У нас утворюється враження, що цей „фільварок“ має за своє основне, коли не єдине, завдання задовольняти в натурі сільсько-господарчими продуктами пана та його службовців, продукцію ординарії, — що це є щось подібніше до давнього панського двору²⁾. В старостві Барськiм XVI ст. також є фільварки, та люстрація 1656 р. характеризує їх ясно, як такі фільварки, котрі не продукують на ринок, а разом з тим виявляє вона, що не так уже й мало приходить ся продукувати на власне споживання. В люстрації написано під титулом „про фільварки“: „фільварки там могли-б добре бути, бо є де орати, та тому що там продають мало збіжжа, засівають лишень для потрібної живності; тому також, що цього року була велика суша, мало вродилося збіжжа. Тільки ввезено до гумна яке зовуть Писарським на черемиськiм місті: жита озимого кіп 150, пшениці озимої кіп 130, пшениці ярої кіп 130, ячменю кіп 200, всього кіп 406, гороху кіп 30. Інших літ родилося два рази стільки“³⁾. На термінологію тогочасну покладатися ніяк не можна, люди того часу могли розуміти під терміном фільварок зовсім не те, що розуміє автор, що розуміємо ми, що навіть розуміли у XVIII — XIX вв., — вони не раз називають усяке земельне господарство більшого розміру фільварком. Міщан-

¹⁾ О угодach dziedziców z włościanami. Wilno 1808. Сс. 86—91. ²⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1603. А. ³⁾ Арх. Ю. З. Р. VII, II, 231—232.

ські хуторі під Костянтиновом на початку XVII ст. також називаються фільварками¹⁾; відомі фільварки кам'янецьких міщан це також не те, що ми розуміємо під фільварком.

Ото-ж коли двори і фільварки в багатьох районах України задовольняли лише потреби власного споживання, лише постачали ординарію для панського апарату, то вони, і панщина тим самим, не мали бути не тільки головним, а й жадним об'єктом підприємницької оренди; вони не могли давати прибутку на витрачений за орендування їх капітал. Коли-ж усе-таки в цих місцевостях маєтки беруться в орендовну посесію, то, очевидно, головним об'єктом підприємницької оренди були інші галузі панського господарства.

Вважаючи фільварок і повинності селян за головний об'єкт оренди, автор примушений уже в цій своїй роботі прийти до таких непослідовних висновків. Переглядаючи інвентарі, він помічає, що „оцінка панщини не міняється часто-густо протягом цілих десятиліттів, ба навіть протягом півстоліття й більше“ (152). Хоч поданий від автора матеріал для ствердження цієї думки не зовсім достатній, бо він для всієї Правобічної України XVIII ст. приводить лише 8 прикладів, і то про кожне селище відомості подаються лише по одному разові, та я сам переглядаючи архіви на підставі інших джерел цілком поділяю думку про можливість такого явища в певних районах у певні періоди. З цього автор робить такий висновок: „оцінка повинностей мала нахил стабілізуватися, затверднути, трохи відставати від життя“. Дійсно, тяжко помирити факт деякої стабілізації оцінки повинностей з поглядом на те, що фільварок був за головний об'єкт підприємницької оренди. Бо-ж тоді оцінка повинностей повинна-б була хитатися в безпосередній залежності від цін і попиту на продукти фільваркового господарства. Так воно й було в тих районах і в ті періоди, де фільварок був дійсно фільварком, мав за своє завдання продукцію зерна на ринок. Цитований В. Стройновський, описуючи період високих цін на зерно в 1771—1772 рр., констатує зростання цін на маєтки, на посесії їх, зростання і цін панщини: „ціна панщини на Волині, над Бугом... піднялася з грошів 6 або 8, як давніше бувало, тягла до гр. 15, піша до гр. 10“. Так само, описуючи другий період піднесення цін на пашню, 80—90-ті рр. XVIII ст., він не забуває згадати, що панщина тоді рахувалася по 15 гр. тягла, а 10 піша“²⁾. Навпаки, коли настає період зниження цін, падають ціни на маєтки. 1777 р. на львівських контрактах „маєтків на продаж і на заставу досить, але купців мало“. Тому що тоді сильно впали ціни на зерно, особливо низько стоять ціни на такі маєтки, де велика панщина: 1777 р. управитель Вишневецьчини має велику труднощію з Залісцями, де сума за панщину велика, бо „за таку посесію не хутко хто береться“. Та так воно було не завжди: в ті періоди і в тих районах, де фільварок не був за головний об'єкт підприємницького господарства і підприємницької оренди, де зернове господарство відігравало незначну роль, було в малій або в жадній залежності від ринку, там ціни на панщину, дійсно, не мали чого дуже хитатися. Автор, стоячи на тому ґрунті, що фільварок був завжди головним об'єктом оренди, примушений примирити свій цей погляд із фактами стабілізації цін на панщину припущенням існування за таких умов не-ймовірної тенденції в цін на панщину відставати від життя.

Зосередивши при вивченні „основних конструктивних елементів оренди“ (146) свою головну увагу на з'ясуванні об'єкту орендових умов, автор побіжно торкається інших моментів, які мають у нього значення

¹⁾ Arch. Rzewuskich. Inwentar 1603 A. ²⁾ Op. cit., 86—91.

оцих конструктивних елементів. У питанні про строки він,—натурально в зв'язку з своїм поглядом на головний об'єкт оренди,—приєднується до думки, що строк залежав від системи рільництва. В питанні про норми орендової платні автор за браком матеріялу до свого розпорядження не може прийти до жадних певних висновків: „матеріал, що ми використали, або-ж недостатній для відповіді на питання про норми, або каже про надзвичайну різноманітність оцих норм протягом напр. XVIII в. (161).

Більше трохи уваги приділяє автор виясненню „окремих умов“, додаткових до 4-х вищезгаданих основних елементів умови; і то найбільше забезпеченню орендаря від усяких „випадковостей“ (*casus fortuitus*), що перешкождали-б добувати зиск од укладеного в оренду капіталу“ (174). Такі умови, коли орендар „не хотів нести жадного ризику по своєму підприємству й усі *casus fortuitus* геть аж до неврожайів і помору на худобу, покладав на володільця маєтку,—цей-же ладен був іти на всякі поступки“—доводять, що „співвідношення укладалося не на користь володільця маєтку, який потребував грошей“ за тих часів, „коли капітал траплявся рідко і був повен торгового набувальництва“ (174—175). Тут ізнов, як і в питанні про об'єкт оренди, не сперечаючись по суті проти цього цінного висновку, я не можу погодитись із поширенням його на всю територію Правобічної України і на всю польську добу. Тай знов-таки, насамперед тому що цей висновок зроблений на підставі нечисленного матеріялу, 12 використаних автором контрактів, мені здається, мало для такої генералізації цього висновку. Тим більше, що ці контракти здебільшого з часів до Хмельниччини, і з них жадного нема з останніх десятиліть XVIII ст. Гострота потреби на гроші у власників не завжди була однакова. Бували періоди, коли власники менше мали потреби на гроші, а разом з тим капітал траплявся не дуже рідко, пропозиції його були великі. Ось якраз у другій половині XVIII ст., за часів господарчого розцвіту в Польщі, ситуація склалася так, що—як свідчить той самий Стройновський—на контрактах „шляхтич, який мав 10.000 зл. пол., капітал, за який він перше міг дістати заставу села, або добру державу добр, скаржився, що з таким капіталом відсилали державити садки овочеві, а не добра“ (ор. cit.). За таких умов, за такого співвідношення, і орендарі менше застерігалися від тих самих *casus fortuitus*. Уже в 50-х рр. претенсії посесорів, щоб їм компенсовано неврожай на півдні Волині, дідич відкидає. Він говорить, що посесорам гірший рік компенсується ліпшим, а посесія триває кілька літ¹⁾.

Так само більшу увагу присвячує автор порівнянню і розрізненню оренди маєтків з заставою. Юридичну характеристику застави, яку зробив Володимирський-Буданов²⁾, очевидно автор приймає, але в економічну характеристику вносить він і своє цінне спостереження. Погоджуючись із Володимирським-Будановим, що заставу викликала необхідність для власника дістати зразу велику суму на негайні потреби, до того-ж, як Володимирський-Буданов каже, власника, що не міг позичити гроші під заклад маєтку, бо не було надії, що він упору виплатить відсотки і суму³⁾,—автор підкреслює шей підприємницький характер заставної посесії з боку заставоємців у тім, що в заставленім маєтку заставоємець брав не завсіди цілком готовий та забезпечений дохід, а примушений був для організації господарства витратати додатковий капітал (179). Инакше говорячи, в заставу далеко зручніше ніж в оренду можна було здати і маєток півзруйнований, і навіть такий що не існує; дійсно, багато є прикладів, коли заставний посесор укладає капітал у відродження, навіть у збудування

¹⁾ Баранович, Нариси магнатського господарства, 60. ²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VIII, т. VI. Передмова. ³⁾ Ор. cit., 3.

маєтку, знаючи, що суму, на репарації витрачену, за контрактом маєтсья повернути при скінченні посесії разом із основною заставною сумою. Наслідки-ж цього факту дуже великі: посесорський капітал спричиняється до відродження і залюднення та загосподарення країни, по-перше, а власники цього капіталу стають у відродженій країні нераз господарями, бо далеко не завсіди власник маєтку має спроможність викупити маєток, повернути суми заставні та репараційні.

Натурально, давши в попередніх розділах „нормальний бік оренди“, автор повинен був зацікавитись тим, як ці норми здійснювались у конкретнім житті, він і дає розділ: „Капіталістична оренда в житті“. Тим більш потрібно було це зробити, коли автор уважає, що „правна норма за тієї доби кволої державної влади загального насильства й сваволі, повсякчасного авантюрицтва тільки в малій мірі відбивала життя“ (186). Автор шукає з'ясування цього питання про оренду в житті в судовім матеріалі. Мушу зазначити, що найцінніші для цього види судового матеріалу залишилися неприступними для автора: він, на превеликий жаль, не мав можливості скористатися з судових вироків суду як коронного, так і приятельського, особливо з цікавих вироків суду, котрий розбирав справу на місці. Автор розглядає самі скарги, надзвичайно непевні судові документи того часу. Переглянувши судові вирoki та процеси межі власниками й орендарями маєтків, ми побачимо, як орендар, не бажаючи платити, видумував усякі зачіпки; ми побачимо як дідич, не бажаючи повернути суми заставної чи репарацій, намагається всіма силами довести, що посесор спустошив маєток, і суму оцінки спустошення чи перебраних повинностей повинно відрахувати з суми заставної. Бували випадки, коли скарги ніякого ґрунту під собою не мали, коли зовсім не було самого факту, що з приводу його повстала скарга. М. Вишневецький на початку XVIII ст. матеріально вже став на ноги і схотів викупити заставлені маєтки. Він почав з того, що подав ряд своїх посесорів до суду, вимагаючи від них звільнення маєтків, бо вони маєтки спустошили. А після суду заплатив їм не тільки суми заставні, а й репарації за відродження та поширення маєтків. Що-ж тут уже казати про деталі, про освітлення фактів у скаргах! Виробилися тут уже певні формули для опису тих деталей: ото ця *deserta Arabia* як наслідок спустошення, ото це „хлопы съ плачемъ поведили“ здибається так уже часто, що навіть не робить жадної чести оригінальності та багатству фантазії писарів цих скарг. І що можна з такого матеріалу витягти нового про оренду в житті? Говорити про те, що орендар намагається витягти як-найбільше зиску на витрачений капітал, не зупиняючись перед надмірною експлоатацією маєтку, перед руйнуванням його. Говорити про те, що власник намагався дати за отриману платню як-найменше, не зупиняючись перед фальшуванням інвентара та насильством.

Це ясно само по собі, і про це вже писано. Залишається одне важливе питання: як широко були розповсюджені ці зловживання, чи дійсно оренда приводила до спустошення маєтків? За це й береться автор у зазначенім розділі. Цікаво, що маючи, як уже зазначено, до свого розпорядження обмежений матеріал, автор усе-таки відкидає думку, що посесор є лише „невтомний хижак, який нищить капітали маєтку й залишає на місці своїх операцій одну „*desertam Arabiam*“ (190), відкидає головне обвинувачення проти орендарів, „що вони своїми утисками спричинювали втечу селян“ (190). Автор у розв'язанні цього питання йде в розріз з поглядами і настроями, що й досі панують в українській історичній літературі. Він каже, що матеріал про правопорушення орендарів в Арх. Ю. З. Р. є „спеціально підібраний“ (193).

Автор оцінює оренду инакше, як досі її оцінювали, і вносить цінні „Україна“, кн. 3.—10.

твердження в наше історичне знання, збагачує його. Він визнає корисність орендової системи для самих власників, за це говорить сама непорушність цієї системи (193). Він визнає корисність цієї системи і для розвитку всього господарства краю. Капіталістична оренда, каже він у висновках своєї роботи, поширилась на Україні в зв'язку зі зміцненням капіталістичної системи в З. Європі, з утягненням у цю систему Східньої Європи і України зокрема (251). Орендова система помагає тут великому землеволодінню, яке не мало потрібних капіталів та організаційних можливостей, швидко й рішуче перейти до нової системи господарства (252). Воно на свої плечі бере організаційний тягар і дає потрібний капітал. Воно приводить на Україну цей капітал із глибин Польщі, і „цей капітал став за джерело, нехай обмежене, місцевого розвитку“ (256). „Поява капіталу жадібного зиску тягла за собою інтенсифікацію праці підданих і підвищення продукції сільського господарства“ (258). „Напружуючи кріпацьку працю, орендаратори де далі то щільніше охоплювали територію хліборобством“ (191). Нехай навіть будуть скарги власників на орендарів справедливі, нехай дійсно вони вимагали великої панщини і подорожчизни від селян; „од підвід без сумніву терпіли кріпаки, але така була принадна сила далеких ринків“ (191). Про школу-ж оренди поступового чинника господарського розвитку з народного господарського боку серйозної мови бути не може (191).

І ця корисність оренди на Правобічній Україні відчувається довго: „наявність великого орендного підприємництва позбавила велике землеволодіння після р. 1861 потреби вдаватися до дрібної селянської оренди з усіма її не вигідними наслідками в вигляді екстенсивної експлуатації, виснажування й засмічування ґрунту, частих недородів і незабезпеченості ренти“ (258—259).

Вважаючи, що „капіталістична оренда... може розвиватися лишень тільки за відповідних умов виробництва й обміни“ (196), автор визнає за потрібне для вияснення еволюції підприємницької оренди встановити перше етапи в розвитку виробництва й обміни вивозових продуктів за зазначений період, він дає розділ „Етапи господарської еволюції“ (196).

Йому вдається характеристика тих моментів, котрі є спільними для всього досліджуваного періоду: значення зв'язків з західньо-європейськими ринками через Балтійське море (196—197), значення середньо-європейських і внутрішніх польських ринків для продуктів пасішництва, скотарства, ставового господарства, ухидництва (197), роля чорноморських ринків і час початків їх впливу (197). Автор визнає районність у розвитку господарства Правобічної України, одміни „в стадіях розвитку для різних частин території, залежно од природніх умовин, од міри залюдненості, од близькості до водяних артерій, що зв'язують її з ринком“ (197). Правда, визнання порайонності в розвитку господарства стоїть у суперечності з його-ж таки поглядами на єдиний головний об'єкт підприємницької оренди.

Зате характеристика окремих періодів, ще почасти виключаючи XVI ст., виходить далеко блідша. Це зрозуміло, бо коли для загальної характеристики всієї польської доби дещо зроблено в попередній історичній літературі, і це можна вести в певні формули, то справа з виясненням окремих періодів стоїть далеко гірше. Особливо блідіше характеристики почувається при описові XVIII ст. Автор не досить зупиняється на занепаді хлібного експорту в першій половині XVIII ст., на причинах і наслідках цього явища. Констатує сумарично за Корзоном-Стройновським сільсько-господарчий розцвіт другої половини XVIII ст., знов не вдаючись у причини і наслідки. Говорить ще про нову колонізацію XVIII ст.; зазначає,

що „процес нового заселення східних провінцій по суті нічим не відрізнявся від зазначеного процесу першої половини XVII в., він тільки відбувався, видимо, значно швидше завдяки готовим вже рамцям для прийняття нової людности“ (211). Тут уже автор зовсім не зважає участі в колонізації підприємця землевласника чи посесора, котрий укладаючи в колонізацію певний капітал, прискорював процес колонізації; а то ще питання, чи було це явище на початку XVII в., чи ні. Я вже не кажу за те, що на початку XVII ст. зовсім інша була роля ніж у XVIII ст. колонізації ухидницької та козацької.

В дослідженні еволюції самої підприємницької оренди автор звертає головну свою увагу на кількісне виявлення досліджуваного історичного факту (216). Для XVI ст. знайшов автор 3—7 указівок про підприємницьку оренду маєтків. Звісно, маючи обмежений матеріал, він не може говорити для цього періоду про міру інтенсивності розповсюдження оренди, про питому вагу її в загальному господарстві, а обмежується лише на констатуванні факту її існування. Для початку XVII ст. автор, використовуючи „Wyciągi z summariusza aktów Trybunału Lubelskiego“ (Zr. dz., t. XXI), констатує поширення оренди маєтків на південний схід: у воєводствах київським та брацлавським знаходить 149 випадків оренди маєтків. До виконання поставленого завдання, кількісного виявлення оренди в певних числах, автор зміг приступити лише при студіюванні другої та третьої четвертини XVII ст. Він використовує для цього тарифи подимного, і дані їх обробляє статистично. Після використання тарифів автор робить висновки що на Брацлавщині 1629 року було в оренді 12,90% маєтків, у заставі 0,70% (230), 1648 р. у Луцьким та Володимирським повітах Волині було в оренді 30% (2,5), та ще посесії 2,20% (231—232); 1664 р. на Брацлавщині в оренді (dzierżawa) — 21,60% проти 12,90% 1629 р. (233). Подимна тарифа 1661 року Поділля під „не зовсім ясним терміном“ *possessio* нараховує 2,40% загального числа димів (234). Подимна тарифа 1668 року нараховує в посесії 29,20% загального числа димів. На думку автора „тут оренда відіграє помітну роль“ (234). Подимна тарифа Волині 1662 р. дає можливість вирахувати, що в державі було 4,90%, а в заставі 3,30% димів воєводства (234).

На підставі цих обчислень виростає, принайменш для мене, несподівана картина. Зі слів автора, „грунтуючися на всій сукупності матеріалу подимних тариф, ми повинні зробити висновок, що як оренда (dzierżawa), так і застава відігравали, порівнюючи з організацією великого господарства землевласників, досить незначну роль й були лиш за доповнення до цієї організації, що коригувало її труднощі“ (235). Навіть більше, виявляється, ніби заставне володіння є дуже мало розповсюджене, ще менше ніж орендове. А до того всього в цій картині виявляється один деталь, котрий для нас зовсім неймовірний: зростання за часів Руїни підприємницької оренди, збільшення числа охотників укласти капітал у таке підзоре підприємство, як маєток на Україні за часів Хмельниччини та Руїни. Для нас неймовірними є факти збільшеної оренди на Брацлавщині 1664 р., порівнюючи з 1629 р., поширена оренда в Лeticівським повіті, де вона обіймає 29,20%.

В нас постає перший сумнів щодо самого джерела: чи дійсно в тарифах подимного звернено таку пильну увагу не тільки на число димів, а й на те, кому саме в даний мент і за яким правом належало дане селище. Сам автор говорить: „не можна поручитися за те, що в подимних тарифах відзначено всі випадки умовних володіннів і що в інших випадках при стяганні податку титул володіння чи користування міг і не зацікавити т. зв. роборсе, і він міг або зовсім не відзначити орендатора чи заставника або спутати орендатора з заставником“ (235). „Через сказане

статистичний матеріал подимних тариф, не зважаючи на всю його коштовність, не дає ані вичерпливого визначення орендної маси (в розумінні числа орендаторів маєтків і людности їх), ані точного розрізнення оренди від застави" (ib.). На мою думку не це було випадком, коли поборця не зацікавився титулом володіння чи користування, а було випадком коли він цим зацікавився. Я не кажу вже за те, що взагалі поборця відігравав дуже пасивну роль за конституцією, а тим більше на практиці при збиранні подимного, що він записував те, що йому говорили, навіть головним питанням для нього — чи відповідає подане число димів дійсному — поборця не міг глибоко зацікавитись¹⁾; тим більше він не мав чого розбиратись у титулах володіння. Що це так, то це видно і без усебічного вивчення тарифів, що їх використав автор. Візьмем тепер Поділля 1661 р., тут зацікавленості з боку поборці титулом володіння очевидно ніякої нема: поміж поданими виказами про дими, а виказів є 414, таких виказів, що з них ніяк не можна виявити кому саме належить це село, є щонайменше 254. Ці викази стилізовані так — селянин (*laborious*) чи міщанин (*honestus*), далі йде його ім'я та прізвище, з села чи міста, або за село чи місто, далі йде назва міста чи села, за димів стільки, тай усе. Кому належить маєток і за яким правом, тут звісно не бачите. А коли згадується який-небудь власник цього села, то дуже часто тоді коли платиться з частини села, щобто коли в селі є декілька власників, і звісно треба знати за що саме платиться. Серед тих сіл, за які є викази хто їх держить, ми здибаємо викази — село такого і такого або село посесії такого і такого; але за яким правом він держить, яка це посесія, це очевидно дуже мало цікавить того, хто пише ці реєстри подимного. Тому, коли тарифи подимного 1661 р. нараховують у посесії раптом 20 маєтків з 67 димами, або 2,4% загального числа поданих димів, на мою думку з цього не видно того висновку, до якого приходить автор, „що при страшному підупадку людности в названім воеводстві, оренда займала тут дуже незначну, щоб не сказати — мізерну позицію" (234). Мені здається, із цих тарифів подимного з цього боку майже нічого не видно. Уже з цього прикладу, я думаю, можна обмежити і друге наведене твердження автора: можна вважати, що тарифи не дають не тільки вичерпного визначення титулу володіння, а й не дають самі по собі можливості робити які-будь статистичні вичислення цього на підставі їх. Я візьму ще інші тарифи території мені більш відомої — Волинської, а саме тарифи 1648, 1649, 1650, 1651, 1653, 1655 рр. Візьму з цих тарифів територію південної Волині. Вони знов-таки не дають жадної можливості робити на підставі їх статистичне обрахування, як це робить автор, способів володіння. Перше, що впадає в вічі, це той спосіб, як зазначено в них величезні маєтки кн. Заславського: чогось розкидані вони в різних місцях. Коли за них платив дійсно кн. Заславський, то чому він платив не зразу за всі, а посилав частками протягом невеликого терміну, за який збиралися податки. Може це платили управителі ключів? Тоді чому-ж розкидані викази про маєтки одного ключа? Чому Васківці позначені зовсім окремо від Заславського ключа; чому в записові обидві Шкарівки потрапили між маєтки з одного боку Вишневецького, а з другого Ставської? Це-ж приклади тільки багатьох випадків, що є в тих тарифах. У нас виникає здогад, що платять за маєтки Заславського різні особи, не його урядовці, — як не його урядовці, то посесори; а в тарифах зазначається, що внесено за маєток кн. Заславського. Друге, що впадає в цих самих тарифах у вічі, це те, що майже всі маєтки ординації записані за кн. За-

¹⁾ О. Баранович, *op. cit.*, 4.

славським,—а ми добре знаємо, що в Острозькій ординації було велике число всяких посесорів. Деякі випадки цього неправдивого зазначення володіння легко перевірити зараз. Клітенка Мала в тарифах записана 1650 р. за кн. Заславським, воеводою краківським, а ми знаємо, що це село 1649 р. надано Янові Догельові-Щирині і було довго в посесії цього роду¹⁾. Писарівка Марковецька записана за князем воеводою краківським, а була в посесії Писаревських²⁾. Яворівці, Красилівського ключа, записані за Григором Чечелем,—а нам добре відомо, що Чечель є тільки посесор, бо це маєток кн. Заславського; посесор, очевидно, заставний, бо в цій родині маєток був довгий час³⁾. Незаінтересованість писара в тім, хто саме зараз володіє маєтком, доходить до того, що він серед власників маєтків містить явних небіжчиків. Зі здивуванням можна прочитати (с. 479), що Мончинці, Сорокодуби, Черленівка, Дубище належать кн. Янушеві Острозькому, каштелянові краківському. І це не самі ці села за ним записані: далі ми бачимо за ним Люхче, далі Радів. Мені здається, що не тільки поборця, а й писар повинен був знати, що Януш Острозький, каштелян краківський, уже коло трьох десятків літ як помер.

Разом з цим постає в нас ще й другий сумнів: чи правильно інтерпретує автор і терміни володіння тарифів подимного? Інтерпретації термінів джерел автор присвячує окремі розділи праці і приходять до висновку, що „наслідком певної історичної перерібки термін *dzierżawca* став визначати виключно підприємця щодо оренди великих маєтків“ (140). Таке категоричне твердження в нас зразу викликає певні сумніви. По-перше, чи можна його зробити на підставі такого нечисленного матеріялу, який був до розпорядження автора, тим більше, що і джерела, котрі автор використовував, не завжди дають підставу для таких тверджень. Адже не можна згодитись із автором, що „*dzierżawu* королівських маєтків оберталися в досить неприкриті оренди“, бо „посесори“ зобов'язувалися щороку вносити до скарбу Речи-Посполитої т. зв. кварту (140). Адже відомо, що надання королівщин мало характер більш того що бенефіціяльний ніж підприємницький, а кварта то був загальнообов'язковий внесок. У документах XVII—XVIII ст. під назвою державців ми здибаємо далеко не самих орендарів великих маєтків. Подам пару прикладів 1660 р.—Гризельда Вишневецька для пильної потреби своєї позичила 9000 зл. пол., у цій сумі заставивши село Залісці, і дає це село своєму кредиторіві в державу. 1660 р. ця сама пані позичила в Яна Одинця Семашка 18.000 зл. п., у цій сумі заставила йому сс. Лози й Бодаки й передала в державу. За документом початку XVIII ст. заставлене село Білка є в державі в посесора Абрамовича. Навіть наприкінці XVIII ст. в уяві людей того часу термін „держава“ міг не зв'язуватися з поняттям посесії орендної, а міг стосуватись до посесії заставної. Такий знавець, це сам автор визнає, явищ того часу, як Ян Дуклан Охоцький, зв'язує термін „держава“ якраз із посесією заставною: він каже — з зем'ян „хто назбирав (грошей), зараз віддавав їх панові на заставну державу, або оренду“. Коли ми вчитаемся в документи, то нам на думку скоріше спадає друге припущення: терміни — місцевий „держава“, латинський „посесія“ не означають такого вузького поняття, як автор припускає — держання маєтку в оренді; вони означають поняття ширше — держання маєтку, а більш нічого, держання маєтку незалежно від того, чи правом орендовним, чи заставним, чи за службу, чи з королівського надання, як староства. Для нас тому зрозуміло, що коли тогочасний урядник звертався до державців маєтку і не знав за яким правом вони ці маєтки держать, заставним, орендовним чи

¹⁾ Аpx. Ю. З. Р. VII. II. 479. Powiat Starokonstantynowski, с. 138. ²⁾ Аpx. Ю. З. Р. VII. II. 480. Pow. SK. 305. ³⁾ Аpx. Ю. З. Р. VII. II. 477. Pow. SK. 118.

яким иншим,— він їх називав — *quo vis jure possessores*. Звісно, така непевність терміну вимагала якогось усталення, і практика XVIII віку, як і передніша, додає для означення підстав держання до терміну „посесія“ предикат: зазначається, чи то є посесія заставна чи орендовна. На нашу думку, це не є, як думає автор, „надмірний нахил тодішніх правників до більшого усталення термінів, аж до тавтології“ (141).

З цього всього ми можемо зробити один висновок: жадних статистичних вирахувань способів володіння на підставі тарифів подимного зробити не можна. Ми не можемо погодитися з тим, що на підставі їх можна говорити про незначний розвиток оренди, особливо застави на тлі великого землеволодіння (235).

Студіюючи кількісне виявлення оренди по Руїні, автор з описів книг київського воеводства (1684—1725 рр.) знаходить відомості про 86 випадків, котрі він вважає якраз за випадки оренди, і констатує тривалість орендової традиції в північній частині воеводства; хоч, до речі, сам зазначає, що за головний об'єкт тут не було господарство земельне.

Розглядаючи XVIII ст., автор розходить з думкою Яблоновського, що „в латифундіях рідко продовжена була господарка безпосередньо“, віддавали їх у державу чи в заставу¹⁾. Автор гадає, що „хоча приклади на здавання маєтків в оренду чи заставу — численні й яскраві, та не повинні вони затінити нам загальну картину, яка полягала все-таки в тому, що власники господарювали своїм коштом за допомогою цілої класи офіціалістів“ (245). На жаль, цього твердження знов-таки не обґрунтовує достатній матеріал. Що-ж до посилки на мою роботу²⁾, де автор гадає, що в руках у власника Вишневецьчини 1748 р. було далеко більше, ніж зазначених у мене 15 фільварків (246), то я повинен сказати, що це все фільварки, які були у власнім господарстві власників Вишневецьчини. Цей список складено після смерті Міхала Сервація Вишневецького для поділу маєтків між спадкоємцями, і тому в нього внесено всі ті фільварки, що були у власнім господарстві. А на Вишневецьчині в посесії, здебільшого заставній, було більше ніж 15 фільварків.

Друге питання, що притягає до себе авторovu увагу при дослідженні еволюції підприємницької оренди, це сформування групи підприємців-орендарів та походження капіталів, які були в руках цієї групи. У XVI ст., гадає він, такої групи, котра-б мала вже професію — орендування, ще не склалося; „орендаторували всі, хто мав деякий капітал“ (222). Автор бачить серед орендарів навіть міщан,— це звісно можливо, хоч у мене постає сумнів, чи такі був міщанином наведений як приклад орендар,— лудський війт Іван Барзобогатий, котрий, як нам відомо, купив лудське війтівство від королеви Бони³⁾; принайменш автор не подає джерел, які-б за це свідчили.

Вже в XVI ст. автор в орендуванні помічає найвидатнішу роль заходжої польської шляхти, котра приносить сюди заздалегідь нагромаджений капітал. Ці заходьки в своїм підприємстві тут мали успіх, і автор погоджується з Яблоновським, що це підприємництво було шляхом для утворення фортуна багатьох панських родів і що дуже багато заможних панських родин XIX ст. походить від посесорів XVIII ст. Ще автор зупиняється на політичній значенні орендарів. Констатує оренди бенефіціального характеру, потрібні магнатам на те, щоб утворити свої партії серед шляхти. Автор говорить: „далекі родичі, приятелі дому, вдови й сироти цих приятелів мало не в першу чергу мали підставу одержувати оренди

¹⁾ A. Jablonski, Hist. Rusi południowej, 1912, 333. ²⁾ Магнатське госп. на півд. Волині. ³⁾ Арх. Ю. З. Р. V, I, 52.

з рук землевласників“ (248). Можна сперечатись, чи в першу, чи не в першу чергу роздавались бенефіційні оренди, а що вони відігравали таку роль, то це факт. Цими питаннями автор обмежується в дослідженні еволюції підприємницької оренди.

Це зацікавлення, з яким ми підходили до цієї теми і роботи, не залишає нас студіювавши всю роботу. І не тільки тому, що сама тема і зв'язані з нею питання дуже важливі і цікаві.

Вправною рукою автор з нечисленного ряду питань вибирає найважливіші і на які йому матеріал дозволяє дати таку чи іншу відповідь, а разом з тим ставить їх так, що важливість їх стає очевидною. У ставленні і розв'язанні питань є багато повчального для істориків господарчого життя, а найбільш для таких, а їх не мало, котрі приступають до студіювання економічної історії не будучи досить обізнані з економічними теоріями та методами економічного досліду.

Ми можемо не погоджуватись із окремими, нехай і дуже важливими, висновками автора; та не може бути сумніву в тім, що в наше знання минулого вніс автор нові цінні досягнення. А до того-ж цим своїм дослідом автор сильно освітив усі наші погляди на цю ділянку історії України: багато думок, котрі традиційно переходили від одного дослідника до другого, поставив він під знак запитання, вніс багато гіпотез, котрі при дальшій досліді повинні дати плідні наслідки.

Олексій Баранович.

Наталія Василенкова-Полонська. 1. *З історії останніх часів Запорозжя. 1. Остання боротьба Запорозжя за його вільності.* („Записки Іст.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук“, кн. IX). К. 1926, сс. 278—331 з мапою.

2. *Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей.* („Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук“, кн. XII). К. 1927, сс. 166—203.

Це зовсім недавно авторові цих рядків доводилося висловлювати жаль з приводу того, що сумний ювілей ста п'ятдесяти років зруйнування Січі (15.VI.1775 р.) не вшановано будлі-якою працею, присвяченою цій події¹⁾. І от хутко одна по одній з'являються в „Записках Істор.-Філол. Відділу Укр. Акад. Наук“ дві праці проф. Н. Д. Василенкової-Полонської присвячені історії останніх часів Запоріжжя („Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Ак. Наук“, книги IX та XII).— На першій з цих праць ми тут і спинимося.

Як відзначає і сама авторка (ор сіт., стор. 279), історія Запоріжжя не може похвалитися багатою літературою, а й та нечисленна література (Скальковський, Яворницький, не згадуючи про джерела та окремі монографії) в великій мірі пережила вже сама себе, ґрунтуючися на ідеалізуванні Запоріжжя, захоплюючися романтичною уявою запорізького побуту і зовсім обминаючи питання повсякденного життя з їх економічною базою. Та проте настав уже час матеріалістичної ревізії запорізької історії. І от, ніби відповіддю на це побажання і з'явилася означена робота шановної авторки. Складається вона з п'яти розділів, присвячених різним моментам історії останнього Запорізького Коша.

Подавши в першому розділі короткий огляд попередніх підходів до запорізького козацтва з погляду історичного матеріалізму (праці О. І. Маркевича, М. М. Покровського), автор висловлює свій основний погляд на історії Запоріжжя: „Отже тепер не можна вже так уявляти собі запорозьке козацтво, як писав був про нього А. О. Скальковський: неначе то ли-

¹⁾ „Записки Дніпропетр. ІНО“, 1927 р., т. I.

царська організація, що її члени „связаны узами общины, вѣры, призванія или цѣли“, і важко погодитися з шановним дослідником Запоріжжя, Д. І. Яворницьким, коли він робить висновок, що запорозьке військо являло „одну цѣльную и нераздѣльную общину“, що в ній здійснено „полный идеаль равенства, котораго не знали Аѳины и Спарта“.

Студіюючи документи, виявляємо ми іншу картину: замість монолітного з'єднання — процес економічного розпаду, що весь час поглиблюється, — розпаду на могутніх козаків-власників і „сірому, що не має одягу“. Тут-таки автор категорично констатує розшарування української людності на дві основні групи: правоможне козацтво та шляхецтво — з одного боку, позбавлене прав поспільство — з другого ¹⁾. Згодом диференціюється і сама козацько-шляхетська верства через відокремлення зверхньої старшинської групи. Під впливом події початку XVIII в. і переважної ролі російського капіталу, що після того посунувся на Україну, ця група хутко повертає в бік російської орієнтації, скупчує в своїх руках великі латифундії й де-далі підкоряє собі селянство, підготовляючи тим ґрунт до цілковитого його поневолення. Запоріжжя встраєє в ці етапи з двох причин: по-перше, через тісний зв'язок із Гетьманщиною, а по-друге — через те що і у нього відбувався такий самий процес. Повстання Петрикове виявляє всю глибину антагонізму між старшинською групою та сіромашнею. Його попередження Запорожцям щодо Москви та її впливу на долю Запоріжжя мали характер пророкування: справді, незабаром почалося повільне, але систематичне й консеквентне утинання так території запорізької, як і вольностей. Такі основні тези автора. Хоч ґрунтуються вони здебільша на друкованому вже матеріалі (збірка матеріалів Яворницького, Андрієвського, Іванова, Короленка — стор. 282, примітка), але не можна відмовити йому в оригінальності ставлення питань і даних на них відповідів. Тількищо наведені тези цілком майже базуються на поданому матеріалі, що вичерпна його кількість, зазначена по цитатах та примітках, свідчить про глибоку ерудицію автора і майже німецьку сумлінність, підвищуючи цим іще більше цінність праці та її інтерес. Але приймаючи основні тези автора, не можемо погодитися з твердженням, що студіювання документів приводять до виявлення не монолітного з'єднання запорізької маси, а до процесу чимраз глибшого економічного розпаду „на могутніх — козаків-власників, і сірому, що не має одягу“ (с. 279). Автор зве цей процес економічним „розпадом“ (якщо це не є друкарська помилка), але приглядаючися уважливо до цього процесу, можна бачити не елементи „розпаду“ (бо Запоріжжя не розпадалося економічно, а навпаки — поширювало і зміцнювало свою економіку торгівлею та промисловістю), а класового розшарування, розкладу, що дійсно зростав якраз у міру економічного нагромадження та накопичування.

Отже, скінчивши зі вступним розділом, переходимо до другого. Він подає історію повернення Запорожців на своє попелище р. 1734, говорить про умову цього повернення, і робить спробу, шляхом широкого аналізу джерел, з'ясувати справжню природу стосунків між Запоріжжям та російським урядом, що виникли в наслідок цього повернення.

Цікавим є тут порівняння поглядів на цю природу сучасників — Леклерка та Болтіна. Перший, будиши за хатнього лікаря гетьмана Розумовського, мав змогу, можна гадати, ознайомитися з поглядами в цій справі українських старшинських кол, і тому його характеризування цих стосунків (*Леклеркъ, Исторія древней и новой Россіи*), як угоди поміж російським урядом та Запорожцями, набуває особливого значення (с. 285).

¹⁾ Це розшарування яскраво виступає ще за Хмельницького під час Переяславської Ради.

Погляд Болтіна — протилежний, підказаний імперіялістичними міркуваннями: „І. Н. Болтін у „Примѣчаніяхъ на исторію Леклерка“ висловлює інший офіційний погляд на цю подію. Звертаючи ласкаву увагу на прохання від козаків, за великі їх прозьби й бачучи щиросердне їхнє каяття, року 1733 прислано офіцера з „височайшою“ ласкавою грамотою: „сей посланный привелъ ихъ всѣхъ къ присягѣ, а условій съ ними никакихъ не дѣлалъ; от просящихъ прощенья ни прежде, ни в то время и предполагаемо оное быть не могло“ (с. 285). На жаль, подавши автор ці діаметрально протилежні погляди, на цьому і обмежується, не додаючи від себе нічого.

Згадуючи далі за причини боротьби за землю, автор гадає, що вони лежали в сутичці обопільних економічних інтересів: колонізації панської поміщицької, та колонізації що ішла від самого Запоріжжя, з півдня на північ.

У розділі III, шляхом аналізу відомих досі даних, автор робить спробу зробити ревізію питання про межі запорізької території. За основу для цієї спроби він бере договір між Росією та Туреччиною, що ухвалили київський губернатор І. І. Неплюев та турецький представник Мустафа-Бей-Селіхтар-К'ятиба в наслідок війни 1736—39 рр., так званий „Інструмент“ 1740 р., доповнений потім „Інструментом“ — таки 1742 р., з усіх джерел, що так чи інакше визначають межі Запоріжжя; це справді найбільш заслуговує на довір'я. Крім того, до своєї статті додає автор копію з мапи, що досить відрізняється од відомих до цього часу мап Запоріжжя Де-Боскета 1742 р. та Річчі-Заноні 1772 р., і відрізняється собі на користь. Але визначивши зовнішні межі Запоріжжя, російський уряд дуже вільно поводитися з унутрішніми межами. Хоч прихильний до Запорожців генерал Вейсбах (київський генер.-губерн., що його заходами перед рос. ур. дозволено Запорожцям повернутися на старі місця) у своєму листі й гарантував їм посідання стародавніх земель на праві повної власності, але його наступник Леонтев (1735 — 52), а з ним і уряд дивилися на цю справу інакше, і коли почалися суперечки за межі поміж Дончакми та Запорожцями, він не завагався урізати чималу частину запорізької території на користь Дону. А за цим початком пішло тай пішло: колонізація Старої Самари жителями сусідніх полків Гетьманщини, оселення р. 1746 ландміліцьких полків, заснування Нової Сербії, потім Сло-в'яносербії і т. д. і т. д. Даремно Кіш протестує, звертається до рос. уряду зі скаргами — останній залишається глухий до них, і нарешті, через Сенат, висловлює свій остаточний погляд на північну границю Запоріжжя: оскільки по російських архівах не знайшлося тих документів, що на них спиралися Запорожці, доводячи свої права на відібрані землі (а Запорожці самі мали лише копії з них, а саме: з універсалу Хмельницького 1655 р. та з наданої царської грамоти 1688 р.), — визнати, що між Гетьманщиною та Запоріжжям певної межі не було ще з часів Хмельницького, і Сенат не має певности, чи справді мають Запорожці право на зазначені землі, а тому „між Запорізьким військом і Україною за тих часів, коли Хмельницький „под державу“ прийшов „межі не було...“ (с. 297). Висновки з цього ясні... Отже автор надає цій ухвалі великого значення. Цією ухвалою, мовляв, наперед вирішено долю Запоріжжя. От із цим поглядом автора аж ніяк не можна погодитися! Актуальним моментом, що остаточно вирішив долю Запоріжжя, був Кучук-Кайнарджійський мир, бо він скасував турецьку зверхність над північними берегами Чорного моря, передавши до рук Росії землі Кубанських та Ногайських Татар і тим назавсіді позбавивши Запорожців можливості орієнтуватися на Туреччину в своїй політиці. Запоріжжя підковою було охоплене російською територією — і всі варування стали зайві; не минуло

й року після підписання миру (20/VII. 1774), як скасовано Запоріжжя (15.VI. 1775)! Що це було саме так, видно з тих фактів, які подає автор: справді, якщо долю Запоріжжя остаточно вирішено ще з р. 1756, то чим-же пояснити, що р. 1765, тобто через 10 років після цього, рос. уряд серйозно розглядає питання про повернення до Криму земель по Самарі та Орелі, а також забороних під нову Сербію (сс. 319—20)? Тоді-б годі було гадати про повернення цих земель! А що справа могла вирішитися легко на користь Запоріжжя, за це свідчить, як це наведено у автора, лист Калнишевського до Коша з 5. III. 1766 р.— „він писав „площадно“ всі говорять, що Запорожці одержать усе, що бажали, тільки покищо нема резолюції імператриці“ (с. 32). Тільки позбавивши Запоріжжя можливості безпосереднього контакту з Туреччиною і можна було братися до його скасування!

Далі спиняється автор на соціальній структурі Запоріжжя, виявляючи, всупереч попереднім історикам, наявність класового розшарування на Запоріжжі ще з часів заснування останнього Коша, при чому де-далі ця диференціація все більшає, набуваючи з початком 60-х рр. найгостріших форм. Автор констатує за цих часів наявність трьох клас серед Запорожців: а) заможної і привилєйованої старшинської верстви, б) „сіроми“ і в) середнього козацтва, що було містком між першими двома класами. На жаль, він не згадує про досить численну, особливо з тих-таки 60-х рр. починаючи, наймитську верству, так званих „аргатів“, а також про „посполитих козаків“, яких число швидко почало зростати з початком інтенсивної колонізації запорізьких земель, заходами самого Коша, яко противага російській урядовій колонізації.

Далі, розділ IV присвячений повільному обмеженню політичних, судових та економічних прав Запоріжжя. Зазначивши мимохідь, що Запоріжжя, тісно зв'язане економічно з Гетьманщиною, через цей зв'язок повинно було пережити ту саму соціально-економічну еволюцію, що й остання, і дійсно стало на шлях цього переживання, автор переходить до хронологічного огляду моментів утинання автономних прав Запоріжжя. По-перше, ще р. 1734, з наказу київськ. ген.-губ. Леонтева, на самій Січі збудовано так званий Новосученський Ретраншемент, де перебувала постійна залага з ландміліцьких полків під командою секунд-майора. Далі поставлено Запоріжжя в залежність від київського генерала-губернатора, а коли відновилося гетьманство,— то й від гетьмана. Потім іде обмеження судової компетенції Запоріжжя розпорядженням засуджених переступників не карати на Січі, а надсилати їх до Києва; нарешті, уперту атаку повів Леонтев проти найголовнішого права змінити й обирати старшину. Приводи до цього давали, що-правда, самі Запорожці, бо з цією зміною старшини завжди були зв'язані всілякі неприємності в самій Січі, а це й напутило Леонтева на цю думку. Вперед звертається він (с. 303) до Сенату з пропозицією замінити виборну старшину призначеною; а коли Сенат категорично висловився проти, він аж до першої нагоди залишає свій план, але-ж не зрікається його. Відповіддю на цю записку, минаючи Сенат, була „высочайшая грамота“ з 19. VII. 1753 р., що нею заборонялося Кошеві „свавільно“ змінити старшину. Правда, ця грамота мала більш декларативний характер, бо ніколи не набувала чинности (видно, не пора ще було це робити!), але даремно все-таки не пройшла. Коли в рр. 1755—6 за виборів старшини постанали заколоти, то російський уряд не наважується одверто виступити супроти цього основного права братчиків, поклавши приступити до справи з другого боку: скористатися з класового антагонізму поміж старщиною та сіромашнею. Дуже цікаві тут подробиці переговорів, що вів з доручення Леонтева комендант Ново-

січенського Ретраншементу, секунд-майор Федцов з тодішньою старшиною на чолі з кошовим Григором Хведоровичом Лантухом — про те, щоб не допустити відбутися виборам 1.I.1756 р., а повернути на те, щоб залишилася та сама старшина. В результаті, за діяльною допомогою настоятеля січової церкви ероманаха Теодорита, утворюється справжня змова, і хоч першого січня сіромашня таки розпочала вибори, старшина зуміла їх повернути в бажаному для неї напрямкові. Отже перший крок до скасування старшинських виборів зроблено, і це за 20 років до остаточного скасування Січи. Логічним продовженням цього була постанова вже самої старшини р. 1756, 5.II:

„Определяемых в кошевые атаманы не только в год или два або в три от звания кошевского не оставляют, но и по десять либо и были в том звании без смены быть, поты не станет безвинно войску каковых либо в каком случае обид причинять. Ежели же что кошевой по излишеству вышлет, то он в сходке от кошевого звания оставлен будет, а в общее войсковое собрание, здравле установленное, допускаем не будет“ (с. 311).

В дальшому протягом десяти років точиться боротьба між двома антагоністами: старшиною та сіромашнею, що вперто додержується свого. Останньому кошовому Калнишевському поталанило беззмінно, хоч і не без перешкод, продержатися одинадцять років (1765—75). В анонімній записці з часів першої турецької війни, яку надрукував Лазаревський і яку цитує автор, говориться: „Начальник у них Кошевой атаман... зависящий от общественного выбора, однакож ныне сей выбор согласием старшины пресекася“ (с. 314). Так, з упертою послідовністю провадив російський уряд свою політику, підготовляючи скасування Запоріжжя.

Переглянувши в попередніх розділах унутрішні стосунки на Запоріжжі та подавши його історію з часів Нової Січи, автор в останньому, V, розділі спиняється на економіці Запоріжжя — переважно на його торгівлі, що відігравала величезну в ній ролі. Торгівля мала здебільшого транзитний характер, до того-ж перше місце належало транзитові кримської соли. Великі транспорти цієї соли переправлялися через територію Запоріжжя до Польщі, і відколи засновано Нову Сербію, остання дуже шкодила цій торгівлі. Щоб ще більше підтяти Запоріжжя, російський уряд запровадив р. 1753 митні збори в Кременчуці та Переволочній. Щоб усунути перешкоду, Запоріжжя підносить перед російським урядом питання про скасування Нової Сербії, — питання, що примусило рос. уряд замислитися над цією справою і деякий час повагатися щодо її виконання, як про це вже згадано.

Вичерпавши всі легальні можливості до оборони своєї території, що її всілякими способами захоплювано, Запоріжжя, нарешті, не витримало і починає силоміць зганяти отих свавільників, що раз-по-раз відтинали частину його території, і це зараз-таки загостило його стосунки з рос. урядом. В одному з своїх листів до Потьомкіна, писаному з цієї нагоди, відкинувши звичайну толерантність і навіть запобігливість тому, останній кошовий П. Калнишевський висловлює, нарешті ставлячи крапки на „і“, справжні причини незадоволення та скарг на Запорожців за їхні нібито насильства: „Не жалуется на нас тот, кто наших земель не захватывал и ими не пользуется. Только те кричат на нас, кто от нас пользуется“ (с. 327).

Щоб повернути ініціативу в справі колонізації до своїх рук, запорізький уряд розпочинає власну колонізацію степів по згадуваних уже осередках, закликаючи для цього колоністів з Гетьманщини та Польщі. Та даремне! Долю Запоріжжя вже вирішено, і російський уряд до першої нагоди готовий був присікатися, щоб оголосити про скасування Січи (15.VI. 1775).

Такий зміст цієї роботи, як зазначено на початку рецензії. Стаття дає спробу підвести історично-матеріалістичну базу під історію Запоріжжя,

і автор це дійсно виконав. Залишається висловити побажання, щоб дальша робота в цій галузі завершила те, що розпочав автор цієї статті.

Іван Степанів.

Рання українська драма. Редакція і стаття П. Руліна. Літературна бібліотека. Книгоспілка. XXVI + 250 + примітка I—XIII, in 16, ціна 1 карб. 60 коп.

У цій книжці ми знаходимо насамперед статтю П. Руліна: „Ів. Котляревський і театр його часу“ (VII—XXVI), потім текст „Наталки Полтавки“ за автографом Котляревського, що його знайшов у бібліотеці харківського Інституту Народної Освіти Є. Айзеншток, де п'єсу названо просто „Наталка“, текст „Москаля Чарівника“ за автографом, що переховується в архіві І. І. Срезневського в Російській Академії Наук, „Простака“ В. Гоґоля, за текстом Основи (1862, II), „Чорноморський побит“ Я. Кухаренка за текстом Основи (1861, XI—XII) і „Чари“ Н. Тополі за текстом єдиного, дуже рідкого тепер видання цієї п'єси (див. примітки 14).

Стаття П. Руліна є популярним, поверховим начерком, який не подає майже нічого нового про театр часів Котляревського, або подає щодо цього якісь неясні думки¹⁾. Єдине, що є новиною у П. Руліна, це перелік тих п'єс, що їх грали у харківському та полтавському театрах, але автор розглянув їх дуже поверхово, і ми не бачимо, як-же дійсно могли вони вплинути на Котляревського, і що порівнюючи з ними дав він у своїх п'єсах. П. Рулін мав щодо вивчення старих п'єс попередника — свого вчителя А. М. Лободу, котрий у своїй старій праці „Народность въ русской музыкальной драмѣ сто лѣтъ назадъ“ (К. 1899), що на неї й посилається П. Рулін (42), давав йому щодо цього зразок. Але П. Рулін не прочитав як слід цієї статті. Так він, сказавши, що „Котляревський ступив значно далі, ніж на це відважувались автори російської комічної опери, на зразках якої він виховувався“ (41—42), і зробивши виписку з зазначеної статті А. Лободи про те, що „українська музична комедія одразу ж і значно рішучіш ступила на той шлях народности, який пробивався в старій музичній драмі, й здобула собі тим глибоке народне значіння“, далі зазначає (42), що у К. є „певна двоїстість у змалюванню самих дієвих осіб; з одного боку — це традиційні персонажі комічної опери, з другого — позначилась на них рука письменника, вихована на суто-земних героях — запорозьких бурлаках Енеїди“. Що до традиційних образів у К., то ми ще про це будемо говорити, а що до руки письменника, вихованої на суто-земних героях „Енеїди“, то П. Рулін міг прочитати у того-ж таки А. Лободи про те, що й автори „музичних драм“ „близко подходили к действительным явлениям народной жизни“ (24), малювали і „мрачные явления“ її (27), і в чому був дальший поступ Котляревського, порівнюючи з російськими операми, ми так і не дізнаємося, бо виявляється, що є й певна сентиментальність у „Н. Полтавці“ (Вибірний бо, зі слів П. Руліна, мусить утирати собі полою свитки очі, ідучи, певно, за давньою суспільною традицією (44), і сюжет, і сама схема, і розв'язка п'єси нагадують старі музичні драми (40—41), ба навіть нема в „Н. Полтавці“ тих „обмежених“ (I) завдань сатирика²⁾, що бачимо в „Енеїді“, або

¹⁾ Можна було-б не ставити до цього начерку серйозних вимог, але цей начерк є дослідний текст того реферату, що його прочитав П. Рулін на засіданні Катедри мовознавства, щоб мати ступінь наукового співробітника, і тому ми маємо право до цієї статті й серйозніші вимоги ставити, тай у популярному начерку також не слід допускати якихось плутаних думок, незнання предмету тощо.

²⁾ Дивно, як П. Рулін у відомому описі пекла не бачить широкіх завдань сатирика у К. (П. Рулін посилається тут на М. Бвшана, але ясно, що зовсім даремно).

в „Оді до кн. Куракина“ (48). Взагалі, як побачимо й далі, у П. Руліна у цій статті якесь надзвичайна плутанина; в одному місці одне каже, а в іншому інше.

Далі П. Рулін, порівнюючи до обсягу своєї статті, дуже багато каже про західній театр, особливо про Коцебу, майже зовсім або невдало зв'язуючи це з театром Котляревського. Кажучи між іншим, зі слів Floesser'a (*Das bürgerliche Drama*. Berlin 1898) про Коцебу, що він не „виховував глядача“ (12), а взагалі про „коцеб'ятину“, зі слів Ігнатова (Театр и зритель, М. 1916, с. 63), що п'єси цього гатунку, сковзли по поверхні душі глядача, не зачіпаючи її глибоко... не залишали тривкого сліду, щоб не переживав глядач, бувши в театрі, своєї драми, не чув чогось такого, що-б порушувало звичайний хід його дум, не обурювався-б з раптовости висловлених думок та описаних почуттів“ (13), що взагалі п'єси цього гатунку „запевняли, що все йде гаразд, що вони викликали „солодку вібрацію“ (ibid.); даючи таку характеристику „коцеб'ятини“ на полтавському театрі, що п'єси цього напрямку „били на те, щоб викликати міцні хвилі співчуття серед глядачів до не в міру добродійних героїв“ (28), П. Рулін зовсім не зв'язує цієї характеристики з п'єсами Котляревського, бо навряд чи такий загальний напрямок і можна побачити в його п'єсах. Правда, і п'єси Котляревського закінчуються щасливо—тут К. віддав певну данину літературному напрямкові свого часу, але це в великій мірі випливало і з його сквородинського світогляду, про що зовсім не каже П. Рулін, і про що буде мова далі,—але добродійних героїв у розумінні П. Руліна у К. нема, і навряд чи трагедія Н. Полтавки викликала „солодку вібрацію“ у глядача—дуже вже напр. напружується становище в Х яві II дії „Н. Полтавки“, коли героїня каже, що „коли Петро мій не буде, то смерть собі заподію“ або: „но бідою нашою не потішаться вороги наші. І моєї житні кінєць недалеко“, і тільки щасливий кінєць дає змогу вільно здихнути глядачеві. Тай те, що каже Возний — „а взяточок, сиріч—вимушений подарочок, вєсьма-очєнь іскусно у істця илі ответчика треба виконючити“ (9)—навряд чи заспокоювало глядача, що добре знав дійсність. Тут К., не вважаючи на весь фіміям тодішній владі в особі Рєпніна, не зрадив себе.

Далі розв'язуючи декотрі питання про генезу п'єс К., П. Рулін виявляє якийсь просто незрозумілий дух суперечности. Казали про це вже люди, справа здається стоїть дуже ясно,—аж ні, П. Рулінові треба заперечувати, і як виходить, іноді зовсім даремне, або нарешті П. Рулін каже те саме. Так М. Дашкевич казав, що за найближчий привід написати „Н. Полтавку“ була для К. п'єса кн. Шаховського „Козакъ Стихотворецъ“ та надрукована на неї в „Украинск'ому Вѣстник'у“ рецензія, що основні тези її відбив К. у своїй п'єсі. П. Рулін не погоджується з цим, а каже, що інший міг бути момент, що примусив К. свої п'єси написати, і за такий момент уважав поганий стан полтавського театру, що його не одвідували Полтавці, бо п'єси були погані, а потім далі додає, „що коли шукати вже якогось зразку без посереднє для „Полтавки“, то найшвидче могла наштотхнути К. на таку думку хоча-б така комічна опера, як „Мельник“ Аблесимова“ (37). Поганий стан полтавського театру тут міг бути деяким моментом, що-ж до „Мельника“ Аблесимова, то що тут мудрувати, коли сам К. ясно нам каже, що за привід написати „Н. Полтавку“ був „Козакъ Стихотворецъ“ кн. Шаховського.

Але чому саме „Мельник“ Аблесимова без посереднє вплинув на „Н. Полтавку“, так і залишається невідомим, бо П. Рулін каже тільки, що „співи (цієї п'єси) наближаються до народніх“ і що вона тому „знала величезного успіху і часто виставлялась“ (37—38). Це вже диво-

вижна наукова аналіза, якої зразки ми ще побачимо далі у П. Руліна. По-перше, в багатьох п'єсах російських ми знаходимо народні пісні і навіть кращі, ніж у „Мельнику“ (див. у того-ж таки А. Лобода), а потім той-таки Лобода, що його читав П. Рулін, за „одну из лучших и наиболее популярных рус. музыкальных драм своего времени“ вважає „Сбитеньщика“ Княжнина (9), якого грали й на полтавському театрі, і в якому брав участь і сам К., про що каже й П. Рулін (30, 22). А от у „Мельника“ Аблесимова П. Рулін мабуть і не заглянув, бо коли-б це він був зробив, то був-би побачив, що пісні в Аблесимова займають занадто велике місце, тимчасом як у „Н. Полтавці“ їх пропорційно стільки саме, скільки й у „Козак'у Стихотворц'ї“; далі він був-би побачив, що майже нічого подібного в обох п'єсах нема: нема навіть дійсного суперника героєві, героїня поводитьсь зовсім не так, як Н. Полтавка, тай щастя коханців улаштовує ворожбит-мельник, а не в великій мірі самі коханці, як у „Н. Полтавці“.

А тимчасом у самій будові п'єс К. і Шаховського ми бачимо велику схожість, як я колись казав про це у своїй старій статті (Л. Н. В. 1918, III). Але П. Рулін з цим ізнов не погоджується, і знов-таки здається просто з духу суперечности. Будова п'єс однакова, починаються вони піснями героїнь (це-ж не випадково), у промовах дійових осіб є схожі місця, тай не тільки професійного характеру, як каже П. Рулін, а знов-же такі, що не могли появись випадково:

Маруся.
Мати, мати, не ридай,
Мене заміж споряжай!

Н. Полтавка.
Не плач, мамо, не журися.
Тобі покоряюсь,
На все соглашаюсь
Прямодушно!

Щоб потвердити свою думку, що на „Н. Полтавку“ „Козак' Стихотворець“ не зробив ніякого впливу, П. Рулін далі каже, що характерні риси „Н. Полтавки“ з'ясовується тим жанром, до якого вона належить, цебто жанром „комічної опери“ (38), але А. Лобода каже, що для таких п'єс не було певної назви (2), а сам Котляревський назвав „Н. Полтавку“ „українською оперою“, як і „Москаля Чарівника“, а Шаховський назвав свого „Козака Стихотворца“ — опера-водевіль. Ще як доказ на те, що не „К. С.“ дав привід написати К. „Н. Полтавку“, П. Рулін наводить те, що К. „довго збирався, так-би мовити, дати гідну відповідь російському драматургові“, тобто „років півтора по виставі К. С. у Полтаві і через рік із чимось по виході з друку книжки „Украинского Вѣстника“¹⁾ із рецензією на неї“ (37). Але в іншому місці сам П. Рулін каже, що „найрізкішу відповідь на сміливий рейд Шаховського на Україні дав, як це відомо, К. в невеличкій сцені в „Н. Полтавці“ (32; пор. ще кінець 5 розділу — с. 34). Так блукає П. Рулін, можна сказати, поміж двома соснами. Крім того, ми знаємо, що К. взагалі писав поволі (згадаймо написання „Енеїди“), і тому нема нічого дивного, що за іншими клопотами — між іншими і театральними — К. міг написати відповідь тільки за який-небудь рік.

Також, очевидячки тільки з того самого духу суперечности, а також і через поверхове знайомство з чужими працями П. Рулін не погоджується з думками М. Дашкевича про сентименталізм цієї п'єси. Зробивши виписку з рецензії М. Дашкевича, що „типи виведені в цій комедії реальні й безпідставно запідозрювати їхню життєвість: світ не без добрих

¹⁾ На с. 50 П. Рулін каже, що слова у „Н. Полтавці“ — „два плути в селі і селу безчестя не роблять, а не то цілому краю“ „повторюють думку рецензії“ „Украинского Вѣстника“.

людей“ (43), і навіть раніше протилежні думки, які бачили в „Н. Полтавці“ застарілу сентиментальність, П. Рулін каже, що „правда полягає в компромісних твердженнях“, і приєднується до думки М. Драгоманова (висловленої у Правді 1874 р. 24), що сентиментальність „Н. Полтавки“ „певною мірою треба ставити на карб не авторові, а самим особливостям, тим рисам української народньої вдачі, що в цій п'есі відбилися“ (44). Але П. Рулін не добре вчитався в рецензію М. Дашкевича, а вихопив з неї тільки цитату, яка перша трапилась йому на очі, бо рядком вище від поданої у П. Руліна цитати М. Дашкевич каже, що в „Н. Полтавці“ „изображены „добрыи полтавци“ безъ излишней идеализаціи“ (38), а в іншому місці той-таки М. Дашкевич каже, що „изъ народнаго характера и народнои поэзи почерпнута та чувствительность, которую М. Петровъ вслѣдъ за нѣкоторыми другими назвалъ сентиментальностью въ произведеніяхъ К.“ (47), і що нарешті „сентиментальность К. является не столько подражательною, сколько естественною: она свободна отъ болѣзненности и неестественнаго преувеличенія и соединена со здоровою положительностью“ (54), і значить даремне було розводити тут полеміку з М. Дашкевичем, тим більше, що знов-же в іншому місці М. Рулін повторює по суті слова того-ж таки М. Дашкевича: дійові особи „Н. Полтавки“, „хоч як вони зворушуються, не доходять до тої надмірної почутливости, що властива приміром, хоча-б Квітчиній Марусі“ (примітка с. 44).

Але полемізуючи з М. Дашкевичем, і зовсім даремне, як це ми бачимо, П. Рулін бере у нього вихідні пункти для своєї праці, хоч про це ні слова не каже. „Сентиментальность того направлення, которое отличается украинскую литературу“, каже М. Дашкевич з приводу тієї-ж таки „Н. Полтавки“, „скорѣе можно бы возводить къ любовно-идиллической поэзи, ведшей начало на западѣ съ весьма отдаленнаго времени. — Пастушеская поэзія имѣла мѣсто уже въ средневѣковой литературѣ, но достигла особеннаго процвѣтанія въ Италіи въ періодъ Возрожденія, а затѣмъ въ XVI в. развилась въ Испаніи и Португаліи, а оттуда въ XVII в. была занесена во Францію“. „Появились (і) у насъ также сентиментальныя оперетки“. „Въ нихъ то и могутъ усматривать съ небольшою вѣроятностью литературные образцы, вліяніе которыхъ могъ испытать К., когда писалъ „Н. Полтавку“ (54)²⁾. Ідучи за книжкою Aug. Font. Favart'a, П. Рулін розказав детальніш про розвиток такої сентиментальної поезії на Заході, а потім дещо сказав і про російську комічну оперу, користаючись цим разом зі статті А. Лободи, але невдало, на мою думку, застосував усе це до п'ес К. Так, кажучи про схему „Н. Полтавки“, П. Рулін зазначає, що вона подібнісінька до тодішніх п'ес: „це з давніх давен в комедії вживана схема про кохання молоді та перешкоди, що в буржуазному суспільстві неминуче йому повстають: батьки гадають, що тільки тоді шлюб буде щасливий, якщо супроводитимуть його гроші та певне шановне становище в суспільстві“ (41); „і тут (у „Н. Полтавці“) бачимо ми бездіяльних коханців, що не можуть самі собі дати ради“ (ibid.). Але схема „Н. Полтавки“ чимало відрізняється від тієї, що її накреслив сам П. Рулін. Насамперед, мати Наталчина зовсім не заздрить на гроші, вона згоджується віддати Натаку і за Петра, та де-ж він? „Я тобі не ворог, — каже вона дочці, — Петро добрий парубок, нехай-же прийде, нехай вернеться до нас. Він не лежень, трудящий, з ним обідніти до злиднів не можна“ (див. у того-ж таки П. Руліна, с. 19). Значить справа йде не про гроші, а про те, щоб не пропасти з голоду, тай Петра нема. Далі, хіба обидва коханці в „Н. Полтавці“ бездіяльні? Петро так, але про

²⁾ Пор. у М. Дашкевича с. 54, і у П. Руліна сс. 39—40.

Наталку цього сказати не можна. Це дівчина зважлива, вона завзято обстоює свої права і своєю зважливістю в великій мірі повертає дію в інший бік. — „Коли Петро мій не буде, то смерть собі заподію, каже вона (43); або: „Будь-же добрим і мені вірним, а я навіки твоя“, обіцяла вона Петрові. „Я сама не хочу за пана Возного: до цього силою ніхто мене не принудить“... „І за Возним ніколи не буду“, каже вона, коли її примушують до шлюбу з Возним у яві XI. І правду про неї каже Микола: „Ай, Наталка! ай, Наталка! От дівка, що й на краю пропасти не тільки не здригнулась, а й другого піддержує“ (43).

Діалі А. Русов звичайно перебільшив, зробивши Возного переконаним сквородинцем, але є й інші погляди, за якими на постаті Возного відбилися сквородинські погляди Котляревського на людину. Про сквородинство К. писав С. Єфремов (див. Історія укр. письменства, 1917, 171), а про те як відбилися сквородинські погляди на людину в особі Возного, казав між іншим я („Літ. Наук. Вісник“, 1918, к. III, с. 253). Але П. Рулін і з цим не погоджується і наводить уривки із п'єси „Великодушні или рекрутскій наборъ“ 1807 р., с. 81), де великий злочинець кається у своїх злочинах і хоче бути добрим (47). Звісно, у старих п'єсах ми можемо найти багато прикладів, коли великі злочинці, боячись суду земного або небесного, каються у своїх злочинах. Але Возний ніякого злочину „по закону“ не робить: він посвтався, Наталка згодилась, і коли, подавши рушники, відмовляє Возному, то він за сільськими звичаями мав повне право притягти її до суду за безчестя. Але за Скворородою, всім людям тільки зовнішні обставини перешкоджають бути добрими, і К. недурно частенько це підкреслює: у нього й Еней „к добру з натури склонний“. Так і Возний „от рождения расположен к добрым делам“ (48). Цікаво, що у старих п'єсах, як каже П. Рулін (29), усі люди бувають добрі, „тільки залишено одного „ковла одпущення“ — „секретаря, шахряя першої проби“, а Возний і є такий, до певної міри, секретар — „письменна п'явка“.

Потім, пишучи, треба якось зводити кінці з кінцями, щоб принайменш у 15 рядках не було плутанини й розбіжності (такі розбіжності розкидані по всій статті П. Руліна, ми вже бачили): з одного боку, каже П. Рулін, К. „намалював Возного без сумнівно негативними рисами (мабуть професійними? М. М.), хоч і уникнув непомірного згущення фарб“, а через декілька рядків П. Рулін уже каже, що К., малюючи Возного, „не підкреслив негативних професійних його рис, а ніяк не наблизившись до легендарних нот викривання (хиб) судового племені“ (48). Знов, навіть якось дивно про це писати. А зітхання Возного, що тепер „вельми-очень іскусно у істця или отвітчика треба виканючити подарочок“, або та характеристика, що її дає Возному Микола, і що про неї згадує тут-таки Рулін, — хіба це не „негативні професійні риси Возного“? „Дотримуючись стилю комічної опери, — каже далі П. Рулін, — не змалював К. ані Виборного, ані Возного, навіть такими фарбами, які ми бачимо в „Енеїді“, де згадується: „Це все десяцькі та соцькіі, Начальники, п'явки людськіі“, і т. д. (58), але Возний, як п'явка людська, досить виразно виступає в п'єсі, тай Виборний згадує про письменних п'явок (див. у П. Руліна, с. 9), і Микола про Возного каже, що „це хапун такий, що і з рідного батька здере“, нагадуючи слова „Енеїди“:

Ти знавш, дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той хоть з батька то здере.

Потім, я не розумію, як можна казати, що К. в „Енеїді“ поставив

собі тільки „обмежені завдання „сатирика“ (48)¹⁾, коли в опису пекла К. розгорнув широку картину неправд тодішнього суспільства. Сам П. Рулін наводить уривок із „Енеїди“, де згадуються „начальники, п'явки людські“:

І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі (III, 47).

А хіба П. Рулін не знає—він-же цитує з „Енеїди“—таких віршів:

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслuzі, як котам.
Тут всякі були цехмистри,

І ратмани і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили,
Та тільки грошики лупили,
І одбирали хабарі (III, 41).

А відоме місце про панів, які „людям льготи не давали і ставили їх за скотів“? А суддя, який переіначив „таке діло, що може-б навистив Сибір?“ (54). Чи не знає цього П. Рулін, чи не думає, що говорить?

Не можна погодитися з П. Руліном і тоді, коли він каже й про деякі недоречності в композиції „Наталки Полтавки“. Так він уважає за недоречність, що Петро розказує про харківський театр: не до того, мовляв, йому було,—а особливо те, що йому подобалась п'еса Шаховського. Що-ж тут недоречного? Молодий хлопець був у театрі, він зробив на нього враження, його питають про це, він і розказує, а що погана п'еса йому подобалась, то знов-таки нічого дивного нема, бо він уперше бачив, хоч і в перекрученому виді, українське життя, почув українських пісень; штучності, фальши, він, як молода людина (звичайна театральна публіка), не відчув,—її зрозуміли практичні люди, як Виборний та Возний. Що Возний не знав подробиць життя бідної Терпилихи, хоч Наталка йому сподобалась, це також цілком можливе—де йому було до цього за його клопотами,—але про сваталників Наталчиних він чув. Нічого також навмисне наївного нема в розмовах Терпилихи й Наталки про минуле: тут автор дуже влучно скористувався з ситуації, щоб краще познайомити глядача з своїми дійовими особами.

І сліди такого невдумливого, поверховного знайомства П. Руліна з такими всім відомими п'есами К. ми частенько бачимо. „Тетяна готує вечерю Фінтикові (за його гроші М. М.)—навіщо?“ питає Рулін, і далі каже: „І якщо у перших двох діях п'еси („Москаль Чарівник“ має тільки одну дію, як пише сам П. Рулін на титульному листі цієї п'еси—див. с. 51) не з'ясовано ще остаточно характер Тетяни, то дальші її вчинки безперечно розходяться з попередніми. „Тетяна—бездоганно вірна дружина своєму чоловікові—певна несподіванка“, каже П. Рулін (54), але тому, хто не знає п'еси або читав її не уважно, бо вже в першій яві Тетяна каже Фінтикові: „Я боюсь бога і люблю свого чоловіка, як саму себе. Коли у вас єсть щось мерзенне на думці, то викиньте з голови, бо послі буде сором“ (Рання укр. драма, 57). Але-ж не тільки так каже, а й так робить Тетяна, як каже. Але нащо вона приймає Фінтика і навіть готує йому вечерю? І на це є відповідь у К.: „Я шаную вашу пайматку, або, як ви кажете, матушку“, говорить Тетяна Фінтикові, „то і вам через те спускаю, що ви в'яжетесь до мене“ (57). Справа, значить, ясна: Тетяна була знайома з матір'ю Фінтиковою, бувала в неї, зустрічалась там з Фінтиком, і він почав до неї вчашати. Тетяна його приймала, навіть частувала його горілкою та стравою, що на них давав гроші Фінтик (йому-ж далеко було додому), не виганяла його, щоб не

¹⁾ В іншому місці П. Рулін каже, що в „Енеїді“ є тільки нечисленні сатиричні моменти (59).

образити шановної жінки — Фінтикової матери. Тут іще треба взяти на увагу жіноче кокетування: їй було приємно, писав я в своїй старій статті про „Москаля Чарівника“ („Л. Н. В.“, 1918 р., кн. III, 255), як усякій жінці, не дуже суворій, що до неї залицяється міський панич, хоч вона й не дозволяла йому нічого поганого. Коли-ж її застав з паничем садат, то вона, боячись, щоб про неї не подумали чого-небудь негарного, спочатку вживає всіх заходів, щоб про те, що у неї бував панич, не знав чоловік, але-ж коли її правдивій натурі обридло хитрувати, то вона все розказала по-правді чоловікові. І треба тільки дивуватися тому, як тут Котляревський зумів намалювати такий живий граціозний образ української жінки, відступивши від старого погляду на жінок, як на „злих тварин“. Звісно, можна не погодитися з таким поясненням, а також із тим мотивуванням, яке дає сам Котляревський, але казати, що такого мотивування нема, значить погано знати всім відомі п'єси.

Що до впливу старих інтермедій на п'єси Котляревського, то й тут, здається, треба говорити обережніше, ніж це робить П. Рулін. Він подає між иншим таку характеристику старих інтермедій: „В інтермедії б'є таке невсипуще джерело життєрадісности, що танки й співи провадять там за цілком природній вияв її“... „Все подано (там) весело, навіть смерть негативного персонажа“ (57). Так казати, значить виявляти повне незнання змісту наших старих інтермедій. Невже ми чуємо сміх, коли говориться в третій інтермедії до різдвяної драми М. Довгалевського про Ляха, який на привітання своїх підданих велить хлопцеві дрововим мотузком вибити вперед вийта, яко найстаршого, а потім каже:

Biy, tlucz, wal, pal, biy dobrze tamże y drugiego.
Cu ż to za dziwo do mnie y iaka przyczyna
Chłopa zabić — ubić, iak skurwego syna.

Або п'ята інтермедія того-ж самого М. Довгалевського до великодньої драми, де Лях визозить на продаж мужика в клітці і каже, що йому не жаль „шизматичькей крови“, бо хлопці тепер бунтують проти панів і хочуть зовсім знищити польську корону, забрати собі „шляхетські клейноти“ і таку собі „всеймовали“ раду, щоб повстати проти Поляків; і де Жид обіцяє панові, що коли він оддасть йому своїх підданих в оренду, то він буде їм „на ниць руки-ноги вязавъ“, на що пан і погоджується, і де ми чуємо такі сердечні слова „мужика“:

„Тільки що був бичатком виняв у поле,
Аж ось ти, пане, б'ґжишь до мене на ниву,
Да я казав взять у мене кобилчину сиву“¹⁾.

А про художність форми інтермедії, на наш погляд, говорити, звісно, не можна.

Але найкраще виявляються наукові підходи П. Руліна, коли він каже про стосунок між „Москалем Чарівником“ і „Простаком“ В. Гоголя. Зазначивши, що хоч „про це вже й повставало питання“, П. Рулін каже, що „воно не розв'язано остаточно ще й дотепер“ (63), і легко його розв'язує, кажучи, „що в-осени 1819 р. мусів В. Гоголь приїхати до Полтави, бо вступав тоді майбутній письменник до школи: тоді й міг В. Гоголь не тільки побачити „Москаля Чарівника“, але й добре запам'ятати цю п'єсу“ (64). Це знов дивна якась наукова аналіза: міг бачити В. Гоголь цю п'єсу, а міг і не бачити, могла повезти сина до Полтави мати і т. ин. Треба було перевести наукову аналізу, а не так легко збувати з рук це питання. Тай у капітальних працях про Гоголя ми про цю подорож до Полтави

¹⁾ Тай на иншому місці П. Рулін каже, що інтермедія „у простій та зрозумілій формі показувала добре всім глядачам знайоме українське життя“ (VII). Невже це життя у XVII—XVIII в. складалося тільки з танків та співів?

нічого певного не знаходимо (пор. Шенрок, Матеріали для біографії Гоголя, т. I, сс. 60—61; Куліш, Записки о жизни Н. В. Гоголя, т. I, с. 16). Може де й говориться про це так детально, як зазначає П. Рулін, мені принаймні це невідомо, і було-б цікаво, якби П. Рулін подав про це відомості.

Краще стоїть справа у П. Руліна з розглядом таких п'єс, як „Чорноморський побит“ Я. Кухаренка, „Любка, або сватання в Рахмах“, „Купала на Івана“ і „Чари“, де П. Рулін, не мудруючи, коротенько зазначає основні риси цих п'єс (67—71).

Додані до статті п'єси надруковано взагалі чистенько, але й тут П. Рулін иноді мудрує: так в автографі стоїть крилья не маю (з пісні Наталки)—це форма можлива, П. Рулін чомусь виправляє крилля (збігне)—цієї форми, здається, нема в українській мові, є криля—крилята (зменшене—див. Грінченко, Словник); у Срезневського і 1820 р. тут стоїть крилець, що здається краще. Знов-таки укр. мовою кажуть окошитися на кому, на чому, а не окошитися „кім, кому“, як запевняє П. Рулін (див. у того-ж таки Грінченка)¹). У мові Возного, мовляв П. Рулін, йому довелося „більш-менш самовільно вилучати той відсоток українського елементу, що безперечно мусів у його вимові звучати“ (Примітка 11). Нащо було вдаватися тут у якусь сваволу, коли у руках П. Руліна було два автографи Котляревського („Н. Полтавки“ й „Москала Чарівника“), і П. Рулін міг вивчити й установити правопис І. Котляревського, що взагалі дуже цікаво, але П. Рулін ухилився від цієї роботи, а вважав за краще вживати якоїсь сваволі. І взагалі від яких-небудь нових дослідів П. Рулін ухияється. Так він сам зазначає, що на Лівобережній Україні був відомий і театр польський: актор Калиновський, що приїхав уперше до Харкова 1813 р. і там поклав перші тривкі підвалини театру, а за рік по тому прийняв за спів антрепренера Штейна (XVII), „у Києві після випадкових наїздів усталоється р. 1804 в новому театральному будинкові польський театр“ (XV), але П. Рулін не зробив ніяких дослідів, щоб з'ясувати справу про зв'язок п'єс К., коли він був, з театром польським, хоч К. Копержинський у своїй рецензії на книжку Зерова (Нове українське письменство, в. I, 1923), зазначив, ідучи далі за Ів. Франком, такі п'єси польської комедії, як „Nie kazdy spi, co chrapi“ (фабула та сама, що й у „М. Ч.“), виставлену у Кракові поміж роками 1802—1804, і „Moskal szarnoksiężnik“ з репертуару львівського театру („Україна“ 1926, кн. 2—3, с. 215)²). Є відомості, що Котляревський знав польську мову, тай у своїй праці „Найдавніший список Енеїди Котляревського й деякі думки про генезу цього твору“ я, здається, ясно показав знайомство Котляревського з польськими джерелами.

Закінчуючи наш огляд статті П. Руліна, ми повторюємо вищесказане, що вона є дуже поверховний начерк, який не подає майже нічого нового про І. Котляревського і театр його часу, а має багато суперечностей і непродуманих думок.

Михайло Марковський.

Творчість О. Кобилянської в освітленні сучасної критики.

Останніми часами, особливо з приводу 40-літнього ювілею О. Кобилянської появилось чимало праць про її творчість. Сюди належать стаття Б. Якубського до її новель (Книгоспілка 1925), статті П. Филиповича

¹) Терпилиха у П. Руліна каже: „а Наталку при мені зв'яжіте і до вінця ведіте“ (46)—це нісенітниця, у Срезневського й р. 1820 стоїть про мене. ²) Грالی на полтавському театрі й Молієрового „Дон-Жуана“ в перекладі з польського (П. Рулін, с. XVII).

1) до повісти „Земля“ (Книгоспілка 1926), 2) до оповідання „У неділю рано зілля копала“ (Книгоспілка 1927) і 3) його-ж таки стаття „О. Кобилянська в літературному оточенні („Життя й Революція“, 1928, кн. 11). У цих статтях є багато цікавого, але основну лінію творчості О. Кобилянської не схоплено, і тому творчий її шлях не виступає яскраво перед читачем; так, напр., Б. Якубський наполягає на аристократизмі та індивідуалізмі О. Кобилянської, який доводить її навіть до аристократизму та індивідуалізму соціального. „А іноді ми бачимо таке—каже Б. Якубський (стаття 1925 р.),—що аристократичний погляд на селянське життя Кобилянської, зустрівшись із жахливою темрявою селянською та отупінням селянина, дуже легко повертається на песимістичну думку, що нічого з цих хлопів уже не зробиш, їх сама доля засудила страждати та гинути“ (XXIX). „Ніщше з своїм аристократичним індивідуалізмом поклав міцний відбиток на весь світогляд Кобилянської назавсідн“ (X) [підкреслення моє, М. М.]. „Твори О. Кобилянської,—каже кінець-кінцем Б. Якубський,—треба читати, але вивчаючи не можна не пам'ятати, що ці високогарні форми ховають у собі здебільшого цілком чужий та ворожий нашій сучасності ідеологічний зміст“ (XLI) [пор. сс. XXV, XXXIII]. Це як загальний висновок—без історичної перспективи—дуже суворий і образливий для письменниці, і не диво, що вона відгукнулась на нього такими словами: „За ту картину-битву, перенесену серцем, та вкладену на пам'ятку в картки, як і за деякі інші, дістала я від С. Єфремова й інших критиків докір, будімото я аристократка, відношусь вороже до соціально-пригноблених, оспівую буржуазну мораль, роблю їй похвалу“ (Автобіографія, 87, „Людина“, вид. Рух, 1927/28 р., с. 871).

П. Филипович, ідучи слідом за Б. Якубським¹⁾ та іншими критиками, які також відзначали цей аристократизм, цей антисоціальний настрій О. Кобилянської, у першій своїй статті про її „Землю“ (стаття 1926 р.) також підкреслює всі ці риси її світогляду. „Невпинна праця і вічна залежність від землі—ґрунту, і природи—дощу та граду, не від тієї гармонійної музики, що тішить іноді в повісті авторчине вухо“ (XVI). „У панському дворі Докія (з „Землі“) навчилася кращого ладу й тоншого способу газдувати“ (підкреслює П. Филипович), „мабуть і не подумавши як слід, чи варто серед ознак селянського добробуту називати випрошений комод, та за нормальну школу господарства вважати службу на панському дворі“. Далі П. Филипович запитує, чого це так виходить в О. Кобилянської, що ті люди, які йдуть заробляти на хліб в іншу країну, витрачують гроші неодмінно у марний спосіб, а ті що працюють у своїх панів, здобувають усі чесноти й досягають певної заможности“, і каже, що „на це О. Кобилянська відповіді не дає“ (XVII). Торкнувшись тут-таки інших творів О. Кобилянської, таких, як „Банк рустикальний“, „Мужик“, П. Филипович каже, що „О. Кобилянська могла давати нариси не меншої соціальної вартости, як галицькі образки Франка або Стефаника, але ще більшу данину віддавала вона іншим модернім темам—уславленню краси та музики, аристократичного самовдосконалення“ і т. ин. (XVII—XVIII). Словом той-же самий загальний висновок, що й у Б. Якубського та інших. У другій своїй статті про оповідання О. Кобилянської „У неділю рано зілля копала“, подавши аналіз історії сюжету цього оповідання в літературі, П. Филипович ізнов коротенько каже те-ж саме: „Селянське життя трохи налякало авторку, витончену інтелігентку: вона по-

¹⁾ На котрого він і посилавється, погоджуючися з ним, що в поглядах О. Кобилянської на селянина (= мужика у О. Кобилянської) ми бачимо „прекрасні зразки найтипівшого класового погляду“ („моя класа люди, розвій, поступ; мужик—земля, природа: „Земля“, XXVI).

бачила в ньому темряву, черствість, забобони, а головне жадобу землі і багатства, що ведуть за собою страшні явища — убивства, дикі пристрасті і т. ин.“ (XLI) ¹⁾.

Але в третій своїй статті „О. Кобилянська в літературному оточенні“ („Життя й Революція“, 1928, ч. II), П. Филипович уже міняє свою позицію до О. Кобилянської і каже вже щось інше, очевидно вже під впливом замітки Ів. Лизанівського, на якого він у цій своїй статті й посилається. Закінчуючи свою вступну статтю до „Людини“ О. Кобилянської, Ів. Лизанівський такий робить висновок про її літературну діяльність: „Ні походженням, ні умовами, серед яких виросла, ні культурними впливами, під якими склалася її психіка, ні ідеями та цілями своїх творчих завдань Кобилянська не соціальна аристократка і не являється класовою виразницею її інтересів. Засовувати її творчість у шухляду феодально-поміщицької української літератури не можна“. „Аристократизм Кобилянської має багато в собі революційних елементів, бо такими є боротьба її — проти міщанства за сильних одиниць для громадської роботи, за визволення жінки, за нові культурні форми і зміст“. „Уся творчість ювілянтки направлена по лінії боротьби за визволення людини від усякого гніту та за сотворення сильної індивідуальності з високим етичним і культурним рівнем і силою волі до діла, що являються основою суспільної праці й боротьби“. Повторюючи ці висновки Ів. Лизанівського, П. Филипович у цій своїй статті вже каже, що „в індивідуалізмі О. Кобилянської в першу чергу (треба бачити) негацію буржуазного вегетаційного життя“ (106), що „індивідуалістичні (її) змагання, втрачаючи значіння самоцільне, стають знаряддям для перебудови життя ширшого загалу“ (109), і далі йде посилання на слова Ів. Лизанівського, які ми подали вище. Але й Ів. Лизанівський, що його тут наслідує і що думки його розвиває П. Филипович, на мою думку, спустив з очей і історичну перспективу. Треба було глибше й детальніше і йому і П. Филиповичеві вивчити процес історичного розвитку творчості О. Кобилянської ²⁾. І він нам уявляється в тій формі, яку дав йому О. Дорошкевич,

¹⁾ Майже те-ж саме він каже й у статті до „Землі“: „Селянське життя трохи налякало авторку „Землі“. Темрява, черствість, забобони — зустрінемо майже у всіх її героїв“ (XXII), але з цим навряд чи можна погодитися, особливо щодо „черствості“: у багатьох дійових осіб цієї повісті ми бачимо багато і почуття і гуманності, напр., у Докії, яка дає притулок Ганні, у старого Івоніки (див. с. 408, де описується, як він ставився до тієї-ж таки Ганни, до її хлопчика від Петра, не свого внука) та ин. Або хочби згадати це місце з „Землі“: „І він (Михайло) почав її (Ганну) потішати простими, неповоротними словами, а однак скільки почувань, скільки ніжності замикала в собі та мужицька груди! Скільки правди й вірності лежало в його тремтливій голосі, що силувався до ніжності й м'якості, скільки тривоги і щирости зраджували його зворушені добрі очі“ (273).

²⁾ Взагалі не можна сказати, щоб П. Филипович добре вивчив творчість О. Кобилянської і вдумливо висловлював свої думки. Подавши в перших своїх двох статтях загальний начерк творчості О. Кобилянської, як письменниці, витонченої аристократки, котра більшу данину віддавала модернім темам — ушавленню краси та музики, аристократичного самовдосконалення, П. Филипович у цій-же самій статті прохоплюється й такою фразою, що всі ці „втіхи“ індивідуалізму та аристократизму зруйнувала: „О. Кобилянській страшна трагедія війни, на яку вона чутливо відгукнулася у низці сильних новель“ (XXV), але що це значить і як це зв'язати з тією загальною характеристикою, яку він дає О. Кобилянській, не ясно. Потім зробивши виписку з „Землі“: „Сама природа зблизила їх (Михайла й Ганну) до себе. Сильна таємнича у своїх ділах, закинула сіть на обох, устроївши собі з них своїх пишних автоматів, що йшли насліпо за її незглибими приказами, тулячися інстинктивно до себе, доповнюючи одне одного, мов земля з ростиною, в мріях про якусь щастя, не бачучи її руху й усміху на даліше“ (Земля, 234—235) — виписку, що малює, як Михайло й Ганна віддалились одне одному, — П. Филипович каже, що кохання „Ганни та Михайла нагадує кохання Квітчини Марусі та Василя, або Натаалки Полтавки та Петра“ (XVI). Яка тут подібність, ми не розуміємо: у коханні Михайла та Ганни багато пристрасті, тимчасом як

хоч і не зовсім повно і ясно, у своєму „Підручнику історії української літератури“ ще 1924 року: „Засвоївши собі основи індивідуалістичної філософії і культури, яку витворила європейська буржуазія в часи свого економічного і ідеологічного розкладу, Кобилянська сміливо прикладає здобуте до українського побуту, до побуту українського міста й дрібно-міщанської інтелігенції. Інколи в аристократичному індивідуалізмові Кобилянської брешуть нотки буржуазно-класового світогляду, але здебільшого він їй служить лише для боротьби з міщанським оточенням, з болотом буденщини: для цього творить Кобилянська свої сильні характери. З цього погляду Кобилянська, йдучи поетичним шляхом норвезького письменника Ібсена, об'єктивно допомагала утворенню з аморфної української маси переконаних і твердих борців за народне визволення. Тільки ці психічні новини пізніше було виповнено визвільно-демократичним змістом“ (232). Тут не зовсім виразно позначено лінію творчого шляху О. Кобилянської.

Цей творчий шлях нашої письменниці такий ясний, що навіть дивним здається, як могли тут так блукати наші критики. З автобіографії О. Кобилянської ми дізнаємося, що вона народилась у дрібно-буржуазній інтелігентській сем'ї, де жилося нелегко, особливо жінці. Коли у О. Кобилянської з'явилась перша думка писати, то вона довго крилась із нею. „Я соромилась своєї нескромности, паленіла на згадку, що чиєсь чуже око, навіть і око батька або матери, брата чи сестри, могло впасти на ті мої писання, і вони спитали-б мене: „Що це в тебе? Що, оповідання?.. Ти пишеш?.. Не соромно тобі?.. Щоб я цього більше не бачив, у хаті скільки роботи, а вона...“ (83—84).

А дівчина була талановита, мрійна, з поривами *ins Blau*; їй було тісно хоч і в інтелігентному, але дрібно-буржуазному оточенні, і тут-то вона захопилася ідеями Ніцше про аристократизм, індивідуалізм, надлюдину, відкинувши звісно його антифеміністичні погляди, які не відповідали її настроям. І безперечно всі ті антисоціальні ідеї, за які колись картав її, як каже вона сама, С. Єфремов, у неї були, хоч і йшли вони від зокола засвоєного світогляду й загострювалися тією особистою боротьбою, що доводилось вести письменниці за свої права, бо вона-ж казала, що людина повинна бути передусім „собі ціллю“, „не дбати про загал“, що для неї „не можуть існувати права“, що для цієї надлюдини найвища мірка — це універсальна краса, в котрій затонули-б і вартості, і сучасна мораль, і угинаючіся спини, і сльози горя, і саме горе“ (Мати божя). За епіграф до „Людини“ вона бере слова Ф. Шпільгагена: „У мені живе любов до свободи, в мені тверда постановка не дати себе поневолити, ким-би це не було; ніколи не хилити своєї голови де цього не може моя душа; жити своїм життям так, як сам це розумію; іти шляхом, що я сам намітив, куди-б він не вів, і не дати звести себе з цього шляху нікому, ні піддешуванням, ні погрозами“ (Людина, 127). „Іти шляхом, куди-б він не вів...“ це-ж цілковитий безмежний індивідуалізм! Але згодом, під різними впливами, Окуневської, Кобринської, учениці М. Драгоманова, тай Франка, що до голосу його молодого письменника повинна була прислухатися, О. Кобилянська, здобувши собі ту самостійність, про яку вона мріяла, і обдивившись навколо гострим оком, не могла не побачити того, що діялось навкруги неї, і її самостійність скерувалась не туди, куди вона хотіла, як окрема особа, а куди кликало її людське горе. Тут ще величезний

у відносинах тих парок, які називає П. Филипович, тиха, спокійна, лагідна любов, тай нічим не нагадує Ганна героїнь Котляревського й Квітки. Тай навряд чи етнографічний школі зобов'язана О. Кобилянська, як каже П. Филипович (XXIII), такими своїми порівняннями, як олень (Михайло), тигер (Сава) та инш. Ці порівняння взято з арсеналу суто романтичної поезії.

вплив зробила на неї остання велика подія — світова імперіалістична війна. І тому, той загальний підсумок про всю творчість О. Кобилянської, який дав Ів. Лизанівський, а за ним П. Филипович, не має історичного підходу і не може вважатися за правдивий.

Що-ж до пізніших творів О. Кобилянської, таких як Юда, Назустріч долі, Лист засудженого жовніра, Але господь мовчить (остання новеля — „Червоний шлях“ 1927, № 12) та інші, то вони вже безперечно мають іншу ідеологію і не можуть бути чужі трудящому людові, як не можуть бути чужі новелі Стефаника, що оповідають часом про особисті переживання різних дідусів та бабусь.

Михайло Марковський.

Х р о н і к а.

Академічна катедра історії українського народу, обсаджена акад. М. С. Грушевським, зіставалася далі, протягом академічного 1927—8 року, осередком живої науково-дослідчої, науково-виховуючої і популяризууючої роботи на ниві української історії в широкому розумінню сього слова, що стала розвиватися в останніх роках, 1924—26. Академик М. С. Грушевський являється заразом головою 10 постійних академічних комісій, а саме:

Комісія культурно-історична,
Комісія історичної пісенности,
Комісія старої історії України,
Комісія старого Києва і Правобережжя,
Комісія Лівобережжя і Слобідщини,
Комісія Західньої України,
Комісія Полудневої України,
Комісія археографічна,
Комісія дослідження української історіографії,
Комісія новішої історії України.

В сих академічних установах працюють 13 штатних співробітників: 3 керівничі, 9 наукових співробітників і 1 учений секретар; 23 нештатні наукові співробітники, і коло 100 членів і постійних учасників праці комісій.

Крім того акад. М. Грушевський кермує заняттями науково-дослідчої катедри історії України, що стоїть під безпосереднім завідуванням „Управління Науковими Установами України“ (скорочено: УпрНауки), але в деяких організаційних справах (як бухгалтерія, каса, тощо) зв'язана з Академією (інші катедри з сього погляду зв'язані з різними вищими школами). Ся катедра поділяється тепер на 2 відділи: а) соціально-економічної і політичної історії, б) примітивної культури і народньої творчости. Разом в обох відділах працює тепер понад 40 наукових сил.

Нарешті акад. Грушевський головує в Історичній Секції б. Українського Наукового Товариства, а „тепер Академії“ — науково-громадській організації, типу наукових товариств, що об'єднує також понад 100 наукових дослідників (в значній частині тих самих, що працюють в згаданих академічних комісіях).

Наслідком таких реальних і персональних уній утворилася фактично доволі велика і цінна наукова асоціація, що може підіймати і здійснити різні наукові плани навіть і в нинішніх, все ще трудних і невдячних для наукової ініціативи обставинах.

Варто їх коротко нагадати.

В 1924 р. Історична Секція відновила видання журналу „Україна“ спочатку як трьохмісячника, в складі фактичних трьох книг, з додатком „Наукового Збірника“, а цього року довела до 6 книжок, з додатком „Наукового Збірника“ як сьомої книжки.

Відновлено археографічне видавництво, припинене в Києві і Львові війною: став виходити Український Археографічний Збірник (вийшло 2 томи) Пам'ятки українського письменства (I том), Український Архів (перший т. в друку).

Слідом поставлено план порайонних збірників і дійсно випущено два великі, і як на нинішні умови—досить гарно видані збірники—Київський і Чернігівський, праці 34 київських і чернігівських дослідників.

Організовано спеціальний орган соціальної преісторії, культурних пережитків і соціологічного обслідування народної творчості: „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“—тепер вийшла третя книга його, як річник 1927.

Приступлено до систематичного видання пам'яток народної історичної пісенности. Восени 1927 р. вийшов перший том великого корпусу українських народних дум із великою вступною студією. В роботі другий том цього корпусу (докінчення текстів дум). В плані дальші томи, що мають містити пародії, фальсифікати, музичні записи, порівняно-літературні помічення і т. д. Підготовлюється до друку також корпус історичних пісень XVIII віку.

Поруч „Матеріалів з громадського і літературного життя України XIX—XX вв.“, що становлять постійну рубрику „України“, утворено спеціальне видавництво для сих матеріалів — „За Сто Літ“, заходом Комісії Новішої історії України; тепер друкується 3 том.

Для освітлення історії західне-українського життя в собі самім і в зв'язках його з велико-українським засновано спеціальну серію „Матеріалів до історії літературного й громадського життя Західної України“, — вийшов перший том, що містить листування Франка і Драгоманова між собою; підготовлюється кореспонденція О. Терлецького й ин.

Вироблено план комісій для обслідування взаємовідносин Українського народу з його сусідами; перша в життя вийшла Українсько-молдавська Комісія, підготовляється Українсько-мадярська.

Науково-дослідча Катедра друкує збірник праць своїх членів і аспірантів, під заголовком: „Студії з історії України“ (виходить 2-й том).

Що-року виходять „Праці Історичної Секції“ в „Записках Історично-Філологічного Відділу Академії“, з вступними звідомленнями про діяльність історичних установ—досі вийшли томи за рр. 1924, 1925, 1926 („Записок“ том VI, XI, XVII), друкується том за р. 1927 („Записок“ т. XXI). Звідомлення з діяльності Секції й історичних установ за р. 1926 вийшло окремою чималою брошурою.

З нагоди комеморативних дат організовано спеціально урочисті засідання, з серіями доповідей присвячених даній події, чи особі: десятиліттю революції 1917 р., двадцятиліттю 1905 р., століттю повстання декабристів, століттю „Малоросійських П'сенъ“ Максимовича, 50 літ „Исторических П'сенъ Малорус. Народа“, 50 літ виїзду на еміграцію Драгоманова, 40 літ смерті Костомарова, 30 літ Куліша, 25 літ Лазаревського, 20 літ Антоновича, 10 літ Франка. Відсвятковані були також урочисто ювілеї живих: акад. М. Грушевського, В. І. Щербини, Ольги Кобилянської, Г. П. Житецького. Спеціальні засідання були присвячені Сіверщині, старокіївським поетичним традиціям, будівництву київської доби, старому західне-українському малярству, галицько-українським взаєминам, сучасній Буковині. Такі засідання, присвячені певним подіям, явищам, індивідуальностям фіксували увагу не тільки громадянства, а й дослідників на певних

темах, викликали присвячені їм розвідки, і в результаті з'являлись матеріали, доповіді, книжки „України“, спеціально присвячені певним темам і т.д.

Особливо цінною вкладкою являються викликані сими поминальними датами статті з української історіографії — досі дуже мало розробленої. Вони багато кинули світла на її розвиток. Підготовляються спеціальні збірки статей на сю тему.

З початком 1927 року організовано також систематичні огляди наукової продукції України; огляди читалися на спеціальних засіданнях, що збирали велику аудиторію, і потім друкувалися в „Україні“.

Планово переводилося обслідування археографічного матеріалу в різних архівосховищах і бібліотеках, в широких розмірах реєструвався матеріал потрібний для видань і церковних наукових студій.

Переводилося обслідування народного життя, на місцях, спеціальними екскурсіями: обрядовість, словесність, світогляд в нових аспектах пережитків примітивного мишлення, магічних уяв і соціальної преісторії.

Спеціально таке обслідування соціального побуту і традиції переводилося в районі Дніпрельстану.

Як на чотирьохлітню роботу в обставинах радянського життя після кризи 1921—22 рр. — досягнення серйозні.

Розуміється, вони далеко не відповідають культурним потребам українського життя, української культури, української науки, після вікового занедбання і тяжкої, часто безплідної боротьби з урядовими заборонами та репресіями, що мали на меті коли не зовсім задавити український рух, то принаймні звести його до аматорської забави тісних інтелігентських гуртків, позбавлених всяких можливостей широкої культурної, творчої, дослідчої праці. Вони далеко не відповідають навіть тим перспективам, які були накреслені на сторінках „України“ на початку 1926 року, на підставі заяв і планів внесених УкрНаукою на тодішній пленум. Тим менше відповідають вони потребам України як культурної країни і самостійної держави, потребам Українського народу, відродженого великою революцією для всієї повноти національного життя. Всі нинішні досягнення — се тільки невеличкі фрагменти, які повинні бути об'єднані в цілість всебічного історичного — в широкому розумінню слова — досліду України і Українського народу великим накладом збирацької, обробницької і дослідницької роботи.

Умови праці все ще зістаються дуже тяжкими. Засоби малі, зносини з заграничними науковими установами, користування з закордонних збірок, набування літератури, заграничні поїздки — утруднені до крайности. Організація роботи стрічається все ще з різними великими, часом непереборними труднощами. Не так великі, вище підсумовані здобутки були osiąгнені тільки координацією праці історичних установ Академії з організаційними видавничими засобами Історичної Секції (котрі вона завдячує дотаціям УкрНауки та Державному Видавництву України) і дослідчими та наукововиховуючими засобами н.-дослідчої катедри. Видобування навіть сих скромних засобів, якими ведеться вищезазначена робота, зв'язане з великими труднощами, і викликає ще й нарікання, що мовляв історична праця притягає до себе більше засобів, ніж інші галузі гуманітарного знання! Такі малі взагалі ті засоби, якими можуть сі галузі обходитись, тим часом як культурні потреби України вимагають від них дуже інтенсивної праці і негайних конкретних результатів.

20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній Секції У. А. Н.

У неділю 25 березня біж. р. відбулося прилюдне урочисте засідання Історичної Секції спільно з Комісією Української Історіографії У. А. Н.

на пошану пам'яті В. Б. Антоновича. Голова зборів акад. М. С. Грушевський указав на мету таких засідань — відтворити в пам'яті суспільства життя й діяльність видатних діячів нашої науки, і запропонував привітати представника західно-українських учених — проф. М. Кордубу, що приїхав до Києва, щоби взяти участь у засіданні. Проф. М. Кордуба виголосив привітання на пошану небіжчика від наукових закладів Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

З першою доповіддю — на тему про соціально-політичні концепції Антоновича виступив акад. М. С. Грушевський. Згадавши ті сумні умови, за яких відбувався похорон В. Б. Антоновича 20 років тому, акад. М. С. Грушевський навів уривок із новішого роману А. Белого, де автор змальовує ставлення чорносотенної частини російського громадянства до Антоновича і до „шайки“ його ближчих друзів: „Что Антонович? — питае герой, у якому змальований батько автора М. Бугаев. — Что пишет Грушевский?.. А Антонович? а шайка его?... Антонович — иезуит... Да вот я вас!..“ Ці спомини стосуються до кінця 80-х років, коли Рильський, Михальчук та Антонович, вихованці українсько-польської культури, мріяли вирвати українське життя з лещат царських репресій та наблизити до західно-європейського. Акад. М. С. Грушевський подав стислу характеристику впливів, під якими складалася індивідуальність В. Б. Антоновича — захоплення його французькою літературою XVIII віку, що вплинула на створення демократичного світогляду Антоновича. Небіжчик нехтував російською панською літературою того часу, що нездатна була на його думку подати провідні ідеї народові, вважав за потрібне черпати з перших джерел європейської демократичної думки. Не маючи симпатій до старої шляхецької Польщі, він не передбачав відновлення польської держави з усіма її історичними гріхами, тому не бачив нічого шкідливого в зближенню з провідними польськими кругами; російська-ж держава була для нього гнобительською українського життя, і його демократичні погляди набирали характеру антидержавного, навіть анархістичного. Кінчаючи свою доповідь, акад. М. С. Грушевський висловив надію, що за 6 років, коли скінчиться 100 років з дня народження В. Б. Антоновича, українські трудящі маси краще знатимуть його, як людину, що присвятила своє життя праці на користь українського народу.

Проф. О. Гермайзе виголосив доповідь про місце Антоновича в українській історіографії. Зазначив, що Антонович разом із Костомаровим поклав перші основи справжньої наукової історичної методи. Працюючи з активним матеріалом Правобережної України, автор головну увагу звертав на суспільно-економічні відносини, обґрунтовуючи свої досліді величезним документальним матеріалом, який сам-же і видавав. Замість фантастичних історичних теорій він створив науково обґрунтований і як на ті часи глибоко продуманий історико-філософський світогляд. У житті кожного народу він шукав провідне явище, що характеризує народне життя в різних історичних добах, і в житті слов'янських народів бачить це провідне явище в громадськості, в принципах вічової рівноправності та демократизму. Історична праця Антоновича була коштовним внеском до української історіографії, і після цього ціла школа молодших дослідників пішли далі тими шляхами, що він намітив. Антонович поставив українську історичну працю на ґрунт реалістичного пізнання, і це примушує нас визнати його за фундатора нової школи нашої історіографії.

Проф. М. Кордуба в своїй доповіді спинився на зв'язках Антоновича з Галичиною. Доповідач намалював історію українсько-галицького зближення, що розривало кордон, який китайським муром поділив синів одної матери, вказав на живу участь Антоновича у виданні „Історичної

Бібліотеки“ що відіграла в культурному житті Галичини таку велику роль, на статті його в „Правді“. Виступи Антоновича на користь угоди з Поляками викликали проти нього велике незадоволення. Коли у львівському університеті відкрилася українська катедра, на неї запрохано В. Б. Антоновича. Не маючи змоги покинути Київ, Антонович рекомендує на цю катедру М. С. Грушевського. Історична робота в Галичині зосередилась коло нової катедри, і участь Антоновича в галицькому науковому житті припинилася.

По скінченню засідання, присутніх запрохано на відкриття виставки праць і рукописів Антоновича, що її влаштовано в будинку Історичної Секції. Відкриваючи виставку, акад. М. С. Грушевський висловив щиру подяку удові покійного, Катерині Николаївні Антоновичевій, доньці його Ярині Володимирівні Антоновичевій і всім іншим особам, що своєю працею, чи передачею своїх колекцій, зробили можливим здійснення виставки. Акад. М. С. Грушевський висловив побажання, щоб ця виставка стала приводом до розроблення багатого біографічного й культурно-історичного матеріалу, зв'язаного з іменем і діяльністю В. Б. Антоновича. В першій залі виставлено численні друковані праці покійного дослідника, дипломи російських і закордонних наукових установ і товариств, що обирали Антоновича на свого дійсного або почесного члена, а також експоновано багату збірку фотографій товаришів і співробітників Антоновича в його 50-літній науковій та громадській роботі і наукове листування покійного. У другій залі розташовано матеріали до біографії і пам'ятки приватного його життя, а саме: література про В. Б. Антоновича, рукописи статтів і чорнетки лекцій, речі, що ними особливо дорожив покійний—от як портрети Гонти та його дружини, оригінальний портрет Шевченка, гравюри з запорозького побуту, колекція речей з перших розкопів Антоновича і декілька коштовних рукописів—от як актова книга кодинської комісії, літопис Граб'янки тощо. Тут же розташовано речі хатнього ужитку, що їх особливо любив покійний, меблі з його кабінету (м. ін. стіл, що подарував йому Драгоманов) і різне приладдя, що він брав з собою як робив подорожі на розкопи. Виставку прикрашено мармуровим бюстом покійного і двома портретами його, що виконано олійними фарбами. Виставка викликала велике зацікавлення серед широких кол кийського громадянства, і на протязі 13 днів, коли виставка була відчинена, її відвідало понад 700 чоловіка.

Споміж численних телеграм що одержала Історична Секція з приводу 20-х роковин смерті В. Б. Антоновича, друкуємо тут дві телеграми зі Львова від Наукового Товариства ім. Шевченка:

„Львів, дня 21.III.1928.

Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові клонить голову перед пам'яттю Володимира Боніфатієвича Антоновича у двадцятиліття його смерті. Коли Володимир Боніфатієвич переживав найкращі літа своєї молодости, приляг цілим своїм серцем до рідного народу, служив йому цілим своїм знанням і культурою духа а досліджуючи його минуле, став у ряди великих істориків української землі та виховав своїх знаменитих наслідників а між ними найбільшого організатора наукового життя на Західній Україні і довголітнього Голову нашого Товариства Михайла Сергієвича Грушевського. Поклін пам'яті великого Ученого! Його праця заслужила на пошану не тільки серед своїх, але й серед чужоземних дослідників історії.

За Виділ: Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Др. Кирило Ос. Студинський, Голова. Др. Роман Цегельський, Секретар.“

„Львів, дня 21 марта 1928.

Історично-Філософічна Секція Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові з глибоким пієтизмом прилучується до святкування двадцятих роковин смерті незабутнього Володимира Боніфатієвича Антоновича, котрого мала честь зарахувати між своїх дійсних і почесних членів. Як учений, Антонович найкращу добу свого життя присвятив роз-

слідам польсько-українських взаємин у минулих часах, сих взаємин, котрі так тяжко відбилися на життю-буттю населення західно-українських земель. Як професор, Він вишкочив і подарив нам свого найвизначнішого ученика, котрий став першим організатором наукової роботи в Галичині і поставив наше Товариство на висоту європейських наукових інституцій. Як громадянин, Він завжди не тільки цікавився політичним і національним життям Галицької України, але й брав у ній діяльну участь та часто впливав на напрям його розвитку.

Тому ім'я Володимира Боніфатієвича записане нестертими буквами в серцях цілої нашої суспільности, а пам'ять про нього переходить від поколінь до поколінь, навіяна щирою вдякою та глибокою пошаною.

Управа Історично-Філософічної Секції Наукового Товариства ім. Шевченка: Др. М. І. Кордуба, Директор. Др. Іван Крип'якевич, Секретар". *Подав В. Ю.*

Прилюдна оборона праці С. В. Шамрая: „Київська Козаччина 1855 р.“. 19/II 1928 р. відбулася в приміщенні Історичної Секції прилюдна оборона праці аспіранта н.-д. катедри Історії України С. В. Шамрая — третя з ряду оборона в цій Катедрі (в 1926 р. обороняв працю О. І. Баранович про магнацьке господарство на Волині в XVIII в., в 1927 М. М. Ткаченко — про закрепачення селян на Гетьманщині)¹⁾. Прийнятим звичаєм голова н.-д. катедри акад. М. С. Грушевський повідомив про постанову Керівного Осередку Катедри в цій справі, далі секретар Катедри С. В. Глушко прочитав curriculum vitae аспіранта, потім аспірант С. В. Шамрай прочитав коротеньке резюме з своєї роботи. Давши огляд попередньої друкованої літератури питання, автор спинився на самім ході подій. Потім він перейшов до виявлення економічних причин повстання. Він з'ясував, що повстання 1855 року відбулося в центральній смузі Київщини, де поміщицькі маєтки були найбільші й найбагатші, так само найбагатше було тут і духівництво. З другого боку і в сільській людиності цього району, де було найінтенсивніше повстання, проявилася найбільша диференціація. Повстання захопило, як виявляє автор на підставі статистичних відомостей, майже самі тільки хліборобські села, де не було фабрик. По цих селах заможніша верства складалася здебільша з заможніших хліборобів, що провадили товарове господарство, а незаможню верству складали безземельні батраки. Мали значення також у тутешнім житті і ті умови, серед яких перебувала Київщина за останнє століття на Київщині; найдовше заховується тут козацтво, аж до 1780-х років; гайдамаччина й колішництво відбуваються переважно в цьому районі; велика частина Київщини майже до XIX ст. жила за умов старостинської організації.

Вияснюючи характер руху, приходить автор до висновку, що рух 1855 року був, безперечно, революційним, хоч і стихійним селянським рухом, непередготовленим заздалегідь. Він пройшов організовано і стримано, селянство уникало грабувань; поміщики і їх майно цілком не постраждали. Селяни виступали об'єднано, під проводом своїх громад, які керували селянськими рухами і в попередні десятиліття. Хоч слідча влада і шукала агітаторів цього руху, але їх не було. Цілий рух виник на ґрунті економічних умов — переходу від товарного капіталізму до промислового. Брали участь у цьому повстанні усі шари селянства, хоч загалом найактивніш виступає селянство найзаможніше. Всі вони прагнули землі і волі; але мета їх була різна. Безземельні селяни хотіли отримати землю і мати вільний вихід на заробітки, заможніші хотіли поширити свої земельні наділи для збільшення товарного господарства.

З оцінкою праці в цілому виступив дійсний член Катедри В. І. Щербина. Він відзначив, що прочитана робота аспіранта С. В. Шамрая є одною з циклу його робіт про селянські рухи; підкреслив він як позитивну

¹⁾ 31 травня відбулась четверта оборона: С. В. Глушко обороняв свою працю про селянські рухи на Чернігівщині в 1902—6 рр., — про неї буде в наступній книжці, і взагалі редакція „України“ міститиме надалі короткі звідомлення про оборону праць цієї Катедри.

рису роботи новий архівний матеріал, що його використав автор. Далі В. І. Щербина відзначив кілька негативних, на його думку, рис. Автор, на його думку, перебільшує неповноту попередніх праць, зокрема їх буржуазний, мовляв, характер; тим часом усі попередні автори були прихильниками визволення селянства. Замало, на його думку також висвітлено в автора деякі моменти роботи: напр., становище селянства за переходу Правобережжя до Росії, про староства і т. и.

Далі з оцінкою виступив керівник Секції соціально-економічної історії України, проф. Ол. С. Грушевський. Він спинився взагалі на науковій роботі автора і зазначив, як нове в цій праці в порівнянні з попередніми, висвітлення економічного ґрунту селянського руху. Далі зробив кілька зауважень щодо розподілу матеріалу в праці і побажання щодо поширення огляду соціальних відносин на Київщині в першій половині ХІХ ст., а також і кращого обґрунтування (можливо новими статистичними матеріалами) твердження, що фабрична людність не брала активної участі в повстанню; наприкінці проф. Ол. С. Грушевський висловив побажання щоб автор і далі провадив розшукування матеріалів для цієї цікавої теми.

Голова Катедри, акад. М. С. Грушевський відзначив, що праця аспіранта С. В. Шамрая є кроком наперед у порівнянні з попередніми працями; зокрема треба відзначити новий архівний матеріал і пробу економічного освітлення; але треба-б поширити огляд попередньої літератури, давши їй критичну оцінку, та додати оцінку архівних джерел, що ними користувався автор.

З присутніх на зборах акад. М. П. Василенко відзначив подібність конструкції роботи С. В. Шамрая до конструкції відомої роботи проф. Петрушевського про повстання Уота Тейлора, і погодившись з поглядом акад. М. С. Грушевського, що праця є кроком наперед у дослідженню Київської Козаччини, виставив декілька дезидерат. Так, на його думку, варт було порівняти рух 1855 року з селянським рухом того самого року в Росії: треба також зробити мапу поширення руху на Київщині. Рівночасно акад. М. П. Василенко висловив сумнів щодо кваліфікації Київської Козаччини як революційного руху, вважаючи на лояльне ставлення до старого укладу, яке ми спостерігаємо під час цього руху. Представник Головнауки Л. М. Левицький зазначив потребу на досліді селянських розрухів на Україні, і спинившись на економічних причинах повстання, висловив побажання, щоб поширено цей розділ, який з короткого резюме автора виглядає замалим. Щодо революційности руху Л. М. Левицький згодився з автором, що Київська Козаччина є рух революційний. Нарешті М. І. Корнилович запитав автора, чи висвітлено в його великій роботі значення інвентарної реформи, а також ролі громади під час її переведення.

Відповідаючи на поставлені дезидирати, аспірант С. В. Шамрай, подякувавши за увагу і вказівки і пообіцявши деякі з них узяти на увагу, де-в-чому дав пояснення своїх поглядів. Так він підкреслив, що спочуття авторів попередніх праць про рух 1855 р. т. зв. визволенню селян, не є доказом на те, що вони були не буржуазними істориками; буржуазне суспільство цій реформі могло якраз лише спочувати. Поширення розділів про соціальні стосунки на Київщині й становище селян за переходу Правобережжя під владу Росії було-б непропорційно змінило відношення окремих розділів проміж себе; дуже було-б ускладнило його роботу детальне порівняння Київської Козаччини з селянськими рухами 1855 року в Росії, що рекомендував зробити ак. М. П. Василенко. Революційність руху видно з того, що він був скерований проти тогочасного ладу; а лояльно ставилися селяни не до уряду в цілому, а хіба до окремих тільки урядових осіб, що з ними селяни мали діло.

Ювілей акад. К. О. Студинського. У жовтні цього року галицьке українське громадянство має вшанувати 60 літ народження і 35 літ наукової діяльності одного з найзаслуженіших своїх діячів і наукових працівників — акад. К. О. Студинського.

Виступивши на наукове поле зі статтею фольклорно-етнографічного змісту про „Лірників“ у „Зорі“, далші свої роботи присвятив він дослідам у галузі історико-літературній, а найбільш вивченню полемічної української літератури XVI—XVII вв.¹⁾

Протягом довгих років працюючи як професор Львівського Університету, займаючись педагогічною й громадською працею, акад. Студинський надрукував коло 150 друк. аркуш. оригінальних праць і стільки-саме матеріалів. Не рахуючи рецензій і дрібних заміток, загальна кількість головних його праць має над 60 назов. Останні роки значну частину містив він також і у виданнях Історичної Секції У.А.Н., здебільшого в „Україні“. Історична Секція ухвалила взяти участь у святі свого діяльного і заслуженого співробітника.

Організаційний Ювілейний Комітет, що утворився при Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, звернувся також і до деяких учених із Радянської України з пропозицією надіслати свої статті. Історична Секція У.А.Н. пропонує тим особам, що такі запрохання одержали, надіслати свої статті до 15 серпня 1928 р. на її адресу, а вона вже подбає, щоб їх упору передано до львівського видавництва.

Ювілей Юрія Полівки. 6 березня с. р. Юрій Полівка, професор слов'янської філології в Празькому Карловому Університеті, член кількох слов'янських Академій Наук — між ними і нашої, справив 70-ті роковини свого народження.

Народився він року 1858 в Горішній Австрії; філологічну школу пройшов у Празі під рукою фундатора нової чеської філології, Яна Гебавра. Один семестер у Загребу під проводом Гітлера поширив відомості празького студента шей у церковній славистиці. Ще більше значення мало перебування в 1889—1890 рр. у Росії. Наслідком цієї подорожі і студій по російських бібліотеках з'явилися літературні матеріали з середньовіччя: романи, легенди і апокрифи. Але вже в 90 роках він узявся до систематичного оброблення слов'янських казок, і на цьому полі він став всесвітнім авторитетом; синтезом робіт з порівняльних дослідів над казковими сюжетами є його праці: „*Ostrovná vнас. studiu tradic lidovych*“ і „*Pohádkoslovné sludie*“ (Прага 1904). Він виступає тут прихильником мандрівної теорії, але разом висуває принцип, незвичайно корисний для досліду порівнювання казок із областів однакових з культурного боку. Так він відрізняє: середньосхідню і південно-європейські культурні сфери і відмічає, що народні пережитки цих географічних областей мають велику подібність. Таким методом опрацював Полівка свої праці: *Povidky kladské*, *Povidky lidu opavskeho*, *Lidove povidky z českého Podkronoši*.

Але ж найбільше виявив себе професор у своїх зауваженнях до казок братів Грімів. Можна з певністю вважати, що ця його праця склала цілу епоху та була за підвалину для дальших критичних праць дослідників, і стала за джерело для численних студій.

Поруч із науковою працею, проф. Полівка невтомно веде організаційну роботу. Протягом багатьох років бере активну участь в Етнографічному Товаристві (*Narodopisná Společnost*). Протягом 20 років редагує він „*Narodopisni Vestnik*“, працює як ректор у заснованому в 1919 році Інституті для дослідження народніх пісень.

¹⁾ М. Грушевський, *Іст. Укр. Літ.*, VII, с. 381.

З ініціативи Narodopisní Společnosti 2 березня відбулося і урочисте святкування 70 роковин народження проф. Полівки.

У великій залі засідань Карлового Університету зібралася велика кількість гостей, переважно славистів і представників від корпорацій і урядових місць, щоб привітати ювілята.

Засідання відкрив голова товариства проф. Якубец загальним привітанням від усіх присутніх: між иншим від представника міністерства закордонних справ—заступника міністра Крофта, представника від Карлового Університету, Чеської Академії Наук, Королівського Чеського Наукового Т-ва.

З великою промовою виступив проф. Горжак, де він дає оцінку науковій діяльності проф. Полівки, який з його слів належить до славної генерації дослідників, котрі в галузі славистики з одного боку продовжували традицію Шафарика, але з другого—старалися утворити такі умови, щоб висунути чеську науку на європейську висоту. Далі Горжак дає короткий огляд наукових праць Полівки: лінгвістичних, історико-літературних, а найбільш порівняльних студій над народньою традиційною літературою, які особливо мали культурну і методологічну вагу. Також проф. Горжак відмічає поривання в діяльності проф. Полівки до повного всеслов'янського об'єднання на науковому і культурному ґрунті.

Наприкінці своєї промови проф. Горжак висловлює подяку ученика до вчителя, і вказує на те виховне значення робіт проф. Полівки, яке воно мало в науці.

Далі виступають з привітаннями: проф. Нідерле від імени Карлового Університету, проф. Зубат від Чеської Академії Наук, проф. Мичко, проф. Франців від російської правської академічної організації, проф. Колесса від укр. академиків, проф. Янко від імени Королівського Богемського Науков. Т-ва і від клубу модерніх філологів, Буйнак від Матици Словенської, проф. Гауфен від німецького університету в Празі і проф. Якубич від Narodop. Společnosti Československy. Засідання скінчилося промовою ювілята,—він у простих і теплих словах дякує присутнім за зложені привітання, і висловлює своє бажання залишити і надалі добрі спомини в молодій генерації, яка йде йому на зміну.

На спільному зібранні наших установ ухвалено надіслати ювілятові привітання такого змісту:

Високоповажаний академику!

Ми, зібрані на спільнім засіданню Культурно-Історичної Комісії і Комісії Історичної Пісенности Української Академії Наук, Кабінету Примітивної Культури і Редакції „Первісного Громадянства“—працівники на ниві української соціології, етнології і етнографії, довідавшись—на жаль дуже пізно—про 70-ліття Вашого високоцінного і заслуженого життя, однодушно вітаємо Вас, висловлюємо Вам нашу глибоку пошану до Вашого наукового діла і бажаємо Вам ще многих літ здоров'я, сил і праці на користь науки.

11/ІІІ—1928.

Високоповажаному Академікові Ю р и ю П о л і в ц і.

21/ІІІ—28 одержано відповідь:

Високоповажаному академікові

М. С. Грушевському.

Прошу прийняти і виложити усім членам спільного засідання Культурно-Історичної Комісії і Комісії Історичної Пісенности Української Академії Наук, Кабінету Примітивної Культури і Редакції „Первісного Громадянства“ мою глибоку вдячність за витання к моему юбілеєві, висловлені бажання та пошану мому науковому ділу.

Ю. Полівка.

21/ІІІ—28.

Прага.

Подала М. Ж.

Український відділ на виставці історичної наукової праці Радянського Союзу 1917—1927 рр. у Берліні. Довідавшись про існування проекту про утворення в Берліні протягом цього літа виставки видань з історичної галузі за 1917—1927 рр., що вийшли на терені Радянського Союзу, Рада Історичної Секції У. А. Н. звернулась до ініціатора його — „Німецького Т-ва для вивчення Східної Європи в Берліні“ — з запитанням: коли, де і якого характеру має бути ця виставка. У відповідь на цього листа вона дістала докладні інформації від Товариства, і прохання надіслати видання Історичної Секції У. А. Н., щоб можна було утворити окремий український відділ на виставці, яка буде відчинена протягом червня і липня в Державній Бібліотеці у Берліні.

Організатори виставки бажали-б на ній бачити також і українські видання 1914—1917 рр., бо Німеччина досі не мала змоги з ними обізнатися. В листі висловлювалось бажання, щоб на виставку надіслано не лише видання вузько-історичного змісту, а щеї публікації з галузів історії літератури, мистецтва, археології, етнографії, революційних та громадських рухів тощо.

До Берліну негайно надіслано видання Історичної Секції У. А. Н., Історико-Філологічного Відділу У. А. Н., Всенар. Бібліотеки України, Інституту Книгознавства, а також коло 50 назов книжок, що їх передала для цієї мети київська філія Держ. Вид-ва.

Конкурс для вступу аспірантів до н.-досл. катедри історії України. У академічному році 1928/9 звільняється сім місць аспірантів, на які Катедра оголосила конкурс за правилами пленуму науково-дослідчих кафедр міста Києва.

Згідно з цими правилами кожний кандидат в аспіранти має подавати відповідну заяву та всі потрібні документи (метрику, диплом про скінчення вищої школи, спеціальну посвідку про іспит із політграмоти, якщо диплома видано до 1926 р., рекомендації як наукового так і громадського характеру, а також докладний життєпис) до канцелярії уповноваженого УкрНауки в Окрвиконкомі, і туди-ж таки до 15 серпня передати роботу на одну із таких 10 тем:

1. Розвиток українського розселення.
2. Головні моменти в розвитку продукції на Україні.
3. Економічні фактори українського життя.
4. Північна торгівля в історії України.
5. Головні моменти в історії селянської людности.
6. Пережитки примітивної обрядовости в українським побуті.
7. Поколінні організації та їх останки.
8. Розвиток міст і міської людности.
9. Організація ремесників на Україні.
10. Головні моменти в історії дослідження української народньої творчости.

До кожної з таких праць повинно додати точно і ясно сформульовані тези, що будуть прочитані за вступного колоквиюму, який відбудеться поміж 15 вересня та 1 жовтня; ці тези правитимуть за підставу і вихідний пункт для колоквиюму.

S o m m a i r e.

St. Smal-Stutsky, membre de l'Académie des Sciences, Les Slaves orientaux (à propos du livre de L. Niederle, <i>Původ a počátky Slovanů východních</i>)	3
W. Sitchynsky, La porte de Millet et la façade de la cathédrale à Volodymyr en Volhynie	24
V. Yourkevych, Le recensement de la population de Kiev en 1666	27
N. Horban, Escarmouches à Hloukhov en 1750	40
W. Chtcherbina, Le monastère de la Transfiguration, son aspect passé et présent	44
A. Hrushevsky, A propos de l'article de Kostomarov sur le fédéralisme	50

Matériaux pour servir à l'histoire sociale et littéraire d'Ukraine au XIX et au début du XX s.

„L'expédition descriptive“ sur la mer d'Aral et Chevtchenko (1848-1849), par *Ign. Jytetsky* (p. 58). M. L. Kropyvnytsky, par *O. Souslov* (p. 61). La famille et l'enfance de M. Kotsioubynsky, par *S. Kosoub* (p. 70). Lettres de M. Starytsky à M. M. Kotsioubynsky, par *L. Mylovydov* (87). La coopération ouvrière en Ukraine vue par l'okhrana (d'après les matériaux des archives centrales ukrainiennes) par *P. Pajarsky* (p. 89).

Revue bibliographique. Les publications scientifiques dans la République Ukrainienne pendant l'année 1927: Avant-propos, par *M. Hrushevsky*, membre de l'Académie (p. 101). L'Histoire, par *J. Hermaisé* (p. 102). La littérature ukrainienne, par *C. Koperjynsky* (p. 110). Le folk-lore et l'éthnographie, par *Th. Savtchenko* (p. 123). La linguistique, par *E. Tymchenko* (p. 128).

Bibliographie critique (135—167).

Chronique (167—176). La chaire d'histoire du peuple ukrainien à l'Académie des Sciences. Le 20-me anniversaire de la mort de V. Antonovytsch à la Section Historique de l'Académie, par *V. You*. La thèse de *S. Chamraï* sur le mouvement cosaque à Kiev en 1885. Le jubilé de C. Stoudynsky. Le jubilé de J. Polivka. La Section ukrainienne à l'exposition historique de l'Union Soviétique 1917—1927 à Berlin. Le concours des aspirants à la chaire des études historiques.

П о п р а в к и: у кн. 2 „України“ за 1928 р. зісталися не виправленими такі помилки: на с. 94 у заголовку статті Аркадія Ляценка: Лист М. О. Максимовича до Х. М. Глинки, треба виправити „з 1849 року“ — на „з 1829 року“;

в рецензії акад. Степана Смаля-Стоцького: проф. І. Огієнко, Нариси з історії української мови, треба виправити так: с. 149¹⁰ в'їкенз, с. 149¹⁸ голівонька, с. 149²⁶ отъ, с. 149⁷ голосною, 150¹⁸ вгип'тү, с. 150²⁸ панг'твом, с. 152¹ тепер'кшный, с. 152³ страш', с. 152⁴ огнен'ное, ст. 152⁶ ов'мбан, с. 152²⁵ преїотовані, преїотоване, с. 154³ тьга, с. 155²⁰ пригосний, с. 155¹⁰ в вимові, с. 158²⁰ § 44, с. 158¹³ злын, с. 158¹² голодкне, с. 159² вставити після слів — стали із стягнення *малая, малов*, повстав у нас далі, с. 159³ у прикметників, с. 160²⁵ t + рѣ, рѣ, с. 160³ примістити, с. 161²⁷ силуються, ст. 161¹¹ в вимові, с. 162²³ після слів — чи у нас — вставити — так, с. 163⁶ отвердіння, с. 164²² кѣде.

З М І С Т.

РОЗВІДКИ Й ЗАМІТКИ:

	Стор.
Акад. Степан Смаль-Стоцький , Східні Слов'яни (в приводу книжки: dr. Lubor Niederle, Původ a rozbátky Slovanů Východních, v Praze 1924—1925)	3
Володимир Січинський , Брама в Мілеті і фасад катедри у Володимирі Волинському (з малюнками)	24
Виктор Юркевич , Київський перепис 1666 р.	27
Микола Горбань , Глухівські сутички 1750 р.	40
Володимир Щербина , „Преображенський скит“ у Китаї в його колишньому й сучасному стані	44
Олександр Грушевський , До статті Костомарова про федеративний лад Старої Русі	50

МАТЕРІАЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ:

„Описная экспедиция“ Аральського моря і Шевченко (1848—1849 рр.), <i>подав Інат Житецький</i>	58
Марко Лукич Кропивницький (спогади), <i>подав Онисим Суслов</i>	61
Рід Михайла Коцюбинського і його дитячий вік, <i>подав Серій Козуб</i>	70
Листи М. П. Старицького до М. М. Коцюбинського, <i>подав Лев Миловидов</i>	87
Робітнича кооперація України в умовах та в освітленні царської охоранки (за даними Укр. центр. архіву Революції в Харкові), <i>подав Петро Пожарський</i>	89

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД:

Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 році:

<i>Акад. Михайло Грушевський</i> , Переюмова	101
<i>Осип Гермайзе</i> , Українська історія	102
<i>Кость Копержинський</i> , Українське літературознавство і критика	110
<i>Федір Савченко</i> , Етнографія й фольклор	123
<i>Євген Тимченко</i> , Язикознавство	128

КРИТИКА, ЗВІДОМЛЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ:

<i>Михайло Грушевський</i> : Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur, von J. Szinyei, I, 1923	135
<i>Його-ж</i> : E. Perfeckij, Sociálne hospodářské pomery Podkarpatské Rusi ve století XIII—XV, 1924	136
<i>Кость Харлампович</i> : А. Савич, Польско-литовская интервенция в эпоху великой московской смуты, 1927	137
<i>Олексій Баранович</i> : А. Ярошевич, Капіталістична оренда на Україні за польської доби, 1927	138
<i>Іван Степанів</i> : Н. Василенкова-Полонська, З історії останніх часів Запорозжя, 1926	151
<i>Його-ж</i> : Н. Василенкова-Полонська, Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей, 1927	—
<i>Михайло Марковський</i> : Рання українська драма, редакція і стаття П. Руліна	156
<i>Його-ж</i> : Б. Янчевський, Ольга Кобилянська та її новелі, 1925; П. Филиповича—а) Вступна стаття до повісті „Земля“, 1927; б) „Історія одного сюжету“, вступна стаття до опов. „У неділю рано зілля копала“ 1927; в) Кобилянська в літературному оточенні („Життя й Революція“, 1928, II); Ів. Лизанівський, О. Кобилянська в українській критиці, 1927	163

ХРОНІКА:

Академічна катедра історії українського народу	167
20-ті роковини смерті В. Б. Антоновича в Історичній Секції ВУАН, <i>подав В. Ю.</i>	169
Прилюдна оборона праці С. В. Шамрая: „Київська Козаччина 1855 р.“	172
Ювілей акад. К. О. Студинського	174
Ювілей акад. Юрія Полівки, <i>подала М. Ж.</i>	174
Український відділ на виставці історичної наукової праці Радянського Союзу 1917—1927 рр. у Берліні	176
Конкурс для вступу аспірантів до н.-досл. катедри історії України	176

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

3-місячний журнал

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“

орган Українського Інституту Марксизму.

„ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ має завдання висвітлювати дослідження з різних галузей марксизму, об'єднуючи навколо себе марксистські наукові сили України.

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ редагує редакційна колегія: М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкін.

Адреса редакції: Харків, вул. Рівности й Братерства, № 216.

Умови передплати: На 1 рік (4 вип.) 8 карб.

На 6 міс. (2 вип.) 4 карб. 50 коп.

Окреме число . . 2 карб. 50 коп.

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ 2-х ТИЖНЕВИЙ ОРГАН ЦК КП(б)У „БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ“

Журнал має своїм завданням:

1. Освітлювати головні питання нашого соціалістичного будівництва в галузях політики та економіки.

2. Розробляти головні питання марксизму й лєнінізму та боронити їх від усяких перекручувань.

3. Освітлювати завдання й особливості культурного будівництва У.С.Р.Р.

4. Освітлювати міжнародне життя й особливо міжнародній комуністичний рух.

Редакція міститься: Харків, вул. Лібкнехта, 64, ЦК КП(б)У.

Умови передплати: На 12 місяц.—6 карб. 50 коп., на 6 місяц.—3 карб. 40 коп., на 3 місяці—1 карб. 75 коп., на 1 місяць—60 коп. Окреме число—40 коп.

Передплату приймають: Сектор Періодичних Видань ДВУ, м. Харків, Сергіївський майдан, Московські ряди 11, Уповноважені Періодсектору скрізь по Україні, поштово-телеграфні контори та листиноші.

ВЕЛИКИЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

За редакцією: В. Затонського (головн. ред.), В. Коряка, М. Куліша, С. Пилипенка, П. Тичини, А. Хвилі, В. Юринця, М. Скрипника.

В журналі беруть участь найвидатніші літературні й наукові сили СРСР, Європи й Америки.
ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ КНИЖКАМИ ВЕЛИКОГО ФОРМАТУ

Адреса редакції: Харків, вул. Карла Лібкнехта 31, ДВУ, „Червоний Шлях“

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

1 рік . . . 13 карб. 50 коп. 3 міс. . . . 4 карб.

6 міс. . . . 7 „ 1 міс. . . . 1 „ 60 коп.

Окреме число 1 карб. 60 коп.

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ ЛІВОЇ ФОРМАЦІЇ МИСТЕЦТВ

НОВА ГЕНЕРАЦІЯ“

За редакцією Михайла Семенка.

Журнал присвячений питанням теорії та практики лівого фронту мистецтва і зміщатиме: оповідання, романи, вірші, статті формального порядку, теоретичні, полемічні та критичні, памфлети, літерат. огляди, інформацію, бібліографію й т. инш.

Ціна журналу: На рік—7 карб., на 6 міс.—3 карб. 75 коп., на 3 міс.—2 карб., на 1 місяць—70 коп. Окреме число—75 коп.

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ, ЛІТЕРАТУРИ Й НАУКИ

„ЖИТТЯ Й РЕВОЛЮЦІЯ“

„Життя й Революція“ зміщав твори українського та чужоземного мистецтва й солідну на них критику, статті з політики, економіки, історії, ревруху, наукових досягнень.

„Життя й Революція“ признається для широких кол низового активу, переважно сільського, для передових селян та робітників, для громадсько-активної інтелігенції (учитель, лікар, агроном, робітник РВ і сельбуду).

Редакція: Київ, вул. К. Маркса 2.

Умови передплати: На рік—8 карб., на 6 міс.—4 карб. 25 коп., на 3 міс.—2 карб. 25 коп., на 1 міс.—85 коп. Окреме число—1 карб.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: Сектор Періодичних Видань ДВУ, Сергіївський майдан, Московські ряди, 11 та Уповноважені Періодсектору скрізь по Україні.

Ціна 2 крб. 25 к. (Р)

